Általános Nyelvészeti
Tanulmányok
XXVII.

Alapító főszerkesztő: Telegdi Zsigmond 1963–1995 (I–XVIII.)
Alapító társszerkesztő: Szépe György 1964–1995
Főszerkesztő: Kiefer Ferenc 1998–2008 (XIX–XXII.)

Szerkesztőbizottság

Ackerman, Farrel (University of California at San Diego, CA, USA)
É. Kiss Katalin (MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest)
Hunyadi László (Debreceni Egyetem, Debrecen)
Kecskés István (State University of New York, Albany, NY, USA)
Kiefer Ferenc (tiszteletbeli tag) (MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest)
Lipták Anikó (Universiteit Leiden, Leiden, Hollandia)
Molnár Valéria (Universitet Lund, Lund, Svédország)
Moravcsik, Edith A. (University of Wisconsin-Milwaukee, Milwaukee, WI, USA)
Pléh Csaba (Eszterházy Károly Főiskola, Eger)
Sherwood, Peter A. (University of North Carolina, Chapel Hill, NC, USA)
Szabó Zoltán (Yale University, New Haven, CT, USA)
Vago, Robert M. (City University of New York, New York, NY, USA)

Technikai szerkesztő: Siptár Péter

Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXVII.

Diakrón mondattani kutatások

Főszerkesztő:
Kenesei István

Szerkesztette:
É. Kiss Katalin

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült

ISBN 978 963 05 9671 8

Kiadja az Akadémiai Kiadó,
az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja
1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 21–35.
www.akademiaikiado.hu
Első magyar nyelvű kiadás: 2015

©Akadémiai Kiadó, 2015

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó Zrt. igazgatója
Felelős szerkesztő: Vajda Lőrinc
Termékmenedzser: Egri Róbert
A számítógépes szerkesztés G. Kiss Zoltán munkája
Kiadványszám: TK150079
Megjelent 19,67 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0569-1338

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in EU

Tartalomjegyzék

Szerkesztői bevezetés 7

Julia Bacskai-Atkari

A kérdő modalitás jelölése a beágyazott poláris kérdésekben és viszonya a funkcionális bal perifériák történetéhez 13

Julia Bacskai-Atkari – Dékány Éva

A vonatkozó névmások története az ómagyarban 47

Bende-Farkas Ágnes

Az univerzális kvantifikáció az ómagyarban 71

Egedi Barbara

Változó struktúrák, versengő stratégiák: A mutató névmási módosítók esete 107

É. Kiss Katalin

Mondattani rekonstrukció nyelvi kövületekből 133

Gugán Katalin

És mégis: mozog? Tagadás és igemódosítók az ómagyarban és a középmagyarban 153

Hegedűs Veronika

A predikátummozgatás megszilárdulása: Az ige–igekötő szórend és igemódosítók az ómagyarban 179

Kádár Edit

Diskurzusfunkció és határozottság: A határozott névelő disztribúciója és a referenciális azonosíthatóság grammatikai stratégiái egy archaikus nyelvjárásban 201

Főszerkesztői utószó 219

Szerkesztői bevezetés

Kötetünk a Magyar generatív történeti mondattan elnevezésű OTKA-projektum keretében készült tanulmányokat ad közre. Ennek a 2009–2013 között a 78074. számon futó, majd 2015-ben a 112057. számon újrainduló kutatási projektumnak a célja a magyar nyelv korábbi változatainak szerkezeti elemzése, a dokumentált, illetve rekonstruálható mondattani változások feltárása és magyarázata és a változások elméleti tanulságainak megfogalmazása.

A projektum keretében készült tanulmányokból három kötetet állítottunk össze. A 2014-ben az Akadémiai Kiadónál megjelent *Magyar generatív történeti mondattan* átfogó képet igyekszik adni az ómagyar kori szintaktikai szerkezetek kialakulásához vezető alapvető mondattani változásokról, az ómagyar nyelv mondattanáról, valamint a középmagyar korra átnyúló újabb mondattani átalakulásokról. A 2015-ben az Oxford University Pressnél megjelent *The evolution of functional left peripheries in Hungarian syntax* című kötet tanulmányai a magyar nyelvtörténet elméleti tanulságait keresik – azt kutatva, hogyan alakul át egy SOV alapszórendű, fejvégű szerkezetekből építkező grammatika SVO alapszórendű, fejkezdetű szerkezeteket használó nyelvtanná. Mostani, harmadik kötetünk is – az *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* sorozatcímnek megfelelően – olyan mondattani írásokból áll össze, amelyek empirikus magyar nyelvtörténeti vizsgálatokból általánosítható tanulságokat vonnak le; amelyek a magyar nyelvtörténeti kérdéseket elméleti keretbe helyezik, és a magyar tényeket az elméleti keret alátámasztására, módosítására vagy cáfolatára használják.

Bacskai-Atkari Julia tanulmánya azt vizsgálja, hogyan alakult ki a középmagyar korra a beágyazott eldöntendő kérdések ma is használatos szerkezete. A mai obi-ugor nyelvekből arra következtethetünk, hogy az ugor alapnyelv igeneves beágyazott mondataiban nem volt lehetőség, azaz megfelelő funkcionális projekció a kérdő modalitás jelölésére. A beágyazott mondatok fejkezdetű CP-projekciójának kialakulásával vált lehetővé a beágyazottság és a kérdő polaritás egyidejű jelölése; erre az ómagyar korban a *ha* mondatbevezető szolgált. A középmagyar korra a beágyazottság és a kérdő jegy szimultán kódolását a kétszeres kódolás váltotta fel. A C pozíciót egy általános alárendelő mondatbevezető: a *hogy* foglalta el, a kérdő

jegyet pedig a főmondatban is használatos kérdő partikula, az *-e* kódolta. Az eredetileg mondatvégi kérdő partikula a fejkezdetű funkcionális projekciók általánossá válásával a vP bal perifériájára került. E sajátos, a környező SVO szórendű indoeurópai nyelvekétől eltérő szerkezeti változat kialakulásában az játszhatta a döntő szerepet, hogy a magyarban a kiegészítendő kérdések kérdő operátorának helye a mondat fókuszpozíciójában rögzült, a fókuszpozíció pedig az ugor kori SOV szórend ige előtti fókuszát megőrizve a vP bal perifériáján stabilizálódott.

Bacskai-Atkari Julia és Dékány Éva közös tanulmánya a vonatkozó mellékmondatok ómagyar kori változásainak általános és egyedi vonásait kutatja. A vonatkozó névmások kialakulásának folyamatában gyakran kimutatható a nyelvi változásokra oly jellemző ciklikusság. Az ún. relatív ciklus során egy mutató vagy kérdő névmás (illetve névmáscsalád) vonatkozó névmási használattal bővül ki, majd a CP-specifikálóba emelt vonatkozó névmás mondatbevezető C fejjé értelmeződik át, s végül a CP-specifikálóban új vonatkozó névmás jelenik meg (ez egyben egy új ciklus kezdete is). Az angolban egy teljes és egy részleges ciklus ment végbe: a *that* mutató névmás vonatkozó névmássá, majd C fejjé értelmeződött újra; emellett a kérdő névmásokból is vonatkozó névmások alakultak. A magyarban is e két folyamat zajlott le, de ellentétes sorrendben, és mindkét folyamat részleges maradt. Végbement a kérdő névmások vonatkozó névmássá való újraértelmezése, azonban a vonatkozó névmás nem vált kötőszóvá, C fejjé. Majd az *az* mutató névmás is vonatkozó névmásként elemződött újra, és minthogy a mondat eleji vonatkozó névmási pozíció, a CP-specifikáló már foglalt volt, úgy kerülhetett e pozícióba, hogy összeolvadt az ott található, kérdő névmásból eredő vonatkozó névmással.

Bende-Farkas Ágnes írása a kvantifikáció történetével foglalkozik; az univerzális, maximális értelmezésű kifejezések ómagyar kori rendszerét mutatja be a kódexekben található adatok alapján. A mellett érvel, hogy a *-keed* képző hatókörrel bíró kvantorként funkcionált: volt restriktora és szkópusza, és hatóköre betagozódott a mondat hatóköri hierarchiájába. E kvantor főnévi kifejezést követő pozíciója az ómagyar kor előtti, fejvégű frázisokra épülő grammatika maradványa. A tanulmány megmutatja, hogy a korai magyar kort (és feltehetőleg a korábbi időszakokat is) az úgynevezett névmási alapú kvantifikáció jellemezte: a kvantoroktól kötött puszta névmásoknak volt tagadott egzisztenciális és univerzális értelmük. A kvantorok ómagyar kori rendszerében a *minden* volt a prototipikus erős kvantor-determináns. A partikula + névmás összetételű kifejezések (például *valaki, akármi, sehol*) határozatlan leírásként értelmeződtek; nem voltak kvantornak tekinthetők.

Egedi Barbara tanulmánya a mutató névmási módosító történetével foglalkozik. A magyarban, számos más nyelvhez hasonlóan, a mutató névmás határozott

névelővé grammatikalizálódott, így szükségessé vált eredeti, mutató névmási szemantikai jegyeinek és grammatikai funkciójának megerősítése. E feladatra több versengő stratégia is kialakult: megjelent kétféle megerősített névmás (*ezen/azon, imez/amaz*), és létrejött a determinánsduplázás (*ez a, az a*). A tanulmány végigköveti a versengő alakok megoszlásának változását, a verseny állását az ómagyar és a középmagyar korban. A vizsgálat elméleti hátterét a mutató névmási módosítók nyelvfüggetlen pragmatikai elemzése képezi, amely megkülönbözteti a mutató névmások exoforikus, anaforikus, diskurzus-deiktikus és felismer(tet)ő használatát. Egedi korpuszvizsgálattal kimutatja a különféle megerősített névmásfajták használatának korlátait: az *imez/amaz* kontrasztív és felismertető szerepű, az *ezen/azon* anaforikus; így egyiket sem lehetett exoforikus rámutatásra használni. A determinánsduplázó szerkezet ezt a hiányt töltötte be, és minthogy minden más pragmatikai környezetben is megjelenhetett, a determinánsduplázó szerkezet vált a leggyakoribbá.

É. Kiss Katalin fejezetének alapkérdése, hogy alkalmazható-e a történeti összehasonlító módszer szintaktikai rekonstrukcióra. Ha igen, mik alkotják a szintaktikai megfeleléslistákat, és ha a rokonnyelvi megfelelők között különbségeket találunk, hogyan állapítható meg, hogy melyik nyelv őrzi az eredeti, alapnyelvi változatot. Hale és Kissock (2015) álláspontját osztva É. Kiss azt feltételezi, hogy a szintaktikai rekonstrukció alapjául szolgáló megfeleléslistákat mondattani szerkezeti relációk alkotják. A változások irányának megállapításában fontos szerepet játszhatnak a korábbi korok grammatikájának lenyomatát őrző nyelvi kövületek. A kövületek szerepét a fejezet az ugor, illetve uráli tárgy–ige egyeztetés és tárgyragozás rekonstrukciójával illusztrálja. Az obi-ugor és a szamojéd nyelvekben a tárgyas ragozást a tárgy topik szerepe, a magyarban viszont a tárgy határozottsága váltja ki. Míg a magyarban az ige mindig tárgyragot oszt tárgyának, a manysiban csak a topik szerepű tárgy kap tárgyragot, a hantiban pedig a tárgy mindig ragtalan (a névmási tárgyat kivéve). Mint a fejezet bemutatja, a topikalizált tárgy kiváltotta tárgy–ige egyeztetés nemcsak a szamojéd és az obi-ugor nyelvekben maradt fenn, hanem nyomokban a magyarban is kimutatható, tehát nagy valószínűséggel ez rekonstruálható az uráli alapnyelvre. A topikalizált tárgyat jelölő differenciált tárgyragozást sem csak a manysi őrizte meg; nyomai a magyarban is fennmaradtak; joggal feltételezhető tehát, hogy ugor alapnyelvi örökség.

Gugán Katalin cikke a nyelvi változások terjedésének miként jét vizsgálja az igemódosítós igét tartalmazó tagadott mondatok szórendjének példáján keresztül. Azt kutatja, milyen volt a *meg nem gyógyult* és a *nem gyógyult meg* szórendi változatok megoszlása legkorábbi kódexeinkben, majd középmagyar kori informális szövegekben (levelekben és tanúvallomásokban), és végül a magyar

történeti szövegtár újmagyar kori korpuszában; hogyan szorította ki 6–700 év alatt az utóbbi, újító változat az ugor korból örökölt megszakított szórendet. Az adatok azt mutatják, hogy a változás nem volt egyenes vonalú. Legkorábbi kódexeinkben 30–40% közötti az újító változat aránya; ez azonban a későbbi kódexekben és a középmagyar kori informális szövegekben 15% alá csökken. Ez az arány évszázadokon keresztül stabilnak látszik; az újító változat csak a 19. század közepén kerül többségbe. Nincs arra utaló jel, hogy a két szerkezet különböző dialektusokhoz kötődne. Ellenkezőleg, ugyanazon szerzőtől származó szövegekben is a korszakra jellemző arányt találjuk. Ebből Gugán Henry (2002) elméletét megerősítő következtetésre jut, amely szerint a nyelvelsajátítók nemcsak a nyelvi struktúrákra, hanem a változatosságra is érzékenyek, és az alternatív formák mellett tudásukba beépül a változatok gyakorisága, azaz tulajdonképpen beépülnek a statisztikai tulajdonságok is. A rögzülő statisztikai jellemzők hátterében a két szerkezet funkciómegoszlása, például az eltérő szórendi minták által hordozott információszerkezeti vagy stilisztikai különbség is állhat.

Hegedűs Veronika dolgozata is az igekötők és egyéb igemódosítók szórendi pozíciójának alakulásával foglalkozik, más nézőpontból. Az SOV szórend SVO-vá alakulásának egyik tipikus következménye az igekötő–ige szórendnek ige–igekötő szórenddel való felváltása. Ezt tapasztaljuk az SOV szórendet SVO-val felváltó germán nyelvekben, például az angolban. Míg az óangol nyelvemlékekben igekötő–ige *(particle–verb)* szórendet találunk, a modern angolban az igekötő követi az igét. A fejezet alapkérdése, hogy miért nem ment végbe ez a változás a magyarban; miért őrizte meg az igekötő a semleges mondatokban ugor kori ige előtti pozícióját. Hegedűs válasza: az ige előtti pozíció, amely az ugor korban argumentumpozíció volt, az ómagyar korban mozgatással kitöltött funkcionális pozícióvá, az igével összetett állítmányt alkotó másodlagos predikátumok helyszínévé értelmeződött át. A határozatlan bővítményként is értelmezhető igemódosítók, például névelőtlen lativusi vagy tárgyi vonzatok esetében később vált kötelezővé a másodlagos predikátumként való elemzés és az ige elé való mozgatás, ezzel magyarázhatjuk azok szabadabb szórendjét az ómagyarban.

Kádár Edit tanulmánya azt mutatja, hogy a nyelvtörténeti hipotézisek ellenőrzésében a korábbi korok írott dokumentumai mellett a jelenkor archaikus nyelvjárásaira is támaszkodhatunk. A határozott névelők kialakulását tárgyaló nyelvtörténeti irodalom egy olyan folyamatot rekonstruált, amelyben a névelő fokozatos, szerkezetről szerkezetre való térnyerése mutatható ki. Korai nyelvemlékeinkben határozott névelő csak olyan környezetekben jelenik meg, ahol más eszköz nem jelöli a főnévi kifejezés határozottságát. Majd a határozott névelő

fokozatosan beszivárog olyan környezetekbe is, amelyekben a főnévi kifejezés referenciája már valamilyen más eszközzel is le van horgonyozva (így generikus kifejezésekben, majd birtokos szerkezetben és mutató névmási módosító mellett). A moldvai magyar nyelvváltozat e tekintetben a középmagyar kort idézi: a névelő gyakran hiányzik generikus kifejezésekben, birtokos szerkezetekben és kontextuálisan unikális (tulajdonnévszerű) főnévi csoportok előtt, de találunk posztverbális, argumentum szerepű névelőtlen főnevet is. A határozott értelmű névelőtlen tárgy gyakran tárgyas ragozást vált ki. Mint Kádár rámutat, a sztenderdtől eltérő egyeztetési mechanizmusról úgy tudhatunk számot adni, ha a határozottság jegyét az adott főnévi kifejezés diskurzusfunkciójából vezetjük le. Ugyanakkor az archaikus nyelvhasználat egy és ugyanazon beszélő esetében is keveredik a mai sztenderdnek megfelelő nyelvhasználattal, ami kétféle grammatika versengésére enged következtetni.

É. Kiss Katalin

A kérdő modalitás jelölése a beágyazott poláris kérdésekben és viszonya a funkcionális bal perifériák történetéhez[1]

Julia Bacskai-Atkari
Universität Potsdam
julia.bacskai-atkari@uni-potsdam.de

Kivonat: A tanulmány a magyar kérdő mondatok történetét vizsgálja a beágyazott poláris kérdésekre és az *-e* poláris kérdő partikulára koncentrálva. Az ómagyarban a beágyazott poláris kérdések élén a *ha* mondatbevezető állt, és az *-e* kérdő partikula megjelenése a főmondati kérdésekre korlátozódott. Mint bemutatom, az *-e* eredetileg egy fejvégű mondatbevezető volt, amely egy, a funkcionális vP-periférián lévő funkcionális fejjé (F) grammatikalizálódott az ómagyar kor végére, mégpedig két fő folyamat eredményeképpen, ezek: a dominánsan fejvégű projekciókból dominánsan fejkezdetű projekciókba váltás, illetve a funkcionális vP-periféria kialakulása, összefüggésben az ige előtti fókuszpozíció megjelenésével. Rámutatok arra is, hogy a mai nem standard változatok egy további grammatikalizációs lépés megtörténtét mutatják, ez pedig a polaritással van összefüggésben.

Kulcsszavak: finit beágyazás; funkcionális bal periféria; grammatikalizáció; kérdő mondat; polaritás

1. Bevezetés

A jelen tanulmány célja a magyar *-e* kérdő elem történeti fejlődésének vizsgálata a beágyazott kérdésekben.[2] Érvelésem szerint az *-e* elem megjelenése és

[1] A jelen kutatást a *Deutsche Forschungsgemeinschaft* támogatta a „The syntax of functional left peripheries and its relation to information structure" projekt keretében. A tanulmány első változatához fűzött hasznos megjegyzéseiért É. Kiss Katalinnak szeretnék köszönetet mondani.

[2] A UEW. szerint az *-e* egy uráli tagadó ige leszármazottja; ezt a nézetet fogadja el a kurrens szakirodalom is (l. Gugán 2012). Vagyis lényegében egy olyan grammatikalizációról van szó, amelynek során a negatív elem végső soron kérdő mondatbevezetővé válik; erre más nyelvekben is van példa, l. Van Gelderen (2009: 149–151) és Aldridge (2011) elemzését a kínairól. A mi szempontunkból az a fontos, hogy, mint É. Kiss (2014) is rámutat, az *-e* minden valószínűség szerint egy fejvégű C feje volt az ősmagyarban; a fejvégű CP pedig finnugor örökség, amely például mai rokon nyelvekből is adatolható (l. például Tánczos 2013 elemzését az udmurtról). Az *-e* etimológiájára vonatkozó egyéb hagyományos elképzelések nem igazán meggyőzőek. A TESz. szerint az *-e* valószínűleg finnugor eredetű, és valamilyen figyelemfelkeltő szerepű indulatszóból származik; a magánhangzók nem szabályos megfelelése miatt ugyanakkor ez kétséges. Az EWUng. egyértelműen tévesnek minősíti a finnugor származtatást, az *-e* megjelenését belső fejlődés eredményének tekintve, és az indulatszóból való levezetés helyett az *-e* kérdő partikulát az *e*/*ez* közelre mutató névmásból eredezteti, mégpedig

grammatikalizációja egy közvetlenül az ige melletti pozícióban a funkcionális bal perifériák ómagyar kori (kb. 9–16. század) fejlődésére vezethető vissza, valamint arra, hogy a [+wh] jegy fonológiailag látható jelölése a vP-periférián, nem pedig a CP-periférián grammatikalizálódott.[3]

Az alábbi példák a mai magyar beágyazott poláris (eldöntendő) kérdések felépítését illusztrálják:

(1) a. Azt kérdeztem, **(hogy)** szereted-**e** a lazacot.
b. Nem tudom, **(hogy)** szereted-**e** a lazacot.

Mint látható, a beágyazott mellékmondat élén a *hogy* mondatbevezető (C fej) áll, amelynek a jelenléte az (1) alatti példákban opcionális;[4] a mellékmondat ezen felül kötelezően tartalmazza az *-e* kérdő elemet. Ezzel szemben az ómagyarban a következő konfigurációt találjuk:

(2) a. kerdlec teget :| **ha** alkolmas ennÿe mend azokbalal ewangeliummÿ tartokna, mellyec eleueuettettnec .| mÿkent cristus hagÿa
(Jókai-kódex 16; 1440 körül)
b. Es nem tudom, **ha** iduezelz, awag karhozol, ez velagnak gakorlatos alhatatlansagiert
(Bod-kódex 1v; 16. század első negyede)

úgy, hogy az eredeti névmás elsőként a névmások, határozószók, valamint főnevek utáni pozícióban értelmeződött át partikulává, később pedig az igék után is. Ehhez a változáshoz azonban az lett volna szükséges, hogy az *ez* demonstratív elem rendszeresen megjelenjen a főmondati poláris kérdésekben, mégpedig csak azokban, hiszen mellékmondatokban az *-e* az ómagyarban nem jelenik meg, és emellett mindig olyan pozícióban álljon, ahol a mondat többi része után áll, hiszen, mint a továbbiakban látni fogjuk, az *-e* eredeti pozíciója a tagmondat vége – ilyen szórendre azonban nincsen semmilyen evidencia.

[3] Fontos kiemelni, hogy egy jegy szintaktikai kódolása nem feltétlenül jelenti a fonológiai szerkezetben való láthatóságát is. A jelen dolgozatban elsősorban a [+wh] jegy látható jelölését, illetve annak változását vizsgálom, hiszen a grammatikalizációs változások kiindulópontja is éppen a látható elemek szerepének és szintaktikai státusának újraértelmezése. Afelől természetesen nincs kétség, hogy a [+wh] jegyet a CP-periférián egy C fej kódolja, azonban ez nem zárja ki azt, hogy a funkcionális vP-perifériára is átkerüljön ez a jegy. Amennyiben az utóbbi eset áll fenn, úgy a vP-periférián egy funkcionális fej (F) specifikált a [+wh] jegyre, és ez egyeztetés révén a C fejen is megjelenik, vagyis a mátrixpredikátum számára is látható.

[4] A *hogy* kötelező kitétele vagy opcionális volta nem a mellékmondat modalitásától függ, hanem a főmondati predikátumtól. Az (1) példában a főmondatban igei predikátumok szerepelnek; a melléknévi predikátumok azonban megkívánják a *hogy* kitételét:

(i) Kérdéses, *__(hogy)__ megértette-e a problémát.

A *hogy* kitételére vonatkozó megszorítások ugyanakkor túlmutatnak a beágyazott kérdések problémakörén; a mi szempontunkból az a lényeg, hogy a beágyazott kérdésekben a kérdő modalitásnak nem kötelező velejárója (és ezért nem is jelölője) a *hogy*.

A fenti példák azt mutatják, hogy az *-e* kérdő elem az ómagyar beágyazott kérdésekben nem szerepel, másrészt a mondabevezető a *ha*, amelynek nincsen fonológiailag kitöltetlen variánsa. Megjegyzendő, hogy már az ómagyar korban is megtalálható a *ha* és az *-e* együttes használata,[5] amely azonban inkább a középmagyar korra jellemző (vö. Bacskai-Atkari 2014c).

A (2) típusú szerkezetekből az (1)-hez vezető változásnak tehát két fő vonulata van: az egyik a mondabevezető megváltozása (a korábbi [+wh] *ha* helyett a [±wh] jegy tekintetében alulspecifikált *hogy*),[6] a másik pedig az *-e* elem megjelenése. Az *-e* státusát illetően megjegyzendő, hogy lehetőségként felmerült a fókuszfejként való elemzés (pl. Van Craenenbroeck–Lipták 2008); ez azonban meglehetősen problematikus, mivel az *-e* elem nem köthető egyértelműen a fókusz fogalmához. Egy másik lehetőség az, hogy az *-e* egy IntP *(Interrogative Phrase)* feje, Rizzi (2001) értelmében: ebben az esetben tehát az *-e* megfelelő módon azzal a pozícióval társul, ahol más kérdő elemek is vannak; a fennmaradó kérdés elsősorban is az, hogy ez a pozíció a CP-periférián vagy a vP-periférián helyezendő-e el.

A jelen tanulmányban amellett érvelek, hogy az *-e* egy olyan funkcionális fej (a továbbiakban: F, amely tehát nem azonosítandó a „fókuszfej" fogalmával), amely a mai standard magyarban a [+wh] tulajdonság fonológiailag látható jelölője a funkcionális vP-periférián, míg a CP-rétegben a [+wh] jegy szintaktikai kódolása nem köthető [+wh] specifikációjú, fonológiailag látható elemhez. A releváns változások a funkcionális bal perifériák fejlődésével párhuzamosan képzelendők el: ez pedig azzal az alapvető szórendi változással függ össze, amely az ősmagyar SOV

[5] Jelenleg (2015. szeptember 5.) a „Régi magyar konkordancia" korpusz (http://omagyarkorpusz.nytud.hu/hu-search.html) normalizált részében a *ha* kötőszó összes használatára (tehát feltételes kötőszóként is) 913 találatot ad a kereső, ezek közül az (i)-ben idézett példa az egyetlen, amely az adott tagmondaton belül az *-e* elemet is tartalmazza:

(i) es **ha** vetkọzọtt **e** rola penitenciat tartot (Guary-kódex 10)

[6] Megjegyzendő, hogy a *hogy* [±wh] jegy tekintetében való alulspecifikáltsága, vagyis az a kettősség, hogy mind [+wh], mind [–wh] tagmondatokban megjelenhet, nem azonos azzal a típusú kettősséggel, amelyet az ómagyar (és részben a középmagyar) *ha* mutat abban a tekintetben, hogy mind kérdő, mind pedig feltételes tagmondatokban megjelenhetett. A *ha* ugyanis mindkét funkcióban [+wh] jegyű, és ebben a tekintetben az angol *if* 'ha' C fejre hasonlít, amely szintén mindkét mondattípust bevezetheti, amint arra Kayne (1991) is rámutatott. A kérdő és a feltételes mellékmondatok nem a mondatbevezető jegyspecifikációjában különböznek egymástól, hanem abban, hogy a beágyazott kérdések a főmondati predikátum által szelektált komplementumok, míg a feltételes tagmondatok adjunktumok, l. Iatridou–Embick (1994), Izvorski (2001), Bhatt–Pancheva (2006). A magyarban a *ha* mint [+wh] jegyű C fej tehát csak a beágyazott kérdésekből szorult ki, a feltételes mellékmondatokból nem, hiszen utóbbiakban nem volt (és nem is lehetett) olyan elem, amely az alacsonyabb funkcionális vP-periférián átvehette volna a [+wh] jegy fonológiai jelölőjének szerepét.

szórendtől a mai magyarra is igaz „Top Foc V X" szórendig vezetett el (É. Kiss 2013), és amely a fejkezdetű vP-k megjelenéséért, valamint a funkcionális vP-periférián egy speciális fókuszpozíció kialakulásáért volt felelős.

A következőkben a fent vázolt kérdéseket fogom részletesebben megvizsgálni. A 2. rész röviden áttekinti a mai magyar kérdő mondatok típusait. A 3. részben az ómagyar és a mai magyar beágyazott poláris kérdések közötti különbségeket tárgyalom, a 4. részben pedig az ómagyar kérdő mondatok elemzését adom meg. Végül az 5. részben a változás elméleti vonatkozásait mutatom be, egy olyan nyelvközi keretbe ágyazva a problémát, amely a kérdő modalitás jelölése és a funkcionális bal perifériák viszonyára alapul.

2. A mondattípus és a kérdő modalitás jelölése a mai magyarban

Ebben a részben a mai magyar kérdő mondatok típusait mutatom be, különösen arra koncentrálva, hogy a [+wh] modalitás kódolása hogyan történik. A 2.1. részben a standard változatot mutatom be, és az ebben található szerkezetekhez adok minimális elemzést. A 2.2. rész a nem standard változatok bizonyos eltéréseire hívja fel a figyelmet: mint látni fogjuk, a különbség nem a rendszer egészét érinti, hanem az *-e* pozícióját illetően kell valamelyest módosítani a standard változatra kidolgozott szerkezetet. Ez annak a kérdését is felveti, hogy a standard és a nem standard szerkezetek történetileg hogyan viszonyulnak egymáshoz: amellett fogok érvelni, hogy a nem standard változatokban megfigyelhető egy újraértelmezés által indukált változási sor, amelyre a későbbiekben a korábbi korszakok (ómagyar, középmagyar) adataiból is hozok érveket.

2.1. A standard szintaktikai paradigma

A mai magyarban a főmondati kérdéseket sajátos kérdő intonáció jellemzi. Emellett a kérdőszavas kérdésekben[7] maga a kérdőszó is jelen van, amely egyben a tagmondat [+wh] modalitásának fonológiailag látható morfoszintaktikai jelölője is. Tekintsük a következő példát:

[7] Kérdőszavas kérdéseken a jelen tanulmány kizárólag a kiegészítendő kérdéseket érti, kérdőszón pedig az ezekben szereplő kérdőszókat, pl. *ki*, *mi*, *hol*. Nem tartoznak ide tehát a poláris kérdésekben megjelenő elemek, vagyis az *-e*, illetve például a *vajon*, *nemde* partikulák, amelyekre a kérdő partikula (vagy az *-e* esetében kérdő elem) megnevezéssel fogok utalni.

(3) **Ki** ette meg a sajtot?

Mint látható, ebben az esetben a kérdőszó a *ki*, amely a tagmondat elején áll. A poláris kérdésekben viszont az *-e* kérdő partikula opcionális, mint a (4) mutatja:

(4) Megetted**(-e)** a sajtot?

A főmondati és a beágyazott kérdések közötti fő különbség az, hogy a beágyazott kérdésekben a magyarban nem számolhatunk disztinktív kérdő intonációval, és így a tagmondat [+wh] modalitását másképpen kell láthatóvá tenni. A kérdőszavas kérdésekben a kérdőszó eleve jelen van; magát a tagmondatot pedig a *hogy* opcionálisan vezeti be. Ezt mutatja az alábbi példa:

(5) Azt kérdeztem, **(hogy) ki** ette meg a sajtot.

A poláris kérdésekben az *-e* kitétele kötelező; emellett magát a tagmondatot a *hogy* ismét opcionálisan vezeti be:

(6) Azt kérdeztem, **(hogy)** megetted-**e** a sajtot.

Az (5) és (6) példákban fellelhető mintázatok között számos hasonlóságot fedezhetünk fel. Megjegyzendő, hogy a *hogy* mondatbevezető egy általános alárendelő kötőszó, amely nem specifikált a [±wh] jegyre, l. É. Kiss (2002), és éppen ezért mind [+wh], mind pedig [–wh] szintaktikai környezetben megjelenhet. A beágyazott kérdések felépítése tehát a következőképpen jellemezhető: a *hogy* mondatbevezető, amennyiben megjelenik a szerkezetben, úgy egy olyan C fejben található, amely szintaktikailag a finit beágyazást és a [+wh] jegyet kódolja, a két funkció közül azonban a *hogy* csak a finit alárendelésre van lexikailag specifikálva, ezért a [+wh] jegy fonológiailag is látható kódolása nem a *hogy* C fejhez köthető. A [+wh] jegyet ezért egy másik elemnek láthatóan kell hordoznia, ez pedig a kérdőszavas kérdésekben a kérdőszót tartalmazó konstituens, a poláris kérdésekben pedig az *-e* partikula. A *hogy* elhagyhatósága éppen ezért a mátrixpredikátum függvénye: a [+wh] jegyet egy másik elem is hordozza, a finit alárendelést pedig nem szükséges fonológiailag látható módon jelölni.

Az egyes elemek pozíciójára nézve elmondható, hogy a *hogy* mondatbevezető egy C fejben helyezkedik el; a kérdő operátorok a magyarban azonban jóval lejjebb foglalnak helyet a szerkezetben. A magyarban az operátormozgatás célpozíciója más a vonatkozó névmások, mint a kérdő névmások esetében (Horvath

1986): míg a vonatkozó névmások egy [Spec,CP] pozícióba mozognak (l. még Kántor 2008, illetve Bacskai-Atkari 2014a), addig a kérdő operátorok a funkcionális vP-perifériára mozognak, mégpedig a „fókuszpozícióba" (l. még É. Kiss 2002). A magyar operátormozgatás ily módon eltér az angol vagy a német konfigurációtól, ahol a vonatkozó és a kérdő névmások egyaránt egy [Spec,CP] pozíciót céloznak meg (vö. Horvath 1986).

A magyar kérdőszók pontos szerkezeti helye a fókuszált összetevőkkel való hasonlóságból világosan kikövetkeztethető. Mint ismert, a magyarban a fókusz egy közvetlenül az igét megelőző pozícióban helyezkedik el. Tekintsük a következő példákat:

(7) a. Mari **meg**ette a sajtot.
b. **MARI** ette meg a sajtot.
c. Mari **nem** ette meg a sajtot.

A (7a) mondat a semleges „igekötő+ige" sorrendet mutatja, ahol is az igekötő (*meg*) közvetlenül a lexikális ige (*ette*) előtt áll; az alany (*Mari*) pedig egy, a bal periférián található topikpozícióban van. Ezzel szemben a (7b) mondatban az alany fókuszban van (nagybetűs szedéssel), és így a közvetlenül az ige előtti pozíciót foglalja el, amelybe így értelemszerűen nem kerülhet be egyidejűleg az igekötő is: ez pedig az inverz „ige + igekötő" sorrendet eredményezi. Mint a (7c) mutatja, az igekötőn és a fókuszon kívül a negatív *nem* is megjelenhet közvetlenül az ige előtt, amennyiben a tagadás a predikáció egészére vonatkozik (tehát nem frázisos tagadás).

A (7) alatt szereplő mondatok szerkezetére nézve a következőket feltételezem. A lexikális igei projekciók felett közvetlenül található a funkcionális vP-periféria, amely különböző funkcionális projekciókat (FP), valamint adott esetben tagadószós kifejezéseket (NegP) tartalmaz. A jelen tanulmány szempontjából nem releváns kérdés a lexikális VP belső szerkezete (erről l. például É. Kiss 2006; 2008a), és a továbbiakban ezt a réteget csak VP-ként jelölöm. A közvetlenül a VP feletti réteg lényegében megegyezik azzal a predikációs frázissal (PredP), amely É. Kiss (2006; 2008a; b) elemzéseiben szerepel, és ennek a projekciónak a specifikálójába mozog az igekötő, l. (7a), vagy a fókuszált összetevő, l. (7b), illetve természetesen számos más igemódosító is (a fentebb idézett munkákon kívül l. még É. Kiss 2005a; b), l. (7c). Az ige ennek a PredP-nek a fejébe mozog fel, függetlenül attól, hogy a specifikálója kitöltött-e vagy sem (É. Kiss 2008b). Megjegyzendő, hogy elliptikus szerkezetek esetében az ige felmozgása elmaradhat, ebben az esetben az ige törlését is magával vonva (ennek elemzését a hasonlító mellékmondatokban

l. Bacskai-Atkari 2014a, 229–270). A következőkben erre a PredP-re alapvetően FP-ként fogok utalni (a PredP címkével az ábrákban ugyanakkor utalva arra, hogy ez egy közvetlenül a VP feletti FP-projekció); ennek elsősorban az iterált FP-k esetében lesz jelentősége. Ha a tagadás a predikáció egészére vonatkozik, l. (7c), úgy a *nem* egy olyan NegP specifikálójában található, amely közvetlenül a PredP felett van, és a PredP specifikálója üres (l. É. Kiss 2006; 2008a; b); a [Spec,PredP] pozíció azonban szintaktikailag elérhető, mint azt lentebb látni fogjuk. Végezetül a topikok az FP felett helyezkednek el: ez elképzelhető valamilyen TopP projekcióként (É. Kiss 2002), prozódiailag leginkább valamilyen adjunkcióról van szó (Szendrői 2001); a mi szempontunkból elég annyi, hogy a topikok a funkcionális vP-periféria felett találhatók, tehát a jelen vizsgálat szempontjából nem relevánsak.

Az egyszeres FP-t (és semmilyen NegP-t nem) tartalmazó lehetséges szórendi változatokat, l. (7a) és (7b), a (8) mutatja:

(8)

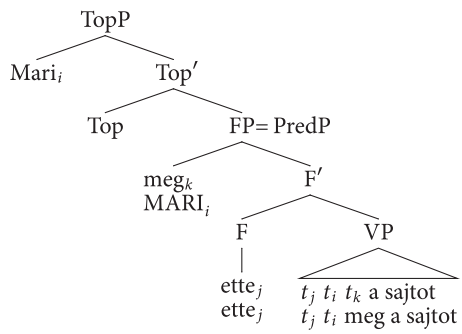

A NegP a (7c) mondatban a következőkeppen ábrázolható:

(9)

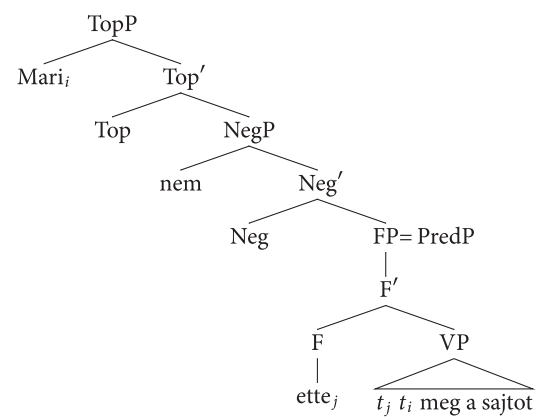

Megjegyzendő, hogy amennyiben a tagadás nem a predikátum egészére vonatkozik, úgy a *nem* után a [Spec,FP] pozícióban található a fókusz vagy az igekötő (É. Kiss 2006; 2008b). Mint a szórendből látható, a Neg fej nem vonzza fel az igét, amely így az F fejben marad.

(10) a. **Nem MARI** ette meg a sajtot, hanem Anna.
b. Mari **nem meg**ette a sajtot, hanem lereszelte.

Lehetséges azonban az is, hogy a fókusz (vagy az igekötő) megelőz egy [Spec,FP]-ben található tagadó elemet:

(11) a. **MARI nem** ette meg a vacsorát.
b. Marinak nagyon tetszik az új könyv, **ki nem** adná a kezéből.

Ezekben az esetekben iterált FP-vel van dolgunk, az ige azonban nem mozog fel a lenti F fejből, hiszen az alsó F fejbe való mozgatással már eleve nem maradhat olyan jegye, amely ellenőrizetlen maradna: az alsó F (Pred) fejbe való felmozgását predikátum-státusa váltja ki, nem pedig a specifikálóban lévő elem valamely tulajdonsága, hiszen az ige akkor is felmozog, ha nincs semmi a specifikálóban. Az alsó [Spec,FP]-ből a felső [Spec,FP]-be való mozgatásnak hatóköri okai vannak, amely a (11a) típusú fókuszos mondatoknál meglehetősen szokványos. Az igekötő felmozgatása kevésbé szokványos, ugyanakkor a (11b) lehetséges volta mutatja, hogy a (11a) esetében sem kell a fókuszált összetevő valamely speciális szintaktikai elhelyezkedésével számolni: mindkét szerkezet lehetséges, a különbségeknek szemantikai okai vannak. A (11b) elérhetősége valószínűleg arra vezethető vissza, hogy az igekötőnek vannak kvantortulajdonságai is (a magyar igekötőkről ebben a vonatkozásban egy újabb elemzésért l. Halm 2015, nyelvközi vonatkozásban l. például Filip 1996).

A felső FP-t szintén megelőzheti NegP; ezt az is jól mutatja, hogy adott esetben két NegP is megjelenhet a szerkezetben:

(12) a. **Nem MARI nem** ette meg a vacsorát, hanem Anna.
b. A: A WiFi-routerem nem engedi ki ezt az oldalt.
B: **Nem ki nem** engedi, hanem be.

A (12b) típusú mondatok elérhetősége igencsak korlátozott, ennek azonban szemantikai okai vannak; a (12a) típusúak viszont teljesen elfogadhatók. Szerkezetileg tehát két NegP és két FP generálódik a VP felett. Mindennek a mi szempontunkból

az a jelentősége, hogy az ige egy F (Pred) fejbe mozog, és innen sem egy további FP, sem egy NegP generálása során nem mozog feljebb; a projekciók együttállását pedig szemantikai megszorítások korlátozzák. A tagadás hatóköréből való kikerülés miatt a fókusz vagy korlátozott mértékben az igekötő is kimozdulhat az alsó [Spec,FP]-ből, azonban mindenképpen innen mozog, és nem egyenesen a VP-n belülről, hiszen a fókusz és az igekötő igét megelőző együttállása ezekben az esetekben sem lehetséges.

Térjünk rá mindezek után a kérdő mondatok fentebb ismertetett típusainak a szerkezetére. Amint a (13) példa mutatja, a kérdőszók ugyanazt a pozíciót célozzák meg, mint a fókusz:

(13) a. ***Ki** megette a sajtot?
b. **Ki** ette meg a sajtot?

A kérdőszónak (vagy a kérdőszót tartalmazó összetevőnek) közvetlenül az ige előtt kell megjelennie, mint a (13b) példában: egy felsőbb pozíció nem megengedett, ezért a (13a) nem grammatikus. Ha a magyar kérdőszavas kifejezések egy [Spec,CP] pozícióban lennének, akkor a (13a)-nak jólformáltnak kellene lennie; mivel ez nem áll fenn, levonható az a következtetés, hogy a [+wh] tulajdonság jelölése a funkcionális vP-periférián, egy FP projekcióban van kódolva.

A beágyazott kérdőszavas kérdések (l. az (5) példát) szerkezetét a (14) mutatja:

(14)

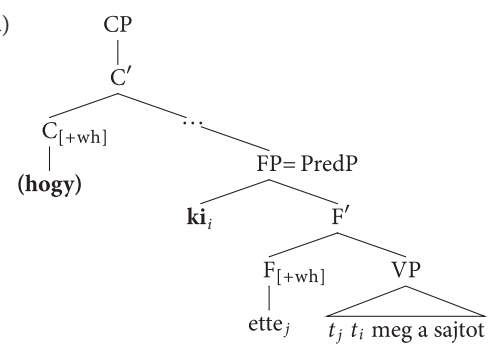

Mint látható, a [+wh] jegy az F fejen helyezkedik el, amely közvetlenül a VP felett található, és az FP specifikálójába mozog a kérdőszó vagy az azt tartalmazó összetevő (pl. *ki*). Emellett a *hogy* alárendelő mondatbevezető láthatóan megjelenhet a legfelső CP fejében; megjegyzendő, hogy a CP és az FP között további projekciók is megjelenhetnek (például topikok). Mivel a (14)-ben a [Spec,FP] pozíciót a kérdőszó foglalja el, az igekötő (*meg*) a VP-n belül, az ige mögött marad.

Megjegyzendő, hogy a kérdőszó fókusszal való együttállása, vagyis egy iterált FP nem zárható ki, de a két összetevő sorrendje kötött:

(15) a. Azt kérdeztem, hogy **A SAJTOT ki** ette meg.
b. *Azt kérdeztem, hogy **ki A SAJTOT** ette meg.

Ennek könnyen belátható oka van: az F fejen lévő [+wh] jegyet csak egy olyan elem tudja leellenőrizni, amely maga is [+wh] specifikációjú, és mivel a fejben nincs ilyen elem, a specifikálóba mindenképpen egy [+wh]-s összetevőnek kell kerülnie. Ha a kérdőszó egy [Spec,CP] pozícióba mozogna, úgy a (15b) mondatnak jónak kellene lennie, a (15a) elfogadhatósága pedig kérdéses volna, hiszen a magyarban a topikok alapesetben a CP-réteg alatt találhatók (vö. É. Kiss 2002). Mindez nem zárja ki a [+wh] jegy felsőbb FP-projekciókba való perkolálódását (végső soron pedig a [+wh] jegyű C-vel való egyeztetést), azonban a jegyet csak egyszer lehetséges ellenőrizni.

A tagadásnak nem lehet hatóköre a kérdő operátor felett, ezért a *nem* és a kérdőszó sorrendje kötött, ami a (11)-hez hasonlóan az alsó [Spec,FP]-ből való feljebb mozgatással jár együtt:

(16) a. Azt kérdeztem, hogy **ki nem** ette meg a sajtot.
b. *Azt kérdeztem, hogy **nem ki** ette meg a sajtot.

Ennek nyilvánvalóan szemantikai okai vannak, amelyek azonban a jelen vizsgálódás szempontjából nem relevánsak. A (15a) és a (16a) alapján azonban világos, hogy amennyiben a tagadás mellett nemcsak a kérdő névmás, hanem fókusz is van a tagmondatban, úgy a fókusz megelőzi a kérdő névmást, amely pedig megelőzi a tagadó elemet:

(17) Azt kérdeztem, hogy **A SAJTOT ki nem** ette meg.

Térjünk rá a (beágyazott) poláris kérdések szerkezetére. Az *-e* kérdő partikula megjelenése esetében vagy van egy fókuszált XP a mondatban, vagy a verum focus esete áll fenn. Tekintsük a következő példákat:

(18) a. Azt kérdeztem, **(hogy)** megette-**e** a Mari sajtot.
b. Azt kérdeztem, **(hogy)** MARI ette-**e** meg a sajtot.

A (18a) mondatban verum focus van, a semleges „igekötő+ige" szórendet mutatva, míg a (18b)-ben az alany (*MARI*) a fókusz, ezért a szórend „ige+igekötő". A *hogy* mondatbevezető mindkét esetben opcionálisan megjelenhet, és az *-e* kérdő partikula a lexikális igéhez kapcsolódik. A [+wh] jegy a kérdőszavas kérdésekhez hasonlóan megjelenik az F fejen, és ezért logikusan az *-e* az F fejben található. Az ige a már meglévő *-e* fej mellé mozog fel, és szabályosan balról adjungálódik, l. Kayne (1994) érvelését a Lineáris Megfeleltetési Axiómáról *(Linear Correspondence Axiom),* illetve Baker (1985; 1988) Tükörelvét *(Mirror Principle).*

A (18a)-beli beágyazott kérdés szerkezete mindezek alapján a következőképpen modellálható:

(19)

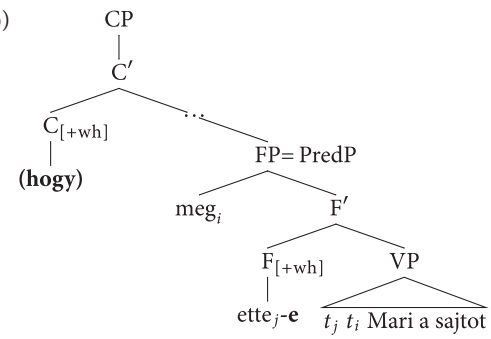

Mivel nincs fókuszált összetevő, az igekötő felmozoghat a [Spec,FP] pozícióba. A C fejet pedig láthatóan kitöltheti a *hogy* mondatbevezető, ugyanúgy, ahogy a (14)-ben is.

A (18b)-beli beágyazott kérdés szerkezetét a (20) ábra mutatja:

(20)

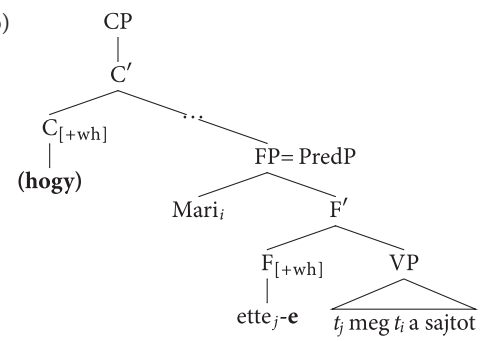

A (19) szerkezethez hasonlóan az F fejben ismét az *-e* partikula található, és az ige fejmozgatással szintén ide kerül; a fonológiailag látható *hogy* C fej ismét engedélyezett. A (19) alatti reprezentációhoz képest az az eltérés, hogy az alanyi szerepű DP (*Mari*) fókuszban van, és ezért a [Spec,FP] pozíciót foglalja el.

A tagadó elemmel való szórendi variációkat az alábbi példák mutatják:

(21) a. Azt kérdeztem, hogy **nem etted-e** meg a sajtot.
b. Azt kérdeztem, hogy **nem MARI ette-e** meg a sajtot.

Ezekben az esetekben egy NegP generálódik az *-e* partikulát tartalmazó FP felett. Mivel nincsen kérdő névmás, a fókusz a (21b)-ben az *-e*-t tartalmazó FP specifikálójába mozoghat, így nincsen szükség egy felsőbb FP-be való további mozgatásra. Felmerül ugyanakkor a kérdés, hogy a (21)-hez hasonló negatív poláris kérdésekben a kérdő operátornak hogyan lehet hatóköre a tagadás (illetve a fókusz) felett. A magam részéről elfogadom azt a nézetet, amely szerint a poláris kérdésekben az operátor (**?**) a tagmondati CP-periférián található, és így szükségszerűen hatóköre van mind a tagadás, mind a fókusz felett. A poláris kérdések minden esetben egy propozíció (p) és annak tagadása ($\neg p$) közötti választást fejeznek ki, a pozitív poláris kérdésekben a tagmondat arra kérdez, hogy a címzett milyen mértékben elkötelezett p mellett, míg a negatív poláris kérdésekben a tagmondat arra kérdez, hogy a címzett milyen mértékben elkötelezett $\neg p$ mellett (Cantarini–Torregrossa 2014; l. még Repp 2006; Zanuttini 2006). A negatív elem szerepe mindenesetre a poláris kérdésekben más, mint akár a kijelentő mondatokban, akár a kérdőszós kérdésekben. Egyszerűen fogalmazva: a negatív elem jelenléte egy kijelentő mondatban a tagadás nélkül vett állítást (p) az ellenkezőjére fordítja ($\neg p$), míg a poláris kérdésekben ugyanúgy a két propozíció közötti diszjunkcióról van szó (p vagy $\neg p$, illetve $\neg p$ vagy p), amely természetesen nem jelenti azt, hogy minden kontextusban felcserélhetőek lennének (Cantarini–Torregrossa 2014; a kontextus szerepéről l. még Büring–Gunlogson 2000). Mindennek különösen a nem standard változatok tárgyalásakor lesz jelentősége.

A standard változattal kapcsolatban végezetül megjegyzendő, hogy bár eddig minden esetben azt feltételeztük, hogy az ige felmozog az F fejbe, elliptikus szerkezeteknél, mint korábban már utaltam rá, ez nem feltétlenül van így:

(22) a. Tudom, hogy valaki megette a sajtot, de nem tudom, hogy **ki**.
b. Tudom, hogy valaki megette a sajtot, de nem tudom, hogy **MARI-e**.

Ezekben az esetekben az ige is törlés alá esik, mert nem mozog fel az F fejbe, amely a törlésért felelős [E] jegyet (vö. Merchant 2001) tartalmazza (l. Van Craenenbroeck–Lipták 2008; Bacskai-Atkari 2014a, 229–270). Az *-e* azonban ilyenkor is az F fejben van, és enklitikumként az előtte levő konstituensre (itt: a fókuszra) tapad. A mai standard magyarban az *-e* ezekben az esetekben tehát nem az igére tapad; ugyanez egyébként csak az olyan tagmondatokban mondható el, ahol a kopula zéró (3. személy, jelen idő). A standard nyelvváltozat tehát nem ismer olyan lehetőséget, ahol az ige fonológiailag látható, az *-e* partikula viszont más elemhez kapcsolódna.

A fentebb bemutatott adatok alapján levonható az a következtetés, hogy a mai magyarban a beágyazottság jelölése a CP-perifériához köthető, míg a [+wh] tulajdonság szintaktikai kódolása nemcsak a CP-periférián, hanem a vP-periférián is történik, és a [+wh] fonológiailag látható jelölése az utóbbihoz köthető.

2.2. A nem standard szintaktikai változatok a poláris kérdésekben

A nem standard változatok nem különböznek a standard változattól a kérdőszavas kérdések vonatkozásában. A poláris kérdések a makroszerkezet tekintetében szintén nem térnek el: beágyazott mondatokban a C fejben megjelenhet (de nem mindig kötelező) a *hogy*, az *-e* pedig a funkcionális vP-periférián van. Ugyanakkor az *-e* nem feltétlenül az igéhez kapcsolódik, amint az alábbi példák mutatják:

(23) a. Nem tudom, nem-**e** jött meg Mari.
b. Nem tudom, nem-**e** MARI jött meg.
c. Nem tudom, meg-**e** jött már Mari.

Mint látható, az *-e* elem valamely felsőbb pozíciót foglal el, mint az az F fej, ahol az ige van. Az *-e* pontos helyétől függetlenül azonban az ige viselkedése nem tér el a standard változatban tapasztaltaktól, vagyis nincs okunk azt feltételezni, hogy az ige nem az F (Pred) fejben lenne, illetve a (23b) esetében a fókusz (*MARI*) ugyanúgy a legalsó [Spec,FP]-ben van, mint a standard változatban. A (23a) és a (23b) mondatokban az *-e* egyaránt a *nem* elemhez tapad, és mivel a NegP a standard változatban is feljebb van, mint az FP, az *-e* pozícióján túlmenően nem látszik szerkezeti eltérés. A (23c) esetében viszont az igekötőhöz tapad az *-e*, vagyis az igekötő feljebb van, mint a legalsó FP (PredP), amely ugyanakkor üresen marad. Az igekötő felmozgása mindenesetre arra utal, hogy az *-e* a (23c)-ben semmiképp sem lehet egy Neg fejben; a (23a) és a (23b) esetében is kérdéses azonban, miért lenne az *-e* egy Neg fejben, hiszen nem minősül tagadó elemnek.

A pozícióval kapcsolatban megjegyzendő, hogy a (23) típusú mondatok elterjedtnek mondhatók, bár ahogy Kassai (1993) rámutat, az *-e* elemnek a tagadószóhoz való tapadása elfogadottabbnak tűnik, mint az igekötőhöz tapadó kérdő partikula. Ugyanakkor az is igaz, hogy az igekötőn kívül más összetevők jellemzően nem mozognak fel, vagyis fókuszált XP-k nem jelenhetnek meg ebben a pozícióban (vö. Kassai 1993 eredményeit, amelyek arra is rámutatnak, hogy például melléknévi predikátumok esetében marginálisan lehetséges a felmozgás, így elképzelhetően egy mikrováltozás továbbgyűrűzéséről van szó):

(24) *Nem tudom, nem Mari-**e** jött meg.

Az *-e* kétféle pozíciójára további érvet szolgáltat az, hogy lehetséges a kettőzése is (vö. Kassai 1993):

(25) a. Megkérdeztem mindenkit, **nem-e jött-e** le papucsban valamiért.
b. Megkérdeztem, hogy **ki-e jött-e** az új lemez.

Javaslatom szerint ezekben az esetekben iterált FP-vel kell számolnunk, ahol az alsó FP a már ismert módon a PredP-nek felel meg. A felső FP pedig egy polaritásért felelős projekció, amelynek specifikálójában egy olyan elem van, amely a poláris kérdés pozitív vagy negatív voltát határozza meg (l. a 2.1. részt). Azt feltételezem tehát, hogy a NegP a nem standard változatokban átértelmeződött egy olyan FP-vé, amely a negatív polaritást jelöli: ez egyfajta grammatikalizáció, amelynek során a lexikális tagadás egy általánosabb funkcionális kategóriába kerül át. A funkcionális vP-periférián azonban a lexikailag alulspecifikált projekciók FP-k, amelyek kérdő tagmondat esetében mind [+wh] jegyet viselnek: ezt a jegyet elég ugyan egyszer leellenőrizni, de ettől függetlenül az F fej fonológiai tartalma többször is megjeleníthető. Ez a poláris kérdésekben azért lehetséges, mert maga az *-e* az F fejben van, és így mozgatás nélkül iterálható, szemben a kérdőszavas kérdésekkel, ahol a kérdőszó egy [Spec,FP]-be mozog, és mindenképpen csak egy kópiája ejtődik ki. A kétszeres kifejtést mutatja a (25); gazdaságossági okok miatt azonban preferáltan csak egyszer ejtődik ki az *-e* fej, és ekkor ez szabályosan a felső kópia, ezt mutatja a (23).

A NegP-ből polaritást jelölő FP-vé való grammatikalizálódás első lépésében tehát a negatív polaritás megmarad; a második lépés az, amikor ennek az FP-nek a specifikálójában megjelenhet olyan elem is, amely a pozitív poláris kérdéseket

jelöli. Ez lényegében a magyarban az igekötő: fontos kiemelni, hogy az igekötő természetesen megjelenhet negatív poláris kérdésekben is, ezekben az esetekben azonban a VP-n belül marad, tehát nem viselkedik kvantorként. Az igekötő polaritásban betöltött szerepét mutatja az is, hogy poláris kérdésekre adott pozitív válaszként jelenhet meg, a negatív *nem* ellenkező polaritású megfelelőjeként:

(26) A: Elment már Mari?
B: El./Nem.

Mivel a fókuszált XP-k nem töltenek be polaritásjelölő szerepet, ezeknek a felsőbb FP-be való mozgása nem lehetséges, pontosabban ennek az volna az alapfeltétele, hogy az FP szemantikai specifikációja tovább gyengüljön. Ha a (24)-hez hasonló mondatok egyes idiolektusokban elfogadhatóak, úgy egy ilyen változás elindult, azonban egyelőre ennek masszív hatásával nem kell számolnunk.

Mindennek értelmében tehát a nem standard változatokban egy olyan grammatikai változás feltételezhető, amelynek kiindulópontja a standard paradigma, és amely lényegében egy NegP > PolNegP > PolP változási sorral írható le. A *nem* és az igekötők közötti aszimmetria, vagyis az, hogy az *-e* tagadószóhoz való tapadása elfogadottabb, mint az igekötőhöz való tapadása, arra látszik utalni, hogy a feltételezett változási sor fennáll. Ez önmagában azonban még nem elégséges bizonyíték, ugyanis a (23) típusú mondatok elfogadhatóságára vonatkozóan nehéz pontos adatokat találni, hiszen erősen stigmatizált szerkezetekről van szó, így egy-egy mondat „helytelennek" minősítése mögött sok esetben nem valódi grammatikalitási ítélet, hanem normakövetés húzódik meg. Erre utal Kassai (1993) azon megfigyelése is, hogy a kérdőívekben az adatközlők a mondatok minősítésénél jóval nagyobb mértékben minősítették az *-e* nem standard használatát helytelennek, mint amikor javítási feladatot kaptak, ahol gyakran nem jelölték ugyanazt a szerkezetet hibának.

Másképpen fogalmazva: míg egy esetleges szinkrón aszimmetriát magyarázhat az, ha a *nem* és az igekötők között diakrón grammatikalizációs különbség van, addig a szinkrón különbség nem bizonyítja azt, hogy valóban egy NegP > PolNegP > PolP változási sorral van dolgunk. Ezt csak történeti adatok tükrében lehet megkísérelni, vagyis ha bizonyítékot találunk arra, hogy az *-e* a *nem* jelenlétében korábban került egy az igét tartalmazó F-nél feljebbi pozícióba, mint az igekötők esetében. A tanulmány 6. részében az ómagyar és középmagyar adatok tükrében ezt fogom igazolni.

3. Diakrón változások a magyar beágyazott poláris kérdésekben

A következőkben áttekintem a magyar nyelv története során tipikusnak mondható mintázatokat a beágyazott poláris kérdések vonatkozásában; itt az ómagyar és a mai standard magyar közötti változási sort mutatom be, és ebben a részben nem foglalkozom a standard és a nem standard változatok közötti eltérésekkel (ezekről l. a 6. részt). A három fő történeti kor a következő: ómagyar (kb. 9–16. század), középmagyar (kb. 16–18. század), és mai magyar (a 18. század végétől).

Mint korábban már említettem, az ómagyar beágyazott poláris kérdéseket a *ha* C fej vezette be, amint azt a (27) mutatja:

(27) a. & a vacnac kezet foguan viue o̧tet az vćan kuuo̧l Es o̧ zemèibè hagapuan o̧ kezeit reia vètuen kèrde o̧tèt **ha** mit latna[8]
(Müncheni kódex 44ra; 1466)
b. es nem tudod **ha** istennek zeretetire vag melto, awag̈ o̧ haragÿara
(Bod-kódex 1r; 16. század első negyede)

A középmagyarban a *ha* C fej mellett már megjelenik az *-e* partikula is; tekintsük a következő példákat:[9]

(28) a. kérdette tülle **ha** nyughatik**e**
(Bosz. 13; 1724)
b. de nem tugja **ha** a Gyermek meg ittaj**e** azon italt s amiat holt volnaé meg
(Bosz. 41; 1724)

Végül a mai magyarban az *-e* kitétele kötelező a beágyazott poláris kérdésekben, a *hogy* pedig vagy megjelenik, l. (29b), vagy nem, l. (29a):

(29) a. Megesketlek téged az élő Istenre: mondd meg nekünk, te vagy-**e** a Krisztus, az Isten Fia?
(Neovulgata: Márk 26.63; 1997)
b. Ő kézen fogta a vakot, kivezette a helységből, és a szemére köpve rátette a kezeit, aztán megkérdezte tőle, **hogy** lát-**e** valamit.
(Neovulgata: Márk 8.23; 1997)

A beágyazott poláris kérdésekben megfigyelhető változások a fonológiai szerkezetben látható [+wh] jelölést illetően a következőképp foglalhatók össze:

[8] A *mit* névmás jelentése az adott példában 'valamit', l. a példa mai magyar megfelelőjét a (29b) példában. Az ómagyar kérdő névmások kétértelmű használatáról l. G. Varga (1992, 544).
[9] A középmagyar adatok forrása a "Történeti Magánéleti Korpusz" (normalizált) keresője (http://tmk.nytud.hu/).

(30) $ha_{[+wh]} \rightarrow ha_{[+wh]} + \text{-}e_{[+wh]} \rightarrow (hogy) + \text{-}e_{[+wh]}$

Az első esetben a [+wh] tulajdonságot a *ha* mondatbevezető hordozza, amely tehát nemcsak szintaktikailag kódolja a [+wh] jegyet, hanem azt egyben fonológiailag is egyértelműen jelöli. A második esetben a [+wh] jegyet mind a mondatbevezető, mind pedig az *-e* partikula jelöli; végül pedig a [+wh] jegyet csak az *-e* teszi láthatóvá, mivel az opcionális *hogy* mondatbevezető nem érzékeny a [±wh] jegyre, és ezért bár beilleszthető egy [+wh] C fejbe, nem lehet a [+wh] tulajdonság fonológiai jelölője. Ennek értelmében pedig megfigyelhető egy olyan makrováltozás, amely a [+wh] jegynek a CP-periférián való kódolásából ugyanennek a jegynek a vP-periférián való kódolásába vezet el, mégpedig úgy, hogy szintaktikailag a kódolás mindkét periférián megtalálható, a fonológiai láthatóság tekintetében azonban helycsere történik.

4. Az ómagyar rendszer

Az ómagyar kérdő mondati rendszert illetően eddig csak a beágyazott poláris kérdéseket vizsgáltam; a következőkben ezért szeretném a [+wh] jegyű mondatok ómagyar kori rendszerét teljesebben áttekinteni.

A főmondati kérdésekkel kezdve, az ómagyar főmondati kérdőszavas kérdésekben a kérdőszó mint a [+wh] jegy látható jelölője rendre megfigyelhető. Ezt mutatja a (31a) példa a *ki*, a (31b) példa pedig a *mi* kérdő névmással:

(31) a. **Kẏe** es
(Rotenburgi János deák magyar nyelvmestere 62b; 1418–1420)
b. Auag **mi** valtfagot ad ember ǫ lèlkèiert
(Müncheni kódex 44rb; 1466)

Az ómagyar főmondati poláris kérdések eredetileg tartalmaztak egy, a tagmondat elején álló kérdő partikulát (pl. *nemde*, *minemde*), valamint a tagmondat végén megjelenő *-e* partikulát. Tekintsük a következő példákat:

(32) a. nēde tȕ incab nagobbac vattoc aʒocnal **ė**
(Müncheni kódex 12vb; 1466)
b. Midènem gǫzǫdèlmèt forbatlotoc meg ènnèkē ė
(Bécsi kódex 209; 15. század középső harmada)

Mint látható, az *-e* kérdő partikula egy tagmondatvégi pozícióban jelenik meg mindkét példában: az *-e* ráadásul nem is az ige mellett szerepel, tehát semmiképp sem foglalhatja el ugyanúgy a funkcionális vP-periferiális pozíciót, mint a mai magyarban.

A beágyazott kérdésekre rátérve elmondható, hogy a beágyazott kérdőszavas kérdésekben a kérdőszó természetesen jelen van, ezen túlmenően pedig az opcionális *hogy* az ómagyarban éppúgy megjelenhet, mint a mai magyarban is. A (33a) példa a *hogy* és a *mi* kérdőszó együttes megjelenését mutatja, a (33b)-ben pedig a *ki* és a *minémű* kérdőszó a *hogy* mellett vagy anélkül szerepel:

(33) a. kèrdeʒkeduē / **hog mi** volna micor halottaibol felkèlend
(Müncheni kódex 44vb; 1466)
b. haromrol kerde ṽtet megh olibrius Elǫzǫr nemzetsegerǫl: **minemǫ** nemzetbelÿ uona Massocor neuerǫl: **hoǵ kÿ**uona neue harmacor hitirǫl: **hoǵ minemǫ** hitǫn uona
(Kazinczy-kódex 15r; 1526 és 1541 között)

Végezetül, mint korábban már láttuk, a beágyazott poláris kérdéseket a *ha* vezette be:

(34) a. Erǫl ill'en Pelda oluastatik, az velag biro naǵ Alexanderrǫl, Ki mikoron kẃdette volna kǫetit paradićomhoz, kerduen **ha** oda mehetne, Felelenek az kǫueteknek paradićombol, hoǵ senki oda nem mehetne, ha nem ćak alazatossagal
(Bod-kódex 4r; 16. század első negyede)
b. mèghirdètèc Amānac kèuāńauala megtudni **ha** mègmaṙadna ètǫruènbèn
(Bécsi kódex 55; 15. század középső harmada)

A [+wh] ómagyar kori jelölésével kapcsolatban két észrevételt szeretnék tenni. Egyrészt a mai magyar beágyazott kérdésekre jellemző kettős kódolási rendszer már az ómagyar beágyazott kérdőszavas kérdések esetében is adott volt: vagyis a beágyazottság és a [+wh] fonológiailag látható jelölése eltérő funkcionális projekciókban kódolódik. Másrészt az *-e* kérdő partikula már az ómagyar korban is elérhető volt a főmondati kérdésekben, mégpedig eredetileg egy fejvégű CP fejeként, amint arra a következő részben kitérek.

Az ómagyar és a középmagyar közötti változások tehát mind az *-e* pozíciójában való változást jelentik (tagmondatvégi C fejből a tagmondat belsejében, a funkcionális vP-periférián levő fejjé), mind pedig az *-e* megjelenését a beágyazott tagmondatokban (lévén hogy a főmondatokban az *-e* már eleve megvolt).

5. A kérdő modalitás jelölése és a funkcionális bal perifériák

A fent vázolt szerkezeti változások elméleti magyarázatához tekintsünk át néhány alapvető, más nyelvekben is kimutatható jelenséget a [+wh] és a beágyazottság jelölésével kapcsolatban. Rizzi (1997) alapján egy meglehetősen hagyományos irányvonal szerint mind a modalitás, mind pedig a beágyazottság szintaktikai kódolása a CP-perifériához köthető; ennek fonológiailag is látható megvalósulása azonban az egyes nyelvek között jelentős eltéréseket is mutathat. A beágyazott kérdések tekintetében két alapvető kódolási típust különböztethetünk meg: egyszeres kódolást és kétszeres kódolást (l. Szabolcsi 1992).

Az egyszeres kódolás esetében egyetlen elem felelős mind a modalitás, mind pedig a beágyazottság fonológiailag látható jelöléséért. Ezt mutatja az angol *if* vagy a német *ob* is:

(35) Ich habe ihn gefragt **ob** er dich kennt.
én aux.1sg őt.m kérdez.ptcp ob ő.m téged ismer
'Megkérdeztem, hogy ismer-e téged.'

A kettős kódolás esetében eltérő elemek felelnek a beágyazottság és a modalitás fonológiailag látható jelöléséért. Fontos megjegyezni, hogy a modalitás fonológiailag látható jelölője lehet egy operátor is (pl. kérdő vagy vonatkozó névmási operátor). Ez figyelhető meg bizonyos német dialektusokban a beágyazott kérdőszavas kérdések esetében (l. Weiß 2013, 777–778, Bayer–Brandner 2008), és hasonló felállást mutatnak az angol egyes nem standard változatai vagy a középangol is (l. Van Gelderen 2013, 162). A (36) példa az alemann dialektusból származik, és a *fia wos* (standard német *für was* ill. *wofür* 'mire') kérdőszavas kifejezés és a *dass* 'hogy' C fej együttállását mutatja (Bayer–Brandner 2008, 88, (3a) példa):

(36) I frog-me, **fia wos dass-ma** an zwoatn Fernseher braucht.
én kérdezem-refl prep mi hogy-névmás egy második TV kell
'Kíváncsi vagyok, mire kell valakinek egy második TV.'

A fenti példa annyiban hasonló a mai magyarhoz, hogy a kérdőszavas kifejezés egy általános finit alárendelő kötőszóval együtt jelenik meg. A fő eltérés az, hogy míg a németben (és az angolban) a két elem ugyanabban a CP-projekcióban foglal helyet (a kérdőszavas kifejezés a specifikálóban, a *dass* a fejben, az úgynevezett

„Doubly Filled COMP" mintázatot adva), addig a magyarban a két elem eltérő projekciókban, sőt eltérő funkcionális rétegben található.

Az egyszeres és a kétszeres kódolás alakulása tekintetében a magyar beágyazott kérdések történetében a következők állapíthatók meg. A kérdőszavas kérdéseknél minden korszakban a kétszeres kódolás mutatható ki: az opcionálisan kitöltött C fej (*hogy*) a beágyazottságot jelöli, míg a [+wh] tulajdonság fonológiailag látható jelölője maga a kérdő névmás. Ugyancsak a kétszeres kódolás jellemzi a mai magyar poláris kérdéseket: az opcionálisan kitöltött C fej (*hogy*) a beágyazottságot jelöli, a [+wh] modalitást pedig az *-e* kérdő partikula. Az egyszeres kódolás az ómagyar poláris kérdésekre volt jellemző: a C fej (*ha*) mind a beágyazottságot, mind pedig a [+wh] tulajdonságot jelölte, hasonlóan a német *ob* vagy az angol *if* esetéhez. A középmagyar állapot tehát egy átmeneti állapotot tükröz az egyszeres kódolásból a kétszeres kódolásba váltás útján. A beágyazott kérdések esetében mindvégig igaz természetesen, hogy a tagmondat C feje [+wh] jeggyel rendelkezik, hiszen például a főmondatbeli predikátum is [+wh] jegyű tagmondatot szelektál, amelyhez a [+wh] jegy szintaktikai kódolása elengedhetetlen a CP-periférián. Ugyanakkor egyedül a poláris kérdésekben szereplő *ha* esetében igaz, hogy a [+wh] C fejbe olyan elem kerül, amely lexikálisan is [+wh] specifikációjú: a *hogy* alulspecifikált a [±wh] jegyre nézve, tehát beilleszthető ugyan egy [+wh] C fejbe, a [+wh] tulajdonság fonológiai jelölésére azonban nem alkalmas.

Térjünk rá arra, hogy mindez hogyan kapcsolódik a funkcionális bal perifériák kérdésköréhez. A beágyazott kérdésekben minden korszakban igaz, hogy a beágyazottság fonológiailag látható jelölése a CP-periférián történik. A [+wh] tulajdonság fonológiailag látható jelölése a mai magyarban teljességgel a vP-perifériához kapcsolódik: ez pedig a funkcionális vP-periféria kialakulásának eredménye, amely az ómagyar (és részben a középmagyar) korra tehető. Az ómagyarban azonban a beágyazott mellékmondatokban a [+wh] tulajdonságot a *ha* hordozta a CP-periférián, a főmondati poláris kérdésekben pedig a tagmondatvégi *-e* egy fejvégű CP feje volt, vagyis kezdetben ez az elem is a CP-réteghez kapcsolódott. A főmondati kérdésekben pedig megjelenhetett egy tagmondat eleji kérdő partikula is (*nemde*, *minemde*), amely azokban az esetekben, ahol az *-e* egyértelműen egy fejvégű CP feje (erről l. lentebb), kötelező (É. Kiss 2014, 17). A partikula kötelező volta feltehetően ahhoz köthető, hogy a fejvégű C az ómagyarban már kihalófélben volt: tény, hogy mind C, mind F fejként kódolja a [+wh] tulajdonságot, azonban F fejként egy [+wh] jegyű C fej által van engedélyezve, míg C fejként az ómagyarban már csak egy poláris partikulával való egyeztetés révén engedélyezett. Az, hogy a partikula az F fejben lévő *-e* mellett opcionális, előtte viszont kötelező, sokkal inkább specifikáló–fej egyezetésre utal, mint két külön

CP-rétegre (bár elméletileg egy fejkezdetű CP és egy fejvégű CP reduplikációja sem zárható ki, l. É. Kiss 2014, 17, az udmurtról ebben a vonatkozásban l. Tánczos 2013). Az ómagyar tagmondatvégi *-e* szerkezeti helye tehát a következőképpen képzelhető el:

(37)

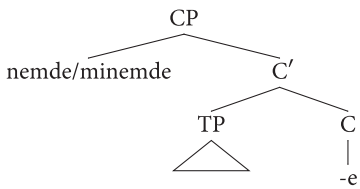

Az *-e* tehát ezekben az esetekben enklitikumként az előtte lévő elemre tapad, amely nem feltétlenül a lexikális ige, hanem bármi, ami a CP-réteg alatti tagmondatrészben (TP) a fonológiai szerkezetben a jobb szélen van, vagy ellipszis után látható marad. Erre a tagmondatvégi *-e* C fejre az ómagyarban vannak adatok (l. lentebb), míg a középmagyarban már nem.

Tekintsük át azokat a bizonyítékokat az ómagyarból, amelyet megmutatják, hogy az *-e* egy fejvégű CP feje volt; ez a korszak volt az is, amikor a tagmondat belsejében található *-e* elterjedt. A variáció (tehát a változás egyes lépései) nemcsak a korszakon, hanem adott esetben egy-egy szövegen belül is látható. A „Régi magyar konkordancia" korpusz normalizált részén végeztem egy keresést, és jelenleg (2015. szeptember 5.) a kereső 300 találatot ad az *-e* kérdő partikulára összesen 9 szövegben (számos egyébként már szintén normalizált szövegben tehát nem fordul elő az *-e*, ez azonban megfelel annak, hogy az ómagyarban az *-e* csak főmondati kérdésekben fordult elő, ráadásul opcionálisan). A következőkben ennek a keresésnek az eredményeit ismertetem részletesebben (a metaadatok, pl. a szöveg keletkezési ideje, tokenszámok, a korpusz honlapjáról származnak: http://omagyarkorpusz.nytud.hu/hu-intro.html; a tokenszámok, ha nincs külön jelölve, alapesetben a központozás nélküli normalizált szövegre vonatkoznak).

A legtöbb példa a Müncheni kódexből származik (1466; a betűhű szöveg tokenszáma: 63990), és ahogy az 1. táblázat mutatja, mind a négy lehetséges felszíni szerkezet adatolható.

Meglehetősen hasonló képet mutat a Bécsi kódex (15. század közepe; tokenszám: 55346), amint az a 2. táblázatból leolvasható.

Az „xxx" szekvencia utal minden olyan fonológiailag látható elemre, amely nem a finit ige (V) vagy a kérdő partikula (*-e*). Ennek a szekvenciának a megléte vagy a hiánya az ige után kulcsfontosságú, mivel ez mutatja meg, hogy az ige és a kérdő partikula szintaktikailag egymás mellett vannak-e. Az „xxx" szekvencia

1. táblázat: Az *-e* előfordulása a Müncheni kódexben

Felszíni szerkezet	Az *-e* státusa	Az előfordulások száma
(xxx) V xxx ***-e***	egyértelműen fejvégű C	**14 (8,97%)**
(xxx) V ***-e*** xxx	egyértelműen (fejkezdetű) F	**65 (41,67%)**
(xxx) V ***-e***	kétértelmű	61
xxx ***-e***	kétértelmű	16
Összesen:		**156**

2. táblázat: Az *-e* előfordulása a Bécsi kódexben

Felszíni szerkezet	Az *-e* státusa	Az előfordulások száma
(xxx) V xxx ***-e***	egyértelműen fejvégű C	**7 (10,6%)**
(xxx) V ***-e*** xxx	egyértelműen (fejkezdetű) F	**32 (48,48%)**
(xxx) V ***-e***	kétértelmű	18
xxx ***-e***	kétértelmű	9
Összesen:		**66**

megjelenése az ige előtt nagyrészt tehát nem perdöntő, leszámítva természetesen azokat az eseteket, amikor nincsen fonológiailag látható ige, hiszen ekkor valamilyen nem igei elem megjelenése szükséges ahhoz, hogy az *-e* kötött morféma valamihez hozzá tudjon tapadni.

Az „(xxx) V xxx *-e*" felszíni szerkezet arra utal, hogy az *-e* mindenképpen egy fejvégű CP feje, és ez a fej nyilvánvalóan nem szomszédos az igével: ez a konfiguráció nem lehetséges a mai magyarban, míg a többi három igen. Az „(xxx) V *-e* xxx" felszíni szerkezet azt mutatja, hogy az *-e* mindenképpen egy fejkezdetű FP feje, és ez a fej nem lehet a tagmondat végén, mivel még állnak mögötte más mondatrészek (amelyekkel kapcsolatban nincsen ok azt feltételezni, hogy extraponálva lennének).

Az „(xxx) V *-e*" konfiguráció azonban kétértelmű: egyrészt lehetséges, hogy az *-e* valóban mindenképpen kifejezetten az igéhez kapcsolódna, másrészt az is elképzelhető, hogy a kérdő partikula azért tapad az igéhez, mert éppen az ige a tagmondat végén szereplő elem. Hasonlóképpen az „xxx *-e*" szekvencia is kétértelmű: ezekben az esetekben az ige nem látható (legtöbbször elliptikus a szerkezet, de a 3. személyű kopulák jelen időben szintén zérók), így nem lehet megállapítani, hogy a kérdő partikula a teljes szerkezetben az igéhez tapadna-e, vagy a tagmondat végén állna-e. Az *-e* kérdő partikula alapesetben a finit igéhez tapad, de amennyiben nincs látható finit ige, úgy valamely, a [Spec,FP] pozícióban található elemhez kell, hogy tapadjon. Ez, mint a 2.1. részben láttuk, a mai standard

változatra is igaz, ahol egyébként az *-e* a fonológiailag látható ige megjelenésekor csak ahhoz tud tapadni. A kétértelmű esetek mindenesetre az újraelemzés szempontjából is fontosak: éppen az egyértelműen fejvégű C státusra utaló környezetek hiánya indíthatta el azt a változást, amelynek során a beszélők az *-e* elemet egy FP fejeként kezdték el értelmezni.

Mint az 1. és a 2. táblázat mutatja, a Müncheni kódexben és a Bécsi kódexben az *-e* egyértelműen fejkezdetű F előfordulásainak száma meglehetősen magas, és a Bécsi kódex esetében az *-e* összes előfordulásának közel 50%-át teszik ki. Ez arra utal, hogy a 15. század közepére az *-e* partikulát alapvetően már a vP-periférián levő fejként használták. Azonban a korábbi mintázat meg sokáig együtt élt az újabbal, erre pedig az *-e* egyértelműen C fejként való használatának magas száma utal (amely arányaiban mindkét kódex esetében 10% körül mozog).

A Müncheni kódexen és a Bécsi kódexen kívül összesen egy olyan szöveget találtam a korpusz normalizált részében, amely az *-e* partikulának mind az egyértelműen tagmondatvégi C fej, mind pedig az F használatát mutatja: ez pedig a Guary-kódex (1508 előtt; tokenszám: 20126). Az adatokat a 3. táblázat foglalja össze:

3. táblázat: Az *-e* előfordulása a Guary-kódexben

Felszíni szerkezet	Az *-e* státusa	Az előfordulások száma
(xxx) V xxx ***-e***	egyértelműen fejvégű C	**1 (14,29%)**
(xxx) V ***-e*** xxx	egyértelműen (fejkezdetű) F	**1 (14,29%)**
(xxx) V ***-e***	kétértelmű	3
xxx ***-e***	kétértelmű	2
Összesen:		7

Mivel az összes előfordulás száma meglehetősen alacsony, erről az adatsorról nem sokat lehet elmondani; azonban az megállapítható, hogy a kétféle mintázat együttes megjelenése nem korlátozódik a Müncheni kódexre és a Bécsi kódexre.

A korpusz normalizált részében kereshető fennmaradó szövegekben nem adatolható az *-e* fejvégű C használata: ezek a szövegek vagy egyértelmű F használatot, vagy kétértelmű eseteket mutatnak, vagyis természetesen a fejvégű C használata nem zárható ki, de semmiképp sem igazolható. A 4. táblázat a Könyvecse (1521; tokenszám: 9757) és a Jókai-kódex (1440 körül; tokenszám: 23194) adatait foglalja össze.

A Kazinczy-kódex (1526–1541; tokenszám: 20027) és a Miskolci töredék (1525; tokenszám: 886) adatai az 5. táblázatban szerepelnek.

4. táblázat: Az *-e* előfordulása a Könyvecsében és a Jókai-kódexben

Felszíni szerkezet	Az *-e* státusa	Könyvecse	Jókai-kódex
(xxx) V ***-e*** xxx	egyértelműen (fejkezdetű) F	**23 (53,49%)**	**3 (37,5%)**
(xxx) V ***-e***	kétértelmű	9	3
xxx ***-e***	kétértelmű	11	2
Összesen:		**43**	**8**

5. táblázat: Az *-e* előfordulása a Kazinczy-kódexben és a Miskolci töredékben

Felszíni szerkezet	Az *-e* státusa	Kazinczy-kódex	Miskolci töredék
(xxx) V ***-e*** xxx	egyértelműen (fejkezdetű) F	**2 (28,57%)**	**1 (50%)**
(xxx) V ***-e***	kétértelmű	5	1
Összesen:		**7**	**2**

Végezetül vannak olyan szövegek, amelyek az *-e* partikulának csak az egyértelműen vP-periférián lokalizálható használatát mutatják: ezek a Bod-kódex (16. sz. első fele; tokenszám: 8754) és Rotenburgi János deák magyar nyelvmestere (1418–1422; tokenszám: 95). A keresési eredményeket a 6. táblázat foglalja össze:

6. táblázat: Az *-e* előfordulása a Bod-kódexben és a Magyar nyelvmesterben

Felszíni szerkezet	Az *-e* státusa	Bod-kódex	Magyar nyelvmester
(xxx) V ***-e*** xxx = Összesen:	egyértelműen (fejkezdetű) F	**6**	**3**

Mindez arra utal, hogy az *-e* fejvégű C fejként való használata meglehetősen ritka volt az ómagyarban, és az a szöveg, amelyik a normalizált korpuszban a legtöbb előfordulását tartalmazza, viszonylag korai a többihez képest. Ez összhangban van azzal a feltevéssel, hogy a fejvégű CP > fejkezdetű CP változásnak az ómagyar korra már csak a vége tehető.

Megjegyzendő, hogy a kereshető normalizált korpuszon kívüli szövegek közül még lehetnek olyanok, amelyekben jelentős számú példa lehet, így az Apor-kódex (15. század vége–16. század eleje), amelyet hagyományosan egy csoportba szoktak sorolni a Müncheni kódex és a Bécsi kódex szövegével („Huszita Biblia"); de itt említhető a Nádor-kódex is, l. É. Kiss (2014, 16) vonatkozó példáit. Indokolt tehát azt a következtetést levonni, hogy az ómagyar pontosan az a korszak, amikor az *-e* státusát illetően a fejvégű C-ből a fejkezdetű F-be való változás vége megfigyelhető.

Felmerül a kérdés, hogy a változás miért ment végbe. Az ómagyarban még tetten érhető az a jelentős tipológiai változás a szórendet illetően, amely az ősmagyar SOV szórendtől az ómagyar (és mai magyar) „Top Foc V X" szórendig vezetett el (l. É. Kiss 2013). Ez egyrészt magával vonta a főként fejvégű projekciókból a főleg fejkezdetű projekciók irányába való változást. Másrészt megfigyelhető a nemfinit alárendeléshez képest a finit alárendelés preferenciájának megnövekedése (l. Bacskai-Atkari–Dékány 2014), amelynek a funkcionális bal perifériák kialakulása és megerősödése szempontjából is kulcsfontosságú szerepe volt, mind a CP-rétegben, mind pedig a funkcionális vP-rétegben.

Ezeknek a makrováltozásoknak a hatása a beágyazott poláris kérdésekben is kimutatható. A *ha* általi jelölésből a *hogy* és az *-e* kombinációjába való változás fő kiváltó okai tehát a következők. Először is, az általános finit alárendelő *hogy* szerepének kiterjedése megfigyelhető az ómagyar kor során (l. Bacskai-Atkari 2012; 2014a; b), összhangban azzal, hogy a finit alárendelés szerepe megnőtt, illetve hogy a (fejkezdetű) CP-periféria kialakult és megerősödött. Ez fontos tényező volt a *hogy* beágyazott [+wh] jegyű tagmondatokban való megjelenésében, először a kérdőszavas kérdések, később pedig a poláris kérdések esetében.

Másodszor, a [+wh] jegy kódolása a vP-periférián grammatikalizálódott: ebben a tekintetben a kérdőszavas kérdések analógiásan hatottak a poláris kérdésekre. Vagyis: míg a [+wh] jegy szintaktikai kódolása értelemszerűen megvan a C fejen, addig a kérdőszavas kérdésekben a [+wh] jegy fonológiailag látható jelölője (a kérdőszó) nem a CP-perifériára, hanem a funkcionális vP-perifériára, egy FP specifikálójába mozog. Ez a konfiguráció a poláris kérdésekben analógiásan az *-e* vP-perifériára való átértelmezéséhez vezetett: feltehetően első lépésben az *-e* fejvégű C-ből fejkezdetű C-vé értelmeződött át, és ez értelmeződött át F fejjé a funkcionális vP-periféria fejlődésével párhuzamosan. Fejvégű FP-projekciókra egyáltalán nincs bizonyíték; ez nem meglepő, hiszen a funkcionális vP-réteg akkor kezdett megjelenni, amikor a fejvégű funkcionális rétegek már eleve ritkák voltak (valójában az *-e* az utolsó és így valójában adatolható fejvégű C, l. É. Kiss 2014, Bacskai-Atkari–Dékány 2014). Az újraelemzésben kulcsfontosságúak lehettek az 1–6. táblázatokban is bemutatott kétértelmű szerkezetek. Ilyen esetekben ugyanis egy fejvégű C státusú *-e* a fonológiai szerkezetben egy olyan elemhez tudott tapadni, amely a fentebb ismertetett szórendi makrováltozás okán egyre inkább az FP-vel azonosítódott, hiszen ennek az FP-nek a kialakulásával mind a finit ige, mind egy elliptikus szerkezet maradványa (pl. fókusz) ebben a projekcióban található (előbbi a fejben, utóbbi a specifikálóban).

Fontos kiemelni, hogy mivel a fejkezdetű F és a fejvégű C különálló pozíciók, abban az időszakban, amikor mindkét fejpozíció elérhető, az *-e* adott esetben egy

tagmondaton belül kétszer is megjelenhet, a (38) példához hasonló konfigurációt eredményezve[10] (É. Kiss 2014, 16, (17) példa):

(38) Mínemde elfelethethí-**e** az ańa v kis germǫket-**e**
(Nádor-kódex 26r; 1508)

Mint látható, az első *-e* az igéhez kapcsolódik, a második pedig a tagmondat legvégén található, vagyis egy fejvégű CP fejeként; ezen kívül a tagmondat elején a *minemde* kérdő elem is megjelenik (l. a 4. részt). A kétfajta *-e* partikula párhuzamossága (adott esetben együttes megjelenése), illetve az, hogy a fejvégű C csak lassan kopott ki a nyelvből, összhangban vannak azzal az elmélettel, hogy a grammatikai változások S-görbével írhatók le (erről a magyar szórend vonatkozásában l. É. Kiss 2014; az elméletről l. Kroch 1989; Croft 2000).

Harmadszor, mint már utaltam rá, a fókusz megvalósításában megfigyelhető változások szintén hozzájárultak a beágyazott kérdések esetében megállapítható változásokhoz. Az SOV szórendből „Top Foc V X" szórendre való alapvető tipológiai változás a közvetlenül az ige előtti fókuszpozíció kialakulását eredményezte: a mondathangsúly szabályszerűen az Intonációs Frázis bal szélére esik, itt pedig vagy az ige található, vagy a közvetlenül az ige előtti pozícióban lévő elem, l. Szendrői (2001). Ebben az FP pozícióban azonban a fókuszon kívül más összetevők is megjelenhetnek, ahogy a 2. részben is láttuk (l. még É. Kiss 2005a; 2005b), ezért nem indokolt azt feltételezni, hogy ez a pozíció közvetlen módon kapcsolódik össze a fókusz fogalmával. Az *-e* partikula ennek a funkcionális FP-nek a feje, és mivel nem tekinthető fókuszjelölő elemnek, a javasolt elemzés az, hogy a [+wh] tulajdonság jelölője a poláris kérdésekben.

Felmerül a kérdés, hogy ha a középmagyarban lehetséges volt az *-e* és a *ha* együttállása (l. a 3. részt), akkor miért nem volt ez lehetséges az ómagyarban is. Mint korábban rámutattam, az *-e* eleve csak főmondati kérdésekben volt jelen eleinte, és a beágyazott kérdésekben való megjelenése valóban a középmagyar

[10] Megjegyzendő, hogy az ómagyar kérdőklitikum-kettőzés nem azonos a mai nem standard változatokban megfigyelhető kettőzéssel: a (38) esetében világos, hogy míg az első *-e* a funkcionális vP-periférián van, addig a második a teljes tagmondat végén, vagyis egy C fejben. A mai nem standard példákban viszont olyan kettőzés figyelhető meg, ahol mindkét *-e* a funkcionális vP-periférián van, vö. Kassai (1993). Ezt mutatja az alábbi példa (Kassai 1993, 100 példája):
(i) Az ember nem tudta, hogy érdemes-**e** volt-**e** kínlódni.
Az ómagyarban a kettőzés lehetősége tehát nem önmagában abból következik, hogy az *-e* két különböző funkcionális periférián jelenhet meg, hanem abból, hogy több pozíciója lehetséges, akár ugyanazon a periférián belül.

korra tehető. Feltehetően a beágyazott kérdésekben való megjelenése azért sem volt eleinte lehetséges, mert két fonológiai tartalommal rendelkező, [+wh] jegyű C fej (egy fejvégű és felette egy fejkezdetű CP) gazdaságossági okok miatt sem generálódott: a főmondatokban a partikula és az *-e* együttállása, mint a (37) ábra is mutatja, egyetlen CP-t feltételez. Amennyiben azonban a két fonológiailag látható [+wh] jegyű funkcionális fej két eltérő bal periférián van, úgy inkább az egyeztetés látható megjelenéséről van szó. Illetve természetesen azzal is számolnunk kell, hogy a beágyazott poláris kérdésekben analógiás hatás révén jelenik meg az *-e* (közvetlenül a főmondatokból, közvetetten pedig az F-beli pozícióját illetően a kérdőszós kérdésekből), ez azonban nem szorítja ki azonnal az eredetileg is meglévő C fejet, hanem előbb megszilárdul ebben a pozícióban, ezzel az eredeti C fej funkciójának gyengüléséhez vezetve.

6. Változások a funkcionális vP-periférián

A tanulmány utolsó részében visszatérek arra a kérdésre, amelyet a 2.2. rész végén tárgyaltam: tudniillik arra, hogy a nem standard változatok levezethetők-e a standard változatból egy NegP > PolNegP > PolP grammatikalizációs sor segítségével. Ennek számos feltétele van. Az egyik az, hogy a történeti adatoknak valóban azt kell mutatniuk, hogy a tagadó *nem* mellett előbb jelent meg az *-e* egy, az igét tartalmazó F fejnél fentebbi F pozícióban, mint az igekötő mellett. A másik feltétel pedig az, hogy az ómagyarban, amikor az *-e* rögzülése F fejként még nem ment teljesen végbe (hiszen, mint az 5. részben láttuk, még mindig vannak fejvégű C-re való adatok), ne legyenek jelen a mai nem standard változatra jellemző variánsok (vagy csak elenyésző mértékben), hiszen ez inkább arra utalna, hogy az *-e* eleve kétféle módon rögzült. Az általam végzett korpuszvizsgálat alapján elmondható, hogy ez a két feltétel teljesül, ez pedig alátámasztja a grammatikalizációs feltevést. Megjegyzendő, hogy egy irodalmi–köznyelvi normarendszer szabályozó erejével a 19. századig nem kell számolni, tehát a mai nem standard változatoknak megfelelő szórend hiánya sokkal inkább a szerkezet tényleges hiányára utal, mint a mai magyar esetében, hiszen a 19. századig valódi preskriptív nyomás nem tételezhető fel.

Az ómagyar kor vonatkozásában a „Régi magyar konkordancia" korpusz normalizált részén végeztem egy keresést, és, mint az előző részben is utaltam rá, a kereső jelenleg (2015. szeptember 5.) összesen 300 találatot ad az *-e* kérdő partikulára. Megnéztem az összes olyan esetet, ahol a *nem* vagy valamely igekötő szerepelt, és az *-e* nem egyértelműen tagmondatvégi C fej: ebben az esetben nem tettem különbséget a potenciálisan kétértelmű szerkezetek és az *-e* elemnek egyértelműen

az F fejben lévő generálását mutató esetek között. Összesen 35 példa volt a *nem* esetében, és ezek mindegyike a „*nem* + ige + *-e*" sorendet mutatja (pl. *nem olvasott-e*); ezt illusztrálja a (39a) példa. Az igekötőkkel való kombinációra összesen 24 példát találtam, és ezek közül mindegyik az „igekötő + ige + *-e*" sorrendet mutatja (pl. *elolvasta-e*), ezt illusztrálja a (39b) példa.

(39) a. Midènē Iſrl **nē mentèttèm ė** fel Egiptō[nac] fọldebọl & a paleſtinayakat Capadociabol & a Cyroſiakat Cyreneabol
(Bécsi kódex 230; 15. század középső harmada)
b. nemde, **meg engeztel<tet>tnek e** ezek teged istennek
(Bod-kódex 3r; 16. század első negyede)

Az ómagyarban tehát a nem fejvégű CP-ben lévő *-e* pozíciója az FP-ben megegyezik a mai standard nyelvváltozatbelivel.

A középmagyar kor vonatkozásában a „Történeti Magánéleti Korpusz" normalizált keresőjét használtam, és ez jelenleg (2015. szeptember 5.) összesen 1216 találatot ad az *-e* kérdő partikulára. Megjegyzendő, hogy ebben a korpuszban egy találat egy mondatra (nem pedig tagmondatra) vonatkozik, így egy adott találaton belül akár több előfordulással is számolhatunk. Ismételten megnéztem az összes olyan esetet, ahol a *nem* vagy valamely igekötő szerepelt. Összesen 101 példát találtam a „*nem* + ige + *-e*" sorrendre; ezt illusztrálja a (40a) példa. A *nem-e* szekvenciára összesen 11 példát találtam, ebből 3 olyan, ahol a *nem-e* egy lexikális ige előtt jelenik meg; ezt a típust illusztrálja a (40b) és a (40c). A fennmaradó 8 esetbe tartoznak az olyan poláris kérdések is, amelyek csak a polaritás jelölőjét (itt: *nem*) és az *-e* partikulát tartalmazzák, erre példa a (40d) és a (40e). Az igekötők esetében értelemszerűen csak azokat a példákat vettem figyelembe, ahol az igekötő az ige előtt található. Összesen 116 példát találtam az „igekötő + ige + *-e*" sorrendre; ezt illusztrálja a (40f). Az „igekötő + *-e*" konfigurációra azonban egyáltalán nem volt példa, sem ige előtt, sem valamilyen elliptikus szerkezetben. Végül a (40g) egy olyan esetet mutat, ahol az igekötő megelőzi a tagadó elemet, az *-e* pedig az igéhez tapad.

(40) a. Es szókkal cselekedetekkel ollyassokkal **nem élté**, a mellyek boszorkánsággal és ördöngőssiggel öszve szövetkezve lettek volna.
(Bosz. 114; 1721)
b. Vallyon **neme** inkabb arra **kért** s ösztönzött, azon rosz Aszony hogy te is adgyad maghadat a féle roszszasághra, és hogy nem akartál néki eengedelmeskedni azért rontott megh?
(Bosz. 95; 1750)

c. Valla megh a Tanu, **neme** mindétigh bü bajos és Boszorkányos Aszonnak tartatván Eördöghi Mesterséghekkel élté?
(Bosz. 422; 1747)
d. Mindazáltal meglássok, **leszen-e** szükség **nem-i?**
(Nád. 42; 1559)
e. kitül is kérdezték ha ugyan megh holt, és el temetett Attyát **föl astae neme**
(Bosz. 423; 1747)
f. el hozvan a vajat Macskával probáltatta ha **meg eszi é** de a Macska nem is nyúlt hozzá
(Bosz. 1a; 1732)
g. Kik voltak azok s **meg nem neveztee** azokat Furián János.
(Bosz. 362; 1744/1747)

A fenti számadatok egyértelműen alátámasztják azt a hipotézist, miszerint a *nem-e* szekvencia időben előbb jelenik meg, mint az *-e* igekötőhöz való tapadása, ez pedig a már ismertetett grammatikalizációs sornak (NegP > PolNegP > PolP) felel meg. A *nem-e* szekvenciára már a középmagyar kor elején, tehát a 16. század végén is található példa, l. (40d), míg a korpuszban a kései, 18. századi példák között sincsen az igekötőhöz tapadó *-e* partikula, ez a konfiguráció tehát elképzelhetően még a középmagyarnál is későbbi fejlemény. Megjegyzendő az is, hogy a „Történeti Magánéleti Korpusz", mint a neve is utal rá, olyan szövegeket tartalmaz, amelyek a mindennapi, magánéleti regiszterhez állnak közel, és ezért nem valószínű, hogy valamilyen regiszterhez köthető szándékolt archaizmus okán ne jelennének meg a kérdéses szerkezetek. Köznyelvi norma nyomásával pedig ebben a korszakban még nem kell számolnunk.

A (40) alatt közölt adatokkal kapcsolatban még a következőkre szeretném felhívni a figyelmet. Mind a (40b), mind a (40c) esetében elmondható, hogy a *nem-e* meglehetősen magas pozícióban van a tagmondaton belül, hiszen nem is szomszédos az igével: a kettő közé más összetevők is beékelődhetnek. Ez összhangban van egy NegP-ből PolNegP-be grammatikalizálódott projekció feltételezhető tulajdonságaival, amely tehát a funkcionális vP-periféria bal szélén található, és nem kapcsolódik közvetlenül az igéhez vagy valamely konstituenshez (például a fókuszhoz). A (40b) esetében ugyanakkor a *vajon* tagmondat éli megjelenése azt is világosan mutatja, hogy a *nem-e* alakulat nem tekinthető egy [Spec,CP]-ben grammatikalizálódott komplex partikulának sem.

A (40d) és (40e) típusú poláris kérdések szintén azt erősítik, hogy a *nem-e* alakulat azokban az esetekben jelenik meg, amikor a kérdés negatív polaritását fejezik ki, szembeállítva a pozitív polaritással, amelyet az „ige + *-e*", l. (40d), vagy az „igekötő + ige + *-e*", l. (40e), szekvencia fejez ki. Olyan redukált poláris kérdésekre ugyanakkor nincs példa, ahol az „igekötő + *-e*" szekvencia szerepelne, ez pedig alátámasztja azt, hogy ebben a korban a grammatikalizáció csak a PolNegP státusig jutott el, az általánosabb PolP-ig nem. Az igekötő felsőbb pozícióba való

mozgásának ugyanakkor önmagában véve nincs akadálya, amint a (40g) is mutatja, ahol az igekötő (*meg*) megelőzi a tagadó elemet; ez a konfiguráció a mai standard magyarban is lehetséges, l. (11b) alatt. A (40g) esetében az igekötő felmozgása tehát nem annak polaritást jelölő funkciójából adódik, mint a mai nem standard változatokban, hanem a tagadás hatóköréből való kimozgásról van szó. Az *-e* partikula ennek megfelelően a legalsó FP fejében van, és az igéhez kapcsolódik.

A történeti adatok mindezek fényében azt mutatják, hogy a nem standard változatok a mai standardnak megfelelő konfigurációkból alakultak ki. Az ómagyarban még nincsen kétféle változat; a nem standard változatok kialakulása egy hosszú, többlépcsős folyamat eredménye, amely folyamat a középmagyar korban indult el, de nagyrészt később mehetett végbe. Természetesen a vizsgált problémát további kutatásoknak kell pontosabban feltárniuk, a makrofolyamatok szintjén azonban a jelen tanulmányban adott modell egyelőre adekvát módon képezi le a megfigyelt szintaktikai paradigmák egymáshoz való viszonyát.

7. Összegzés

A jelen tanulmány a magyar beágyazott poláris kérdésekben tapasztalható diakrón változásokat vizsgálta, különösen az ómagyar és a mai magyar állapot közötti tipológiai különbségekre összpontosítva. Míg az ómagyar beágyazott poláris kérdéseket a *ha* mondatbevezető jelölte, addig a mai magyarban a fonológiailag is látható jelölést a beágyazottság tekintetében a *hogy* mondatbevezető, a [+wh] jegy tekintetében pedig az *-e* kérdő partikula végzi. Mint rámutattam, a magyar beágyazott poláris kérdések a beágyazottság és a [+wh] jegy kódolásának vonatkozásában az egyszeres kódolásból a kétszeres kódolás irányába változtak.

A szóban forgó változás számos olyan tényezőtől függ, amelyek általánosabb érvénnyel (tehát nem pusztán az adott szerkezet tekintetében) vannak jelen a nyelvben, illetve annak történetében. Ilyen egyebek között a mondattípus kódolásának kérdésköre, és konkrétabban a [+wh] tulajdonság látható jelölésének a funkcionális vP-periférián való grammatikalizálódása. Emellett a funkcionális bal perifériák kialakulásának is fontos szerep tulajdonítható, hiszen ezzel megerősödött a fejkezdetű CP-réteg, és megjelent a funkcionális vP-réteg. Végezetül az információszerkezet szerepét is fontos figyelembe venni: a fókusz pozíciójának a vP-periférián való stabilizálódása hozzájárult ennek a perifériának a megerősödéséhez.

Az ómagyar és a mai magyar között végighúzódó makrováltozás mellett kitértem a mai standard és nem standard változatok egymáshoz való viszonyának a kérdésére is: míg előbbiben az *-e* mindig az igéhez kapcsolódik (kivéve, ha

nincsen fonológiailag látható ige), addig az utóbbiban az *-e* a tagadószóhoz és igekötőhöz is kapcsolódhat. Mint rámutattam, ezek az utóbbi szerkezetek nem találhatók meg az ómagyarban, és a középmagyarban is egyelőre csak a tagadószóhoz való tapadás adatolható. Feltételezésem az, hogy a tagadó elem a nem standard változatokban a poláris kérdések esetében egy polaritást jelölő operátorrá értelmeződött át, amely egy olyan funkcionális projekcióban található, amelynek a fejében megjelenhet az *-e*. Egy további lépés eredménye az, amikor ez a polaritást jelölő projekció nemcsak a negatív polaritást, hanem a pozitívat is hordozhatja, ebben az esetben pedig az igekötő is megjelenhet itt, ugyancsak az *-e* fej jelenléte mellett. A diakrón adatok tehát összhangban vannak azzal a feltételezett grammatikalizációs sorral, amelynek során a kérdéses projekció egyre kevésbé specifikált. Ez a változás nem érinti a standard dialektust; az ómagyartól a mai magyarig bemutatott makrováltozással szemben ez egy kisebb horderejű újraelemzési folyamat, amelynek elindulásához ugyanakkor feltétel a makrováltozás végbemenetele.

Irodalom

Aldridge, Edith 2011. Neg-to-Q: The historical origin and development of question particles in Chinese. The Linguistic Review 28.4: 411–447.

Bacskai-Atkari, Julia 2012. The diachronic system of the left periphery of subordinate clauses in Hungarian. In: Balázs Surányi (szerk.): Proceedings of the Second Central European Conference in Linguistics for Postgraduate Students. Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem. 3–23.

Bacskai-Atkari, Julia 2014a. The syntax of comparative constructions: Operators, ellipsis phenomena and functional left peripheries. Potsdam: Universitätsverlag Potsdam.

Bacskai-Atkari, Julia 2014b. Cyclical change in Hungarian comparatives. Diachronica 31.4: 465–505.

Bacskai-Atkari, Julia 2014c. A véges alárendelő összetett mondatok története. In: É. Kiss Katalin (szerk.): Magyar generatív történeti mondattan. Budapest: Akadémiai Kiadó. 239–279.

Bacskai-Atkari, Julia–Éva Dékány 2014. From non-finite to finite subordination: The history of embedded clauses. In: Katalin É. Kiss (szerk.): From head-final to head-initial: The evolution of functional left peripheries in Hungarian syntax. Oxford: Oxford University Press. 148–223.

Baker, Mark 1985. Mirror theory and morphosyntactic explanation. Linguistic Inquiry 15: 373–415.

Baker, Mark 1988. Incorporation: A theory of grammatical function changing. Chicago: University of Chicago Press.

Bayer, Josef–Ellen Brandner 2008. On Wh-Head-Movement and the Doubly-Filled-Comp Filter. In: Charles B. Chang–Hannah J. Haynie (szerk.): Proceedings of the 26th West Coast Conference on Formal Linguistics. Somerville, MA: Cascadilla Proceedings Project. 87–95.

Bhatt, Rajesh–Roumyana Pancheva 2006. Conditionals. In: Martin Everaert–Henk van Riemsdijk (szerk.): The Blackwell companion to syntax. Malden, MA: Blackwell. 638–687.

Büring, Daniel–Christine Gunlogson 2000. Aren't positive and negative polar questions the same? Manuscript UCSC/UCLA.

Cantarini, Sibilla–Jacopo Torregrossa 2014. On polar questions, negation, and the syntactic encoding of epistemicity. In: Sibilla Cantarini–Werner Abraham–Elizabeth Leiss (szerk.): Certainty-uncertainty–and the attitudinal space in between. Amsterdam: John Benjamins. 199–215.

Craenenbroeck, Jeroen van–Anikó Lipták 2008. On the interaction between verb movement and ellipsis: New evidence from Hungarian. In: Charles B. Chang–Hannah J. Haynie (szerk.): Proceedings of the 26th West Coast Conference on Formal Linguistics. Somerville, MA: Cascadilla Proceedings Project. 138–146.

Croft, William 2000. Explaining language change: An evolutionary approach. London and New York: Longman.

É. Kiss, Katalin 2002. The syntax of Hungarian. Cambridge: Cambridge University Press.

É. Kiss, Katalin 2005a. Event types and discourse linking in Hungarian. Linguistics 43: 131–154.

É. Kiss Katalin 2005b. Eseményszerkezet és topik-predikátum tagolás a magyar mondatban. Nyelvtudományi Közlemények 101: 160–172.

É. Kiss, Katalin 2006. Focussing as predication. In: Valéria Molnár–Susanne Winkler (szerk.): The architecture of focus. Berlin: Mouton de Gruyter. 169–194.

É. Kiss, Katalin 2008a. The structure of the Hungarian VP revisited. In: Christopher Piñón–Szilárd Szentgyörgyi (szerk.): Approaches to Hungarian 10. Budapest: Akadémiai Kiadó. 31–58.

É. Kiss, Katalin 2008b. Free word order, (non-)configurationality and phases. Linguistic Inquiry 39.3: 441–474.

É. Kiss, Katalin 2013. From Proto-Hungarian SOV to Old Hungarian Top Foc V X. Diachronica 30.2: 202–231.

É. Kiss, Katalin 2014. The evolution of functional left peripheries in the Hungarian sentence. In: Katalin É. Kiss (szerk.): From head-final to head-initial: The evolution of functional left peripheries in Hungarian syntax. Oxford: Oxford University Press. 9–55.

Filip, Hana 1996. Quantification, aspect and lexicon. In: Geert-Jan Kruijff–Glyn Morrill–Dick Oehrle (szerk.): Proceedings of Formal Grammar. Prague: Eighth European Summer School in Logic, Language and Information. 43–56.

G. Varga Györgyi 1992. A névmások. In: Benkő Loránd (szerk.): A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. Budapest: Akadémiai Kiadó. 455–569.

Gelderen, Elly van 2009. Renewal in the left periphery: Economy and the complementiser layer. Transactions of the Philological Society 107.2: 131–195.

Gelderen, Elly van 2013. Clause structure. Cambridge: Cambridge University Press.

Gugán, Katalin 2012. Zigzagging in language history: Negation and negative concord in Hungarian, Finno-Ugric Languages and Linguistics 1. 1–2: 89–97.

Halm, Tamás 2015. Free choice and aspect in Hungarian. In: Katalin É. Kiss–Balázs Surányi–Éva Dékány (szerk.): Approaches to Hungarian 14: Papers from the 2013 Piliscsaba conference. Amsterdam: John Benjamins. 167–185.

Horvath, Julia 1986. FOCUS in the theory of grammar and the syntax of Hungarian. Dordrecht: Foris.

Iatridou, Sabine–David Embick 1994. Conditional inversion. In: Mercè Gonzàlez (szerk.): Proceedings of the North Eastern Linguistic Society 24. Amherst: Graduate Linguistics Student Association. 189–203.

Izvorski, Roumyana 2001. Free adjunct free relatives. In: Roger Billerey–Brook Lillehaugen (szerk.): Proceedings of the Nineteenth West Coast Conference on Formal Linguistics. Somerville: Cascadilla Press. 232–245.

Kántor, Gergely 2008. On Hungarian relative operators. The Even Yearbook 8: 1–12.

Kassai Ilona 1993. Nyelvi norma és nyelvhasználat viszonyáról az *-e* kérdőszó mondatbeli helye(i) kapcsán. Hungarológia 3: 93–102.

Kayne, Richard 1991. Romance clitics, verb movement and PRO. Linguistic Inquiry 22: 647– 686.

Kayne, Richard 1994. The antisymmetry of syntax. Cambridge, MA: MIT.

Kroch, Anthony S. 1989. Reflexes of grammar in patterns of language change. Language Variation and Change 1: 199–244.

Repp, Sophie 2006. ¬(A&B): Gapping, negation and speech act operators. Research on Language and Computation 4.4: 397–423.

Rizzi, Luigi 1997. The fine structure of the left periphery. In: Liliane Haegeman (szerk.): Elements of grammar. Dordrecht: Kluwer. 281–337.

Rizzi, Luigi 2001. On the position Int(errogative) in the left periphery of the clause. In: Guglielmo Cinque–Giampaolo Salvi (szerk.): Current studies in Italian syntax: Essays offered to Lorenzo Renzi. Amsterdam: Elsevier North-Holland. 287–296.

Szabolcsi, Anna 1992. Subordinators: Articles and complementizers. In: István Kenesei–Csaba Pléh (szerk.): Approaches to Hungarian 4. Szeged: JATE. 123–137.

Szendrői, Kriszta 2001. Focus and the phonology–syntax interface. Doktori disszertáció. London: University College London.

Tánczos Orsolya 2013. *Hogy… hogy*? Kettős kötőszók az udmurtban. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila (szerk.): Nyelvelmélet és kontaktológia 2. Piliscsaba: PPKE BTK. 279–293.

Weiß, Helmut 2013. Satztyp und Dialekt. In: Jörg Meibauer–Markus Steinbach–Hans Altmann (szerk.): Satztypen des Deutschen. Berlin: Walter de Gruyter. 764–785.

Zanuttini, Raffaella 2006. On the relevance of tense for sentential negation. In: Luigi Rizzi–Adriana Belletti (szerk.): Parameters and functional heads: Essays in Comparative Syntax. Oxford: Oxford University Press. 181–208.

The marking of modality in embedded polar questions and its relation to the history of functional left peripheries

Abstract: This paper examines the history of Hungarian interrogative clauses, focussing on embedded polar questions and the polar interrogative marker *-e*. In Old Hungarian, embedded polar questions were regularly introduced by the complementiser *ha* 'if', and the appearance of the interrogative marker *-e* was restricted to main clauses. I argue that *-e* was originally a head-final complementiser, which was reanalysed as a functional head (F) on the functional vP-periphery by the end of Old Hungarian, as part of two major processes: the change from predominantly head-final into predominantly head-initial projections, and the evolution of a functional vP-periphery, related to the emergence of a distinct preverbal focus position. I also show that nonstandard varieties demonstrate a further grammaticalisation step, related to polarity.

Keywords: finite embedding; functional left periphery; grammaticalisation; interrogative clause; polarity

A vonatkozó névmások története az ómagyarban[1]

Julia Bacskai-Atkari[1] – Dékány Éva[2]
[1]Universität Potsdam; [2]MTA Nyelvtudományi Intézet
julia.bacskai-atkari@uni-potsdam.de; dekany.eva@nytud.mta.hu

Kivonat: Tanulmányunk a magyar vonatkozó névmások történeti változásait vizsgálja, különös tekintettel az ómagyar korra. Mint ismeretes, az ómagyarban a vonatkozó névmási és kérdő névmási paradigma alakilag egybeesett. Az alakilag elkülönült, *a-* előtagú vonatkozó névmások a késő ómagyarban kezdtek teret nyerni. Az előtag egy a főmondatból a mellékmondat bal perifériájába átelemzett mutató névmásból *[az]* alakult ki; ezt a folyamatot a más nyelvekben is megfigyelhető relatív ciklus mechanizmusának tulajdonítjuk. A germán nyelvekkel ellentétben azonban a magyarban a mutató névmás nem vált alakilag önálló vonatkozó névmássá, hanem ráklitizálódott a már meglevő, kérdőszó alapú vonatkozó névmásra. Így morfológiailag komplex [*a-* előtagú) vonatkozó névmások jöttek létre.

Kulcsszavak: vonatkozó mellékmondat; vonatkozó névmás; vonatkozó mondatbevezető; relatív ciklus; újraelemzés

1. Bevezetés

Dolgozatunkban a vonatkozó mellékmondatoknak elsősorban az ómagyar korban (kb. 9–16. század) megfigyelhető változásait vizsgáljuk. Mint ismeretes, az ómagyar kor nyelvemlékes kor: az első összefüggő szöveg a Halotti beszéd és könyörgés (1192–1195), az első kódex pedig a Jókai-kódex (1370, a fennmaradt másolat 1448-ból származik). Vonatkozó mellékmondatok pedig már a korai nyelvemlékekből is adatolhatók, és ezekben a vonatkozó névmás formailag megegyezik kérdő névmási párjával. Tekintsük a következő példákat:

(1) a. de **quı** legen neký atıa oʒut nem tudıuc
(Königsbergi töredék és szalagjai)
b. ſcuʒ leannac [**quı** vleben tart chudalatuſ fiot]
(Königsbergi töredék és szalagjai)

[1] A dolgozat készítése során az első szerzőt a Deutsche Forschungsgemeinschaft támogatta a „The syntax of functional left peripheries and its relation to information structure" projekt keretében. A második szerző a Magyar Generatív Történeti Szintaxis 2 (OTKA 112057) pályázat és az MTA posztdoktori ösztöndíj támogatását élvezte.

Mint látható, mind a kérdő névmás, (1a), mind a vonatkozó névmás, (1b), alakja *ki*; az alaki azonosság a kérdő/vonatkozó névmási paradigma más tagjaira is igaz. A mai magyarban ezzel szemben a két funkció alakilag is elkülönül: míg a kérdő névmás megőrizte eredeti alakját, addig a vonatkozó névmás szisztematikusan egy *a-* előtaggal egészült ki. Ezt szemléltetik az (1) példa mai magyar megfelelői:

(2) a. de nem tudjuk, **ki** lehet az atyja
b. szűz leánynak, **aki** ölében tart egy csodálatos fiút

Míg a (2a) példa világosan mutatja, hogy a kérdő névmás alakja változatlanul *ki* (eltekintve természetesen a helyesírás sajátosságaitól), addig a vonatkozó névmás alakja a mai magyarban *aki*, mint a (2b) példában. A fő kérdés az, hogy az *a-* előtagú forma kialakulása mire vezethető vissza, illetve a változás hogyan modellálható.

Mielőtt erre rátérnénk, tekintsünk át néhány olyan elméleti alapvetést, amelyeknek általános nyelvészeti relevanciájuk van, és a magyar vonatkozó szerkezetek diakrón fejlődésének megértésében is kulcsfontosságúak lehetnek.

A vonatkozó névmások eredetére általánosságban véve két domináns forrást szokás számon tartani (Roberts–Roussou 2003). Az egyik a kérdő névmások (*wh*-operátorok) csoportja: az ilyen típusú vonatkozó névmásokra a továbbiakban „wh-REL" címkével fogunk utalni, világosan jelezve tehát, hogy a „wh" tulajdonság pusztán a valódi kérdő névmásokkal való morfofonológiai azonosságra utal, nem pedig arra, hogy a vonatkozó mellékmondatban valódi *wh*-operátorokként funkcionálnának. Másrészt a vonatkozó névmások kialakulhatnak mutató névmásokból (azaz demonstratív elemekből) is: ezekre a továbbiakban „dem-REL" címkével utalunk.

A vonatkozó névmásokat illető grammatikalizációs folyamatok nagyrészt a relatív ciklus mechanizmusával írhatók le (l. Van Gelderen 2004; 2009). A relatív ciklus első lépésében megjelenik egy fonológiailag látható vonatkozó névmás a CP specifikálójában; ez a névmás pedig származhat mutató névmásból vagy kérdő névmásból. Második lépésként a vonatkozó névmás C fejként grammatikalizálódik: fontos megjegyezni, hogy ez csak abban az esetben lehetséges, ha a vonatkozó névmás elveszít minden olyan jegyet, amely az adott nyelvben nem kompatibilis a C fej státusával (vagy eleve nem is rendelkezik ilyenekkel). Az eredeti operátorok C fejjé való újraértelmezése pedig lehetővé teszi új operátorok megjelenését a CP-periférián.

Az imént felvázolt folyamatok illusztrálására elsőként tekintsük át az angol nyelv esetében meglehetős konszenzussal megállapítható folyamatokat (Van Gelderen

2004; 2009 alapján). (I) Egyrészt az óangolban megfigyelhető a *that* elem mutató névmásból vonatkozó névmássá, majd C fejjé való újraértelmezése. (II) Másrészt a középangolban a *wh*-névmások kérdő névmásból vonatkozó névmássá értelmeződtek újra. Mivel a teljes ciklusként végbemenő (I) folyamat megelőzi a (II) folyamatot, az (I) kimenete lényegében biztosítja azt a környezetet, amelyben a (II) megkezdődhet. A folyamatokat a (3) ábra foglalja össze:

(3) a.

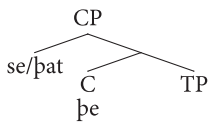

b.

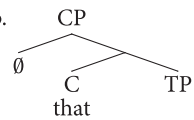

c.

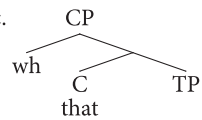

Amint (3a) mutatja, a *that* eredetileg a CP specifikálójában helyezkedik el, ahol egyébként más operátorok is megjelenhetnek, a C fejben pedig a *þe* található. (3b) a *that* C fejként való grammatikalizációját illusztrálja, (3c) pedig a középangol innovációt, amelynek értelmében a CP specifikálójában új, fonológiailag látható, wh-REL típusú operátorok jelennek meg.

Az angolban tehát történetileg mind dem-REL, mind pedig wh-REL típusú vonatkozó névmások jelen vannak. A dem-REL típusú névmások a germán nyelvekben standard módon megfigyelhetők (Brandner–Bräuning 2013). Az angolban ugyanakkor a dem-REL névmások közül a *that* C fejként grammatikalizálódott, a többi pedig kiveszett a nyelvből, vagyis a mai angolban valódi dem-REL elemekkel nem számolhatunk. A wh-REL típusú operátorok együttes megjelenése a *that* fejjel tehát egyazon CP-n belül két különböző pozícióban lehetséges, amely az adott CP kettős kitöltöttségéhez *(doubly filled COMP)* vezet a középangolban, illetve azokban a mai dialektusokban, amelyek ezt a konfigurációt szintén megengedik.

A jelen tanulmány fő állítása, hogy a magyarban az (I) és (II) folyamatokkal analóg újraelemzések figyelhetők meg, azonban néhány olyan fontos különbséggel, amelyeknek a végkimenetelt illetően is fontos hatásuk van. A magyarban a (II) folyamat megelőzi az (I)-t, továbbá a (II) folyamat a vonatkozó mellékmondatokban csak operátorokat, nem pedig C fejeket hoz létre. Ennek következtében a később elinduló (I) folyamat csak úgy tud vonatkozó névmásokat létrehozni, ha a dem-REL elemek a már meglévő wh-REL elemekkel fuzionálnak, ily módon komplex dem-wh-REL elemeket hozva létre.

Az alábbiakban ezeket a folyamatokat vizsgáljuk meg részletesen a magyar nyelv történetében, elsősorban az ómagyar korra vonatkozóan. Elsőként bemutatjuk a vonatkozó mellékmondatoknak a korai ómagyar korra jellemző tulajdonságait, majd rátérünk a komplex névmások késő ómagyar kori megjelenésére, végezetül pedig mindezeket összevetjük a mai magyar paradigmával.

2. A kiinduló állapot

2.1. Az adatok

Vonatkozó mellékmondatok már az első összefüggő magyar szövegemlékekben megjelennek: ezeket rendre vonatkozó névmások vezetik be, e vonatkozó névmások pedig alakilag azonosak a nekik megfeleltethető kérdő (*wh*-) operátorokkal. Tekintsük a következő példákat:

(4) a. uımagguc ſʒent peter urot [**kınec** odut hotolm]
(Halotti beszéd és könyörgés)
b. eſ ana tartia uleben [**Qui** ſcilut dýchevſegut]
(Königsbergi töredék és szalagjai)
c. eggedum illen maraggun urodum [**kyth** wylag felleyn]
(Ómagyar Mária-siralom)

Fontos érvek szólnak amellett, hogy ezek a vonatkozó névmások szintaktikai státusukat illetően operátorok, nem pedig C fejek. Egyrészt viselhetnek többes számot, illetve esetragokat, amint (4a) és (4c), továbbá az alábbi példa is mutatja:

(5) egÿebeknek ʒerʒamaual [**kyknek** mÿatta yſten mÿuelkedyk eʒnek byʒon gyewmelcʒet]
(Jókai-kódex 113)

A vonatkozó névmások névutóval együtt is állhatnak, ahogy a (6) példában is láthatjuk:

(6) Eʒ levn vy ignec chudaia [**qui mia** vrduguc ſcurnevlenec]
(Königsbergi töredék és szalagjai)

Ezek a tulajdonságok a magyar nyelvben (sem az ómagyarban, sem a későbbi korokban) nem egyeztethetők össze a C fejek tulajdonságaival, ezért levonható az a következtetés, hogy az ómagyar vonatkozó névmási elemek státusa valóban operátor, nem pedig C fej.

2.2. Elemzés

A következőkben az ómagyar vonatkozó névmások pontosabb szerkezeti helyét vizsgáljuk meg. A tagmondatok bal perifériájának egy lehetséges elemzése – Rizzi (1997; 2001) alapján – a következőképpen írható le:

(7) FORCE (TOP*) INT (TOP*) FOC (TOP*) FIN IP

A FORCE és a FIN pozíciók tartalmazhatnak mondatbevezetőket (C fejek), melyek közül a FORCE a tagmondat típusát határozza meg, a FIN pedig azt, hogy a tagmondat finit vagy nemfinit-e. E két projekció között számos más opcionális projekció is található, így a kérdő tagmondatokban az INT, illetve különböző információszerkezettel összefüggésbe hozható pozíciók, így a fókusz (FOC) és a topik (TOP), utóbbi iterálható.

A jelen tanulmányban a bal periféria szerkezetét a következőképpen modelláljuk:

(8) CP_1 (TOP*) CP_2 IP

A (7) alatt szereplő modellhez képesti eltérések a következőképpen indokolhatóak. A FORCE és a FIN közötti kategorikus eltérés önmagában véve nem problémátlan, és a jelen érvelés szempontjából nem releváns: elég annyi, hogy mindkét projekció CP-nek tekinthető, és mint ilyenek, mondatbevezetőket és a mondattípus meghatározásával összefüggő operátorokat tartalmazhatnak. Az INT és a FOC pozíciók egyrészt az általunk vizsgált szerkezetekben nem játszanak szerepet, másrészt a magyarban a kérdő modalitás jelölése és a fókusz egy lejjebbi, a finit igével szomszédos pozícióban található, vö. É. Kiss (2002). A topik szerepű elemek a magyarban szintén tipikusan a C_2 csomópont alatt jelennek meg, azonban előfordulhatnak olyan „felső topikok" *(high topics),* amelyek – a fenti (8) szerint – a CP_1 és a CP_2 között lokalizálhatók.

Érvelésünk szerint az ómagyar vonatkozó névmások a CP_2 specifikálójában találhatók. Erre az egyik bizonyítékot az szolgáltatja, hogy a vonatkozó névmásokat a felső topikok megelőzhetik. Ezt mutatják a következő példák:

(9) a. oÿl zerelmeth [zǫrnÿw halaal **kÿth** meg gÿǫzǫth]
(Czech-kódex 31v)
b. ývta Anǵenek naǵ heǵeýre, [Cicilianak balýa felǫl **melýek** vadnak]
(Székelyudvarhelyi kódex 2v)
c. [ſent Andorýaſ Nappyahoz kezelb **ky** vaſar Nap ezÿk] az lezen advent vaſarnapya
(Régi magyar breviáriumi mutató-tábla)

A második érv a vonatkozó névmások CP2-beli elhelyezkedésére az, hogy megelőzheti őket a C1-ben található *hogy,* illetve *ha* mondatbevezetők valamelyike (l. Galambos 1907; l. még Kenesei 1992; Bacskai-Atkari 2014), bár ezeknek a szerkezeteknek a gyakorisága elmarad a mondatbevezető nélküli vonatkozó mellékmondatokétól. Az alábbi példa a *hogy* mondatbevezető és egy vonatkozó névmás együttállását mutatja:

(10) tyzen keth themen angyalth [**hogy kyk** engem megh oltalmaznanak]
(Apor-kódex 167)

A (11) alatti példákban a vonatkozó névmást a *ha* alárendelő kötőszó előzi meg, és mindkét esetben lexikális fej nélküli, korrelatív vonatkozó szerkezetekről beszélhetünk:[2]

(11) a. [**ha kyket** erewſben ʒerettem] aʒoktol hamaraban meg vtaltattam
(Jókai-kódex 154)
b. Esmeg: [**ha myt** enkewſdedÿmbelewlualonak tetetek] nekem tewtetek
(Jókai-kódex 89)

A vonatkozó névmásokat tartalmazó konfigurációk szerkezete a következő séma szerint írható le:

[2] Megjegyzendő, hogy a *ha* + wh-REL típusú névmást tartalmazó szerkezetekben a névmás az ómagyar korban határozatlan névmási értelmű is lehet (’valaki, valami, stb.’), és ez azzal van összefüggésben, hogy a *vala-* előtagú névmások önmagukban is vezethettek be vonatkozó (mégpedig korrelatív) mellékmondatot. Az alábbi példa a *mi* névmás kétértelmű (’ami/valami’) használatát mutatja (vö. G. Varga 1992, 544):

[**ha mit** kerèndetec aʼtatol èn nèuembè] aʒt tèʒèm (Müncheni kódex 101ra)

Mivel a jelen tanulmány nem a korrelatív szerkezetek speciális eseteit tárgyalja, a kérdést bővebben itt nem taglaljuk. A mi szempontunkból a (11) típusú példák jelentősége az, hogy a fonológiailag látható C fej és a vonatkozó névmás együttállása nem korlátozódik a *hogy* + vonatkozó névmási szekvenciákra, ugyanakkor a sorrend (és az ennek megfelelő szerkezet) mindkét C fej esetében megegyezik.

(12)

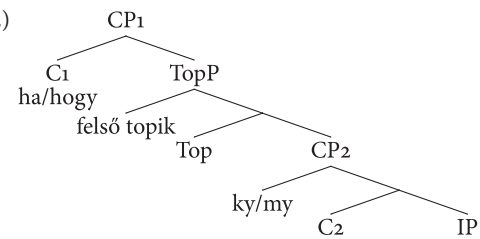

Mint látható, a CP1 fejében helyezkedik el az opcionálisan megjelenő *hogy*, illetve *ha*, a szintén opcionális felső topikok helye pedig a C1 és a C2 között van. A vonatkozó névmások a CP2 specifikálójában találhatók: az ómagyar vonatkozó mellékmondatokban (a mai magyarhoz hasonlóan) a vonatkozó névmás látható megjelenése kötelező, mivel a magyarban nincsen olyan vonatkozó kötőszói fej, mint az angol *that*, amely önállóan bevezethetné a vonatkozó mellékmondatot: a *hogy* és a *ha* is kizárólag a vonatkozó névmással együtt jelenhet meg a vonatkozó mellékmondatokban.

2.3. Egy alternatív elemzés ellen

Dömötör (2014) megfigyelése szerint összesen egy olyan példa adatolható eddig az ómagyarból, ahol a *hogy* és a *ki/mi* közé beékelődik valami, ezzel szemben számos példa van arra, hogy valamilyen összetevő a *ha* és a *ki/mi* között jelenik meg. Az ő javaslata szerint éppen ezért a *hogy ki* vagy *hogy mi* szekvenciával bevezetett vonatkozó mellékmondatok egy monomorfemikus mondatbevezetőt – *hogyki*, illetve *hogymi* – tartalmaznak.[3] Megjegyzendő, hogy Dömötör pusztán leíró elemzést ad, és ezért az egyes elemeket nem helyezi el valódi szintaktikai struktúrában, azonban érveléséből világos, hogy a *hogyki* típusú alakulatokat az alárendelő kötőszóhoz (*hogy*), nem pedig a vonatkozó névmáshoz (*ki*) hasonlónak tartja.[4] Ennek tükrében az általa javasolt alternatív modell a következő struktúrának felel meg:

[3] L. még G. Vargánál (1992, 537): „A vonatkozó mellékmondatot a *hogy* és a *ki* egységként vezetheti be", illetve Haadernál (1995, 556): „előfordulnak *hogy ki* kötőszóval bevezetett mondatok".

[4] Fontos megjegyezni, hogy a hagyományos leíró és a generatív grammatika között a „kötőszó" terminus használatában alapvető különbség van. A hagyományos grammatika a vonatkozó névmásokat is kötőszónak tartja, bár ezen belül „mondatrészi szereppel bíró" kötőszónak, nem pedig „tartalmatlan" kötőszónak. A generatív grammatika szerint a vonatkozó névmások operátorok. A különbségtevés egy olyan strukturális eltérésből fakad, amelyet a hagyományos grammatika figyelmen kívül hagy: az alárendelő kötőszó olyan fejméretű elem, amely C fejként eleve a bal periférián generálódik, a vonatkozó névmás viszont frázisméretű összetevő, amely egy specifikáló pozícióba mozog.

(13)

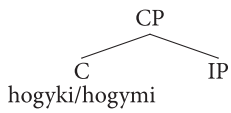

Ebben az esetben tehát a komplex *hogyki* típusú alakulatok egyetlen C fejnek volnának megfeleltethetők.

Az elemzés azonban számos problémát rejt magában, melyek közül kettőt emelünk most ki. Először is, a *hogy* és a vonatkozó névmás közötti beékelődő elem alacsony előfordulási aránya önmagában nem elégséges érv. A látható C fejet tartalmazó vonatkozó mellékmondatok eleve jóval ritkábbak, mint a látható C fej nélküliek, ahogy erre egyébként Dömötör (2014) is rámutat. Hasonlóképpen elmondható, hogy a magyarban a CP-perifériára felmozgó topikok megjelenése sem gyakori. Mivel a két kritérium külön-külön is ritka, a kettő kombinációja várhatóan szintén nem gyakori, vagyis a felső topikok megjelenése azokban a vonatkozó mellékmondatokban, amelyek egyúttal a *hogy* kötőszót is tartalmazzák, megjósolhatóan ritka.

Másrészt a *ki* és a *mi* operátorok akkor is kaphatnak többes számot és/vagy esetragot, ha a *hogy* után állnak, ezek pedig a C fej kategóriájával összeegyeztethetetlen jegyek. A jelenséget az alábbi példák illusztrálják:

(14) a. tyzen keth themen angyalth [**hogy kyk** engem megh oltalmaznanak]
(Apor-kódex 167)
b. olÿaat tezọk raÿtad [**hog kÿtọl** felz]
(Sándor-kódex 14v)

Mindezekből világosan következik, hogy a vizsgált kombinációk egy különálló C fejet (*hogy*) és egy vonatkozó névmási operátort (*ki*/*mi*) tartalmaznak, és Dömötör (2014) elemzése ezért tarthatatlan.

Azonban mint Dömötör (2014, 45) maga is megjegyzi, a kategoriális különbségtétel megléte vagy hiánya önmagában véve nem zárja ki sem azt, hogy a *hogyki* típusú szekvenciák két szintaktikai szó egymásutánját feltételezik, sem azt, hogy ezek az alakulatok a szintaxisban egyetlen szóként jelennek meg. Álláspontunk szerint a *hogyki* típusú alakulatok vonatkozó névmásként való értelmezése sem tartható, érvelésünkben azonban elsősorban arra koncentrálunk, hogy ezek a szekvenciák miért nem lehetnek C fejek, hiszen Dömötör (2014) elemzése alapvetően ezt az olvasatot támogatja (nem pusztán a „kötőszó" terminus használata miatt, hanem azért, mert a kérdéses alakulatok viselkedését az általunk C fejnek tekintett elemekéhez hasonlítja).

3. Az *a-* előtagú vonatkozó operátorok kialakulása

A szakirodalom egyetért abban, hogy a kérdőszavakkal azonos formájú (azaz wh-REL) ómagyar vonatkozó névmásokra rákerülő *a-* előtag az *az* mutató névmásból alakult ki (Juhász 1992; G. Varga 1992; Haader 1995). Dolgozatunkban mi is a mutató névmásra vezetjük vissza az *a-* előtagot, s a grammatikalizációs útvonal egyes lépéseit a (chomskyánus) generatív grammatika eszközeivel modellezzük.

3.1. A változást lehetővé tevő környezet

A morfológiailag komplex, *a-* előtagú vonatkozó névmások kialakulásának olyan környezetek teremtettek lehetőséget, ahol egy, a főmondatba tartozó mutató névmást közvetlenül követett egy vonatkozó mellékmondat (l. G. Varga 1992). Mivel a vonatkozó mellékmondatok élén a wh-REL vonatkozó névmás állt, az ilyen környezetekben a főmondati mutató névmás és a mellékmondati operátor a felszínen szomszédos pozícióba került. Ezt szemlélteti a (15) példa. Ebben a példában a mutató névmás bizonyosan a főmondat része, hiszen a főmondatból kap esetet (szemben a mellékmondatban levő vonatkozó névmással, amely a vonatkozó mellékmondatból kap esetet.)

(15) Nag̀ bolondsag embernek zeretnÿe **azt**, [**kinek** miatta …]
(Bod-kódex 2v)

(15) sematikus szerkezetét (16)-ban adjuk meg. Az egyszerűség kedvéért a vonatkozó mellékmondatot adjunktumként (azaz szabad határozóként) ábrázoljuk.

(16)

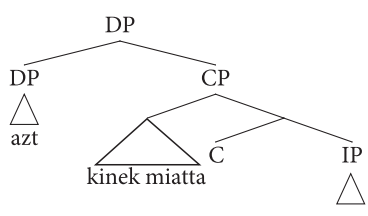

Az újraelemzés olyan esetekben történhetett meg, amelyekben a főmondati mutató névmás morfológiailag jelöletlen volt, azaz egyes számban állt és nominatívuszi esetet viselt (G. Varga 1992, Haader 1995; D. Mátai 2003). Néhány ilyen példát (17)-ben láthatunk.

(17) a. Eʒ **aʒ** [**ky** crıſtuſt kereſtfan tarſolkodtatt] Eʒ **aʒ** [**ky** crıſtuſual coporſoba el reÿtetÿk]
(Jókai-kódex 133)
b. ǫ **aʒ** [**ki** èn vtannam iǫuēdǫ]
(Müncheni kódex 85va)

3.2. Az újraelemzés lépése

Az újraelemzés során a beszélők a (17)-féle mondatokhoz olyan új szerkezetet rendeltek, amelyben a mutató névmás már nem a főmondat, hanem a vonatkozó mellékmondat része (l. még G. Varga 1992).

(18) a. … mutató névmás [$_{\text{vonatk.m.mondat}}$ wh-REL …] eredeti szerkezet
b. … [$_{\text{vonatk.m.mondat}}$ mutató névmás wh-REL …] újraelemzett szerkezet

Az újraelemzést két morfológiai, illetve szintaktikai jelenség jelzi egyértelműen. Egyrészt miután a mutató névmás bekerül a vonatkozó mellékmondatba, már nem kapja meg azt az esetet, amelyet a főmondat predikátuma adna egy főmondati névmásnak. Az alábbi példákban egy főmondati mutató névmáson tárgyesetet várnánk (*vegyed azt, mi tied* illetve *megégeté azokat, kik …*). A tárgyeset hiánya azt mutatja, hogy itt a mutató névmások már a vonatkozó mellékmondaton belül foglalnak helyet.

(19) a. veged [**az mi** thyed]
(Régi magyar glosszárium)
b. es laang meg egethe [**az kÿk** benesek valanak]
(Kulcsár-kódex 131r)

Másrészt a mutató névmás bekerülése a vonatkozó mellékmondatba lehetőséget ad arra, hogy a felszínen két *az* kerüljön egymás mellé. Ez olyankor történik meg, amikor egy főmondati *az* mutató névmást közvetlenül követ egy dem-wh-REL egységgel bevezetett vonatkozó mellékmondat.[5] (20)-ban jól látható, hogy az első, főmondati *az* a *szeret* mátrixigétől kap esetet, míg a második *az* már a vonatkozó mellékmondat része.

[5] Ezt a jelenséget Van Gelderen kifejezésével a főmondati mutató névmás „megújulásának” *(renewal)* nevezhetjük.

(20) myre zereſſem en **azt** [**azky** keſerew vegezetewt yger]
(Példák Könyve 74–75)

(21)

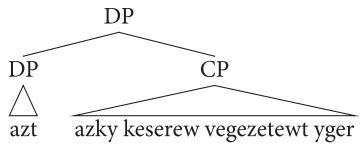

Milyen pozícióban helyezkedik el a mutató névmás a vonatkozó mellékmondatban az újraelemzés után? Az ómagyar mutató névmások csak pronominális helyzetben veszik fel a főnévi szám- és esetragokat (azaz amikor főnévi pozícióban állnak, nem pedig egy főnevet módosítanak), l. (22), adnominális (azaz főnevet módosító) helyzetben morfológiailag jelöletlenek maradnak (23).

(22) **a3okot** agÿad 3egeneknek
(Jókai-kódex 98)

(23) **a3** bewn**ekrewl** kyket tewtem
(Jókai-kódex 25)

A vonatkozó mellékmondat élén helyet foglaló mutató névmások szisztematikusan morfológiailag jelöletlenek, akkor is, ha a wh-REL vonatkozó névmáson látható szám- vagy esetjelölés van.

(24) a. es laang meg egethe [**az kÿk** benesek valanak]
(Kulcsár-kódex 131r)
b. Megh talaltam [**az kÿth** zereth az en lelkem]
(Könyvecse 8v)

Ez azt jelenti, hogy a vonatkozó mellékmondatba átelemzett mutató névmás adnominális helyzetben áll, azaz egy összetevőt alkot az őt követő (wh-REL) vonatkozó névmással. Másképpen fogalmazva az *az* és az eredeti (wh-REL) vonatkozó névmás egyetlen morfoszintaktikailag komplex operátort alkotnak.

(25) es laang meg egethe [[**az kÿk**] benesek valanak]
(Kulcsár-kódex 131r)

Mint G. Varga (1992) rámutat, az ómagyarban a távolra mutató mutató névmás leggyakrabban *az* alakú, de ritkán megfigyelhető *a* alakú változata is (26), s a morfológiailag komplex vonatkozó névmásokban is tetten érhetjük mindkét változatot (27).

(26) mert **a** gÿonÿk ygazan kÿ o bÿnet mÿndenestwl meg wallÿa
(Érsekújvári kódex 267ra)

(27) a. vÿgaggÿatok [**az mel** napon en ertem zenuettek]
(Könyvecse 13r)
b. aʒ [**a ki** eẏèl iǫtuala ǫ hoʒia]
(Müncheni kódex 93ra)

Sőt, ritkán a közelre mutató mutató névmást is megtaláljuk a vonatkozó mellékmondatba átelemezve (l. G. Varga 1992; Haader 1995).

(28) a. halẅad meg az v̀ zaẅabol ezt [**ekíth** te acarz en tǫlem kerdenǫd]
(Nagyszombati kódex 113)
b. **Emmÿt** tee thez meg sem te dolgod
(Érsekújvári kódex 229va)

Több nyelvben is megfigyelhetjük, hogy dem-REL elemmé csak a távolra mutató mutató névmás grammatikalizálódott, s a közelre mutató mutató névmáson nem ment végbe ez a folyamat (l. például az angolt vagy az óészaki nyelvet). Rooryck (2003) a holland dialektusok határozott névelőiről és mutató névmásairól szóló tanulmányában amellett érvel, hogy a mutató névmásokban a közeli/távoli kontrasztot nem egy [hely: közeli/távoli] bináris jeggyel, hanem egy unáris [hely: közeli] jeggyel lehet leírni. A közelre mutató mutató névmásoknak van egy [hely: közeli] deiktikus jegye, a távolra mutató mutató névmások viszont deiktikus jegy szempontjából alulspecifikáltak [hely:]. A távolra mutató deiktikus jegy alulspecifikáltságát támasztja alá az a tény is, hogy az *az* értelmezése 'bármi, ami nem *ez*', az *ott* értelmezése 'bárhol, ami nem *itt*', fordítva viszont nem igaz, hogy az *ez* értelmezése 'bármi, ami nem *az*', vagy az *itt* értelmezése 'bárhol, ami nem *ott*' lenne. Rooryck szerint a távolra mutató mutató névmásoknak ez az alulspecifikáltsága teszi őket alkalmassá arra, hogy vonatkozó névmásokká váljanak.

Visszatérve az ómagyar adatokra, itt is azt figyelhetjük meg, hogy az *az* grammatikalizálódott vonatkozó elemként, az *ez* nem. A (28) típusú adatok véleményünk szerint analógiás hatásra jöhettek létre.[6]

A komplex dem-wh-REL alakú operátort megelőzheti az általános *hogy* mondatbevezető (29).[7] Mivel a *hogy* a szerkezetben a C1 fejben foglal helyet,

[6] Emellett természetesen az is lehetséges, hogy a (28) típusú adatok megjelenését nyelvjárási különbségek is befolyásolják, l. Haader (1993).

[7] Dömötör (2014) megállapítja, hogy ez egy hapax-gyanús adat. Bár nekünk sincs tudomásunk másik *hogy* + *az* + wh-REL adatról, úgy gondoljuk, hogy ez a mondat mégis fontos információval szolgál a szerkezetről. Alább magyarázatot fogunk adni arra, hogy az ilyenféle adatok miért nem gyakoribbak a nyelvemlékekben.

(29) alapján arra következtethetünk, hogy a komplex dem-wh-REL alakú operátor a CP2 specifikálójában helyezkedik el. Ezt szemlélteti a (30a) ábra. (25) szerkezetét (30b)-ben adtuk meg; a két mondat szerkezete között csak a C1 fej kitöltöttségében van különbség.

(29) tug·a Aſt kegelmed· hog· czak eg· eſtendon is Beczben egi nehani Caput peczetelnek be
[**hog** [**az kibol**] ki hotanak·]
(Jobbágylevelek 558)

(30) a.

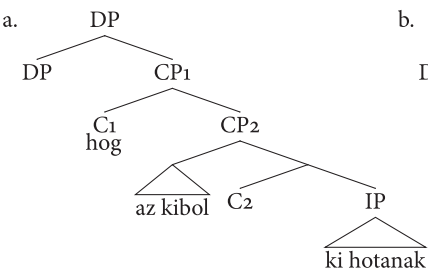

b.

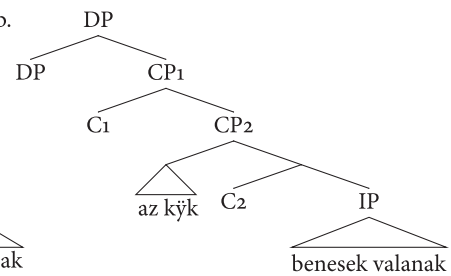

Miért történt meg a mutató névmás fentebb bemutatott átelemzése a vonatkozó mellékmondatba, és miért olyan ritkák a *hogy* + *az* + wh-REL típusú adatok (l. a 7. lábjegyzetet)? Az ómagyar korban erősödő tendencia, hogy a beszélők morfológiailag, illetve szintaktikailag expliciten kívánják kódolni, ha egy mondat alárendelt mondat (Bacskai-Atkari 2014; Bacskai-Atkari–Dékány 2014). Mint láttuk, a korai ómagyarban a kérdő- és vonatkozó névmások alakilag egybeestek. Mivel kérdő névmások mind főmondatokban, mind mellékmondatokban előfordulnak, a vonatkozó mellékmondat élén álló, kérdő névmásokkal azonos alakú wh-REL operátorok nem jelezték morfoszintaktikailag expliciten, hogy az őket tartalmazó mondat beágyazott mondat.

Javaslatunk szerint a *hogy* megjelenése a vonatkozó mellékmondatban arra vezethető vissza, hogy a beszélők a tagmondat beágyazott jellegét explicit módon és egy különálló elemen akarták kódolni.[8] Ennek oka feltehetően egy, a hasonlító szerkezetekből kiinduló analógiás hatás. A hasonlító mellékmondatok eredeti kötőszava a *hogy* volt, amelyet a *mint* eredetileg operátorként követett, és éppen az ómagyar kor végére tehető az a változás, amelynek során a *mint* hasonlító C fejjé értelmeződött át, a *hogy* pedig ennek következtében egy idő után pusztán a (finit) beágyazottságot jelölte, később pedig eltűnt a szerkezetből (l. Bacskai-Atkari 2014

[8] A *hogy* beillesztése azért teszi explicitté a beágyazást, mert mondatbevezető csak az alárendelt mondatokban jelenik meg az ómagyarban (és a mai magyarban), főmondatokban nem. Ebben az időben a vonatkozó szerkezetektől függetlenül megfigyelhető a *hogy* szerkezetfüggetlen terjedése, l. Dömötör (2014), Bacskai-Atkari (2014).

elemzését). Mivel a hasonlító mellékmondatok a vonatkozó mellékmondatok egy altípusát képezik, a beszélők számára a *hogy mint* szekvencia úgy értelmeződhetett, hogy a beágyazottságot és a vonatkozó jegyet (itt: speciálisan hasonlító) két külön CP kódolja, amelyek közül a felső (CP1) feje és az alsó (CP2) specifikálója fonológiailag is látható. Ennek analógiájára a nem hasonlító vonatkozó mellékmondatokban is megjelenhetett a *hogy*, amely tehát a beágyazottságot jelöli, míg a vonatkozó státust maga a vonatkozó névmás (tehát egy alsóbb CP) kódolja. Az analógiás hatás mellett szól az is, hogy a *hogy* + vonatkozó névmás szekvencia nem túl gyakori (l. Dömötör 2014), megjelenése a *hogy mint* szekvencia átértelmeződésére tehető, és nagyjából akkor tűnik el a legtöbb nyelvváltozatból, amikor a hasonlító szerkezetekből a *hogy mint* szekvencia is.

Fontos kiemelni, hogy az analógia a *hogy mint* szekvencia esetében áll fenn, vagyis a *hogy* C fejet ezekben az esetekben egy olyan elem követi, amely morfofonológiailag a wh-REL elemeknek feleltethető meg, nem pedig dem-wh-REL elemeknek (vagyis *hogy amint* szekvenciákkal nem kell számolnunk a hasonlító szerkezetekben). A fokos kifejezést tartalmazó hasonlító szerkezeteket leszámítva azonban a vonatkozó szerkezetekben éppen azt látjuk, hogy az *az* mellékmondatba történő átelemzésével morfológiailag komplex, dem-wh-REL alakú vonatkozó operátorok jöttek létre. Ezek morfofonológiai formája tehát egyrészt nem felel meg az analógiás sémának, másrészt önmagában is explicit, fonológiailag látható módon kódolja a beágyazottságot, hiszen dem-wh-REL alakulatok nem fordulnak elő főmondatokban, míg wh-REL alakok igen. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy egy wh-REL elem egy adott környezetben főmondati kérdő névmásként és vonatkozó névmásként is érthető volna; a különbségtétel pusztán arra vonatkozik, hogy egy adott jegy fonológiailag látható módon kódolt-e. Mivel ez az *a-* előtagú névmások esetében igaz, az egyébként sem kötelező *hogy* kitétele további redundanciát okoz.

Javaslatunk az, hogy a két stratégia együttes alkalmazása, azaz a *hogy* + dem-wh-REL kombinációval bevezetett vonatkozó mellékmondat azért nem volt jellemző, mert egyrészt a *hogy* jelenléte a vonatkozó mellékmondatokban eleve nem gyakori (l. a 2.3. részben mondottakat), másrészt a két stratégia együttes alkalmazása redundáns, s ezért gazdaságossági okokból nem volt preferált. A két stratégia közül idővel a morfológiailag komplex operátor (azaz a dem-wh-REL névmás) alkalmazása vált széles körben elterjedtté; ez a mai standard magyarban már teljesen kiszorította a *hogy* + wh-REL stratégiát (mely az ómagyarban is csak az adatok kis hányadát jellemezte, l. Dömötör 2014).

3.3. Az *az* klitizálódása a wh-REL elemre

A vonatkozó mellékmondatba átelemzett mutató névmást hamarosan egy további változás is érintette: elkezdett ráklitizálódni az őt követő wh-REL elemre.

A fentebb bemutatott példák többségében az *a/az* és a wh-REL vonatkozó névmás külön szavakként íródnak, és nincs jele morfofonológiai változásnak a mutató névmáson.[9] Megfigyelhetjük azonban az *az* és a wh-REL egybeírását is (31), valamint az *az* mássalhangzójának hasonulását különírás mellett (32). (32)-ben már bizonyosan megindult a mutató névmás klitizálódása a wh-REL névmásra, (31)-ben azonban ebben még nem lehetünk biztosak (a puszta külön- vagy egybeírást nem tartjuk grammatikai szempontból megbízható fogódzónak).

(31) meg **azkÿ** egyebnek batorsagh wolt
(Érsekújvári kódex 158vb)

(32) [**ah hol** en vagyok], ty oda nê yehettek?
(Jordánszky-kódex 650)

Az egybeírt mutató névmás és wh-REL esetében is többféle variáns mutatkozik. G. Varga (1992) szerint (33a) forrása lehet *az* + *mit* egybeírás és hasonulás mellett, vagy *a* + *mit* egybeírás és a wh-REL első mássalhangzójának geminálódása mellett.[10] (33b) szintén levezethető *az* + *hol*-ból egybeírás és a mutató névmás mássalhangzójának elvesztése után, illetve *a* + *hol*-ból szimpla egybeírással. A hasonulás, illetve a *z* elhagyása a mutató névmás klitizálódását jelzik a wh-REL elemre.

(33) a. Es [**ammÿth** fogada] be tellÿesÿtte
(Könyvecse 10r)
b. hanem ÿar [**ahol** zeretÿ]
(Könyvecse 17v)

A wh-REL, a nem klitizálódott dem-wh-REL és a klitizálódott dem-wh-REL változatok meglehetősen hosszú ideig változatokként éltek egymás mellett. Például a Könyvecsében megtalálható a szimpla wh-REL operátor (34), a morfológiailag komplex operátor a kritizálódás jele nélkül (35), továbbá a mutató névmás

[9] Megjegyezzük azonban, hogy a (27b)-féle adatok egy logikailag lehetséges elemzése az *az ki* → *a ki* változás, azaz a mássalhangzó elvesztése a mutató névmásról. Amennyiben egy ilyen változás tarthatónak bizonyul, úgy ezek az adatok már morfofonológiai változást mutathatnak.

[10] Mint Haader (1997, 120) rámutat, az *azmi* klitizálódási folyamatára in vivo példa található a Guary-kódexben, amely az egyetlen nem másolati kódex: a szerző menet közben javítja az *azmi*-t *ammi*-ra.

klitizálódását mutató (33a) és (33b) is. (Az ingadozásról a középmagyarban l. még Haader (2003)-at.)

(34) tẃ [**kÿk** en ertem mÿndeneketh el hattatok]
(Könyvecse 3r)

(35) Megh talaltam [**az kÿth** zereth az en lelkem]
(Könyvecse 8v)

Batta (1908, 106) szerint még a 20. század elején is „az *aki* és *ki*-féle alakokat az irodalmi nyelv és a köznyelv felváltva használja". A mai standard magyarban azonban csak a (33b) féle változat maradt meg. Ez azt jelenti, hogy a mai magyarban a távolra mutató mutató névmás és a vonatkozó névmások előtagja egymástól alakilag elvált: míg a mutató névmás mindig tartalmazza a *z* mássalhangzót és önálló hangsúlyt visel, addig a vonatkozó névmás előtagja kötelezően *a*-ra redukálódott és nem viselhet az őt követő wh-REL elemtől független, önálló hangsúlyt.

Javaslatunk szerint a mutató névmáson végbement klitizálódás és fonológiai redukció valójában egy szintaktikai változás kísérőjelensége. A vonatkozó mellékmondatba beelemzett *az* eleinte frázis értékű módosítóként funkcionált a wh-REL névmás mellett, majd később (mutató jegyét elvesztve) valószínűsíthetően egy funkcionális fejjé elemződött át. Ezt a szintaktikai változást a Van Gelderen (2004; 2009) által fejpreferencia-elvnek nevezett gazdaságossági elv válthatta ki (*Head Preference Principle*: a fejpozíció preferáltabb a frázisméretű kiterjesztésnél).

4. Vonatkozó szerkezetek a 20. századi magyar nyelvváltozatokban

4.1. Vonatkozó mellékmondatok a mai standard magyarban

A mai standard magyar nyelvben a vonatkozó névmások morfológiailag komplexek (azaz *a*- előtagúak).[11] Az egyszerű vonatkozó mellékmondatokban nem jelenhet meg mondatbevezető.

[11] A mai magyarban egy kivétellel minden vonatkozó névmásra igaz, hogy kötelezően *a*- előtagú, az *a*- előtag nélküli formák legfeljebb csak szándékos archaizmusként fordulhatnak elő. Az egyetlen kivétel a *mely*: ez lényegében szabadon váltakozhat *amely* párjával. Fontos ugyanakkor kiemelni, hogy a *mely* kérdő névmásként meglehetősen archaikus és ritka, éppen ezért a *mely* kivételessége nem abban áll, hogy a kérdő és a vonatkozó névmás – a paradigma többi tagjával szemben – alakilag egybeesne, hanem abban, hogy a kérdő névmási tag lényegében hiányzik, és a vonatkozó névmásnak két

(36) az a könyv, [(***hogy) amit** Péter olvas]

Javaslatunk az, hogy az ilyen mondatokban gazdaságossági elvek miatt a CP1 réteg nem generálódik. (36) szerkezetét (37) szemlélteti.

(37)

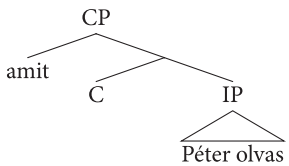

A CP1 réteg generálása és benne a C fej kitöltése mondatbevezetővel azt a célt szolgálná, hogy jelezze a beágyazást. A kérdéses alárendelt mondatoknál azért lehetséges csak egy CP, mert a dem-wh-REL elem a mondat élén egyértelműen jelöli, hogy beágyazott mondatról van szó (dem-wh-REL elemek főmondatokban nem jelenhetnek meg). A (37)-féle mondatokban a C2 fej elvileg kitölthető lenne mondatbevezetővel. A mai standard magyarban ez azért nem lehetséges, mert ebben a nyelvváltozatban érvényben van egy gazdaságossági megszorítás a CP kettős kitöltöttsége ellen (azaz nem preferált a CP-nek egyszerre a specifikálóját és fejét is kitölteni, ez az ún. „doubly filled COMP filter"). Mint alább látni fogjuk, ez a megszorítás nem minden magyar nyelvváltozatban él.

A (36)-féle szerkezetektől eltérnek azok a mellékmondatok, amelyek hasonlítást is kifejeznek. Fokos hasonlítás esetében a vonatkozó névmás egyben hasonlító operátor is (pl. *amilyen*, *amennyi*), azonban a magyarban léteznek olyan szerkezetek is, ahol a hasonlítás nem valamilyen tulajdonság vagy mennyiség fokára, mértékére irányul, hanem két entitás hasonlósága, azonossága fejeződik ki. Ezt illusztrálja a (38) példa:

(38) Mari (ugyan)azt a könyvet olvassa, [(**mint) amelyiket** Péter is].

Ebben az esetben a vonatkozó névmás (*amelyik*) nem kódolja a hasonlító jegyet, így ennek fonológiailag is látható megjelenítését csak a *mint* végezheti el, hiszen két (nem koordinált) vonatkozó névmás nem lehet egy tagmondaton belül. Mivel nem fokos hasonlításról van szó, a hasonlítás explicit kódolása nem kötelező, ezért a *mint* opcionális. (38) abban is eltér az olyan sima vonatkozó szerkezetektől,

változata van. Ugyanez nem igaz például az alakilag közel álló *melyik* és *amelyik* esetében: a *melyik* teljesen bevett kérdő névmás, vonatkozó névmási használata szabályszerűen nincs, és ezért vonatkozó névmásnak csak az *amelyik* tekinthető. A *mely* kivételességének szinkrón és történeti okait e tanulmány keretein belül nem áll módunkban vizsgálni.

mint (36), hogy a főmondatbeli demonstratív elemen megjelenhet az azonosítást kifejező *ugyan-* előtag is. (38) szerkezetét (39) mutatja:

(39)

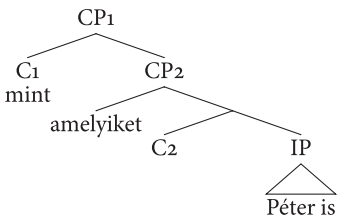

Ebben az esetben azért generálódik a CP1 réteg, mert (i) hasonlító operátor hiányában a mondat hasonlító jegyét ez a réteg tudja valamilyen kiejtett összetevőn megjeleníteni, (ii) a mai magyarban csak a *mint* rendelkezik hasonlító jeggyel a mondatbevezetők közül, és (iii) ennek a mondatbevezetőnek a szerkezeti helye a C1 fej, nem pedig a C2. A CP1 réteg tehát nem az alárendelés morfológiai/szintaktikai kódolása okán szükséges (erre elegendő a dem-wh-REL operátor), hanem plusz szintaktikai információ, a hasonlító jegy megjelenítése miatt. A mi szempontunkból ez csak azért lényeges, mert világosan mutatja, hogy a mai magyarban is lehetséges két CP együttes kitöltöttsége, mégpedig úgy, hogy a látható mondatbevezető a C1-ben, a vonatkozó operátor pedig a CP2 specifikálójában van; a szerkezet váza tehát megegyezik azzal, amit az ómagyarban láttunk, a disztribúciója azonban más.

4.2. Dialektális változatok a 20. század elején

Tanulmányunk végén érdemes kitérni arra a tényre, hogy Galambos (1907) és Batta (1908) megfigyelései alapján a 20. század elején némi dialektális variáció mutatkozik vonatkozó mellékmondatok bal perifériáján, s e dialektális variánsok némelyike párhuzamba állítható bizonyos ómagyar mintázatokkal. Mint Batta (1908, 48) rámutat, a 20. század elején a gyergyói dialektusban fellelhető az ómagyarban is látott *hogy* + wh-REL mintázat (40).

(40) A fiúkat ők annyira nevelték, [**hogy míg** iskolába adták.]
(Gyergyó, Batta 1908, 48)

Emellett azonban adatolja az ómagyarban (tudomásunk szerint) egyetlen adattal képviselt *hogy* + dem-wh-REL mintát is (41). A (40), (41) típusú mondatok

Batta (1908, 48) szerint ebben a korban „ritkán fordúl(nak) elő, a népnyelv alig ismeri" őket.

(41) s annak vóna egy âma-fája, [**hogy akijen** három esztendeje âma nincsen.]
(Gyergyószentmiklós, Batta 1908, 48)

(40)-ben és (41)-ben a CP1 réteg generálását és a *hogy*-nak a C1 fejbe való beillesztését figyelhetjük meg.

(42) a.

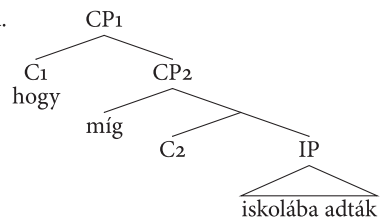

b.

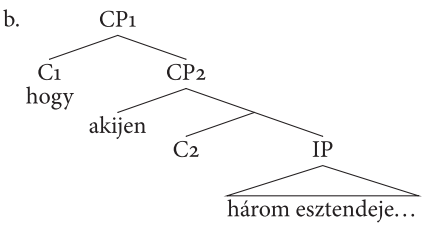

(40)-ben a vonatkozó névmás wh-REL alakú, így feltehetőleg – akárcsak az ómagyarban – a *hogy* itt is az alárendelés explicitebb kódolása miatt jelenik meg a szerkezetben. (41)-ben a névmás morfológiailag komplex, dem-wh-REL alakú, így egyértelműen jelzi a beágyazást, ezzel együtt megjelenik előtte a *hogy*. Itt tehát az alárendelés egy kevésbé gazdaságos, „dupla kódolásával" van dolgunk.

A *hogy* és a dem-wh-REL operátor együttes megjelenését Veszprém megyéből is adatolták, de ott fordított sorrendben, azaz az operátor áll a mondatbevezető előtt. (Batta 1908, 48 szerint ez a mintázat „valamivel többször fordul elő", mint a (40), (41) típusú mondatok.)

(43) a. Adott az Isten nekem annyit, [**akiből hogy** megélek.]
(Veszprém megye, Galambos 1907, 18 és Batta 1908, 48)
b. látom nincs, [**aki hogy** tegye]
(Veszprém megye, Galambos 1907, 18 és Batta 1908, 48)

Javaslatunk szerint ebben a mintázatban is két CP réteg található a vonatkozó mellékmondatokban, a vonatkozó operátor azonban nem az CP2, hanem a CP1 specifikálójában van. A dem-wh-REL operátor és a *hogy* együttes megjelenése itt nem az alárendelés fentebb látott kevésbé gazdaságos, „dupla kódolása" miatt történik. Ebben a dialektusban egyszerűen nem él a mai standard magyarban megfigyelhető, a CP kettős kitöltése ellen irányuló megszorítás *(doubly filled COMP)*, így ugyanazon CP specifikálója és feje egyszerre ki lehet töltve.

(44) a.

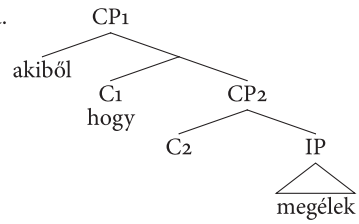

b.

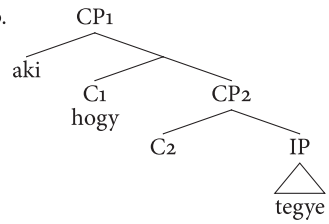

Ez a konfiguráció nem egyedülálló a nyelvek között: amint az 1. részben rámutattunk, hasonló mintázat figyelhető meg például a középangolban is, és bár a mai angolban már nem lehetséges a standard nyelvváltozatban, bizonyos dialektális változatokban továbbél:

(45) %She doesn't know [**where that** she runs], but she runs.
ő.f aux.neg tud hova hogy ő.f fut.3sg de ő.f fut.3sg
'Nem tudja, hogy hova fut, de fut.' (Van Gelderen 2013, 152)

5. Összegzés

Az elmondottakat figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy a relatív ciklus jelensége a magyar nyelv történetében is kimutatható. A relatív ciklusra általában jellemző lépések Van Gelderen (2004; 2009) alapján a következők: az 1. lépésben az eredeti mutató névmások vagy kérdő névmások vonatkozó névmási használattal bővülnek ki; a 2. lépésben a vonatkozó névmások (dem-REL vagy wh-REL) C fejekké értelmeződnek át; a 3. lépésben pedig az eredeti vonatkozó névmási pozícióban új vonatkozó névmások jelenhetnek meg (ez egyben egy új ciklus kezdete is).

Az angol vonatkozó mellékmondatok történetében egy teljes és egy részleges ciklus mutatható ki. (I) Az óangolban a *that* újraelemzése mutató névmásból vonatkozó névmássá, majd C fejjé az 1. és 2. lépést valósította meg, ezzel lehetővé téve egyben a 3. lépés végbemenetelét is. (II) A középangolban a kérdő (*wh*-) névmások vonatkozó névmási használatának megjelenése az 1. lépés megtörténtét jelenti. Mivel az (I) ciklus megelőzi a (II)-t, az (I) kimenetele biztosítja a megfelelő környezetet a (II) elindulásához. A folyamatok végkimenetele tehát összességében az, hogy a standard angolban a vonatkozó mellékmondatokat vagy egy wh-REL típusú névmás, vagy a dem-C fejjé grammatikalizálódott *that* vezeti be, egyes nem standard változatokban pedig a wh-REL és a dem-C elemek együttes megjelenése is lehetséges.

A magyarban ezzel szemben két részleges ciklus figyelhető meg. (II) A *wh*-névmások vonatkozó névmássá való újraértelmezésével a relatív ciklus 1. lépése végbement, a 2. azonban nem; ennek következtében a 3. lépés csak defektíven mehet végbe. (I) Az *az* mutató névmás vonatkozó névmássá való újraértelmezése csak a már meglévő operátorral való fúzió útján lehetséges, és ez az újraelemzés ismételten csak a relatív ciklus 1. lépését viszi végbe. A magyarban tehát a (II) típusú ciklus megelőzi az (I)-t, és a (II) kimenetele csak részlegesen biztosítja a megfelelő környezetet az (I) elindulásához. A folyamatok végkimenetele tehát összességében az, hogy a mai (standard) magyarban a vonatkozó mellékmondatokat dem-wh-REL típusú komplex névmások vezetik be.

Források

Apor-codex. Kiadja Volf György. Nyelvemléktár 8. Budapest. 1879.

Bod-kódex. XVI. század első negyede. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata. Bevezetés és jegyzetek: Pusztai István. Régi magyar kódexek 2. Budapest, ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1987.

Czech-kódex. 1513. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata. [A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának K 42 jelzetű kódexéről készült.] Jegyzetekkel közzéteszi és a jegyzeteket írta: N. Abaffy Csilla, a bevezetést írta: N. Abaffy Csilla és Csapodi Csaba. Régi Magyar Kódexek 4. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1990.

Érsekújvári kódex. 1529–1531. Szerk.: Haader Lea, DVD melléklettel. Régi Magyar Kódexek 32. Budapest, Tinta Könyvkiadó, MTA Nyelvtudományi Intézet Nyelvtörténeti Osztály, MTA–OSZK Res Libraria Hungariae/Fragmenta Codicum Kutatócsoport. 2013.

Halotti beszéd és könyörgés. 1195 k. Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. 47–49. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1980. Újabb olvasat: Abaffy Erzsébet: Korai kis szövegemlékeink újabb olvasata. Magyar Nyelv 86: 124–127. 1990.

Jobbágylevelek: Nyelvtörténeti adatok. Jobbágylevelek a XVI. századból. Az udvarbíró válasza. 1582. Közzéteszi Eckhardt Sándor. Magyar Nyelv 54: 556-560. 1958.

Jókai-kódex. 1372 u./1448 k. A nyelvemlék betűhű olvasata és latin megfelelője. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közzéteszi P. Balázs János. Codices Hungarici 8. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1981.

Jordánszky-kódex. A Jordánszky-kódex bibliafordítása. Sajtó alá rendezte és kinyomatta: Toldy Ferenc, az eredetivel összevetette, a Csemez-töredék szövegével kiegészítette és előszóval ellátta: Volf György. Régi magyar nyelvemlékek 5. Buda. 1888.

Königsbergi töredék és szalagjai. Töredék: Dömötör Adrienne: Régi magyar nyelvemlékek. Budapest, Akadémiai Kiadó. 2006. 32. alapján. Szalagok: Benkő Loránd: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1980. 36-43.

Könyvecse: Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról. 1521. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Pusztai István. Régi Magyar Kódexek 1. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1985.

Kulcsár-kódex. 1539. Közzéteszi: Haader Lea és Papp Zsuzsanna. Régi Magyar Kódexek 23. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet. 1999.

Müncheni kódex: A Müncheni Kódex 1466-ból. Kritikai szövegkiadás a latin megfelelővel együtt, szerkesztette: Nyíri Antal. Codices Hungarici 7. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1971.

Nagyszombati Kódex 1512–1513. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta: T. Szabó Csilla. Régi Magyar Kódexek 24. Budapest, Argumentum, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 2000.

Ómagyar Mária-siralom. „Világ világa, virágnak virága…" Ómagyar Mária-siralom. [A hasonmásban mellékelt vers szövege], bemutatja: Vizkelety András. Budapest, Európa. 1986. (Kézirattár)

Példák könyve 1510. Hasonmás és kritikai szövegkiadás, jegyzetekkel ellátta, a bevezetést írta és sajtó alá rendezte: Bognár András, Levárdy Ferenc. Codices Hungarici 4. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1960.

Régi magyar breviáriumi mutató-tábla. 15. sz. vége (16. sz. eleje). Közli Jakubovich Emil. Magyar Nyelv 4: 463–465. 1908.

Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára. Szerkesztette Berrár Jolán és Károly Sándor. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1984.

Sándor-kódex. XVI. század első negyede. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Pusztai István. Régi Magyar Kódexek 3. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1987.

Székelyudvarhelyi Kódex 1526–1528. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta: N. Abaffy Csilla. Régi Magyar Kódexek 15. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1993.

Irodalom

Bacskai-Atkari, Julia 2014. Cyclical change in Hungarian comparatives. Diachronica 31: 465–505.

Bacskai-Atkari, Julia–Éva Dékány 2014. From non-finite to finite subordination. The history of embedded clauses. In: Katalin É. Kiss (szerk.): The evolution of functional left peripheries in Hungarian syntax. Oxford: Oxford University Press. 148–223.

Batta Béla 1908. A melléknévi mondatok népies használata. Nyelvészeti Füzetek 51. Budapest: Athaeneum.

Benkő Loránd (szerk.) 1992. A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Brandner, Ellen–Iris Bräuning 2013. Relative *wo* in Alemannic: only a complementizer? Linguistische Berichte 234: 131–169.

D. Mátai Mária 2003. Szófajtörténet. In: Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.): Magyar nyelvtörténet. Budapest: Osiris. 393–429.

Dömötör Adrienne 2014. A *hogyki* és társai: egy sajátos kötőszófajta az ómagyar korból. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila (szerk.): Nyelvelmélet és diakrónia 2. Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem. 42–62.

É. Kiss, Katalin 2002. The syntax of Hungarian. Cambridge: Cambridge University Press.

G. Varga Györgyi 1992. A névmások. In: Benkő (1992, 455–569).

Galambos Dezső 1907. Tanulmányok a magyar relatívum mondattanáról. Nyelvészeti Füzetek 43. Budapest: Athaeneum.

Gelderen, Elly van 2004. Grammaticalization as economy. Linguistik Aktuell/Linguistics Today 71. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

Gelderen, Elly van 2009. Renewal in the left periphery: economy and the complementiser layer. Transactions of the Philological Society 107: 131–195.

Gelderen, Elly van 2013. Clause structure. Key topics in syntax. Cambridge: Cambridge University Press.

Haader Lea 1993. „eez myt mondaaz myes twgyok". Névtani Értesítő 15: 134–137.

Haader Lea 1995. Az alárendelő mondatok: alanyi, állítmányi, tárgyi és határozói mellékmondatok. In: Benkő Loránd (szerk.): A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor: Mondattan. Szöveggrammatika. Budapest: Akadémiai Kiadó. 506–665.

Haader Lea 1997. Mozaikok névmásokról és ómagyar kori használóikról. In: Kiss Gábor–Zaicz Gábor (szerk.): Szavak–nevek–szótárak: Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. Budapest: MTA NYTI. 118–124.

Haader Lea 2003. Az összetett mondat. In: Kiss Jenő Pusztai–Ferenc (szerk.): Magyar nyelvtörténet. Budapest: Osiris. 677–690.

Juhász Dezső 1992. A kötőszók. In: Benkő (1992, 772–814).

Kenesei István 1992. Az alárendelt mondatok szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan. Budapest: Akadémiai Kiadó. 529–714.

Rizzi, Luigi 1997. The fine structure of the left periphery. In: Liliane Haegeman (szerk.): Elements of grammar. Dordrecht: Kluwer. 281–337.

Rizzi, Luigi 2001. On the position of „Int(errogative)" in the left periphery of the clause. In: Guglielmo Cinque–Giampaolo Salvi (szerk.): Current studies in Italian syntax: essays offered to L. Renzi. New York: Elsevier. 287–296.

Roberts, Ian–Anna Roussou. 2003. Syntactic change: a minimalist approach to grammaticalization. Cambridge: Cambridge University Press.

Rooryck, Johan 2003. The morphosyntactic structure of articles and pronouns in Dutch. In: Jan Koster–Henk van Riemsdijk (szerk.): Germania et alia: A linguistic webschrift for Hans den Besten. Groningen: University of Groningen. 1–12.

The history of relative pronouns in Old Hungarian

Abstract: This paper examines the development of Hungarian relative pronouns, focussing on the changes that took place in Old Hungarian. As is known, Old Hungarian relative pronouns were initially identical to their interrogative counterparts in their morphophonological shape, and the emergence of formally distinct relative pronouns started in late Old Hungarian, by way of a matrix clausal demonstrative element undergoing reanalysis into the left periphery of the relative clause. We describe the reanalysis process in question by the mechanism of the relative cycle, which is attested cross-linguistically; however, contrary to, for instance, Germanic languages, Hungarian shows the reinterpretation of the demonstrative not as a relative operator on its own but as part of already existing operators, hence resulting in complex forms.

Keywords: relative clause; relative pronoun; relative complementizer; relative cycle; reanalysis

Az univerzális kvantifikáció az ómagyarban[1]

Bende-Farkas Ágnes
MTA Nyelvtudományi Intézet
agnesbf@gmail.com

Kivonat: Jelen írás az univerzális, maximális értelmezésű kifejezések ómagyar kori rendszerét mutatja be a kódexekben található adatok alapján. A cikk legfontosabb empirikus eredményei: (i) Az ómagyar *-keed* képző kvantornak tekinthető: volt restriktora és szkópusza, hatóköri kölcsönhatásokban vehetett részt. A *-keed* képzős kifejezések segítségével rekonstruálhatók a magyar nyelv kvantorai abból az időszakból, amikor SOV, fejvégű nyelv volt. (ii) Az ómagyar korban a puszta névmásoknak volt tagadott egzisztenciális és univerzális értelmezése, bizonyos mondatoperátoroknak köszönhetően. A korai ómagyar korra (és talán korábbi időszakokra is) jellemző lehetett a névmási alapú kvantifikáció. A kvantorok ómagyar kori rendszerében a *minden* volt a prototipikus erős D-kvantor: mozgatáson eshetett át, és hatóköre rugalmas volt. (iii) Ezek a tulajdonságok megkülönböztetik a *minden*t a partikula + névmás összetételű kifejezések (*valaki, akármi, sehol* stb.) rendszerében. A tipikus partikula + névmás kifejezéseket nem szükséges kvantornak tekinteni.

Kulcsszavak: kvantifikáció; meghatározatlan névmások; ómagyar; diakrón szemantika

1. Bevezetés

1.1. Célok, módszerek

Ennek az írásnak az elsődleges célja az úgynevezett D-kvantifikáció helyének kijelölése az univerzális vagy maximális olvasatok eszköztárának rendszerében. Ez az eszköztár a 2. pontban kerül majd bemutatásra. Az írás másodlagos célja a különféle ómagyar kori kvantifikációs módok kölcsönhatásainak feltárása, amikor például egy D-kvantorhoz disztributív képző (azaz egy A-kvantor) járul, vagy amikor egy D-kvantor alá beágyazódik egy korrelatív szerkezet.[2]

Az univerzális vagy maximális olvasatokat kifejező nyelvi eszközök eltérő logikai és grammatikai tulajdonságokkal rendelhezhetnek (ezeket az 1.2. alpontban ismertetjük). Sejtésünk szerint a D-kvantifikáció a kódexekben fellelhető

[1] Jelen munka a Magyar Generatív Történeti Szintaxis 1–2 (78074, 112057), valamint az 1082057 számú OTKA-projektumok részeként, az OTKA és a MTA NYTI támogatásával jött létre. Ezúton mondok köszönetet É. Kiss Katalinnak, Gugán Katalinnak és a projektumok munkatársainak megjegyzéseikért, ötleteikért, segítségükért.

[2] Ezek a kvantifikációs módok a mai magyarra is jellemzőek, de ma már nem jellemző, hogy kölcsönhatásba is lépnének egymással.

formájában az ómagyar kor viszonylag kései fejleménye. Mivel tulajdonságai gyökeresen eltérnek a többi nyelvi eszközétől, megjelenésének messzeható következményei lehettek, különösen a szintaxis–szemantika interfészt illetően.

Javaslatunk szerint a kódexekben található adatok az alábbi megfigyeléseket és feltételezéseket támasztják alá:

Első hipotézis: a korai ómagyar korra az úgynevezett A-kvantifikáció volt a jellemző. Bizonyos képzők, például a *-keed* képző (a mai magyar *-ként* elődje), disztributív operátorként értelmezhetők.

Második hipotézis: a korai ómagyar korban jelen lehettek úgynevezett meghatározatlan névmások, amelyeket propozicionális operátorok „köthettek" a Shimoyama (2001), illetve a Kratzer–Shimoyama (2002) javasolta módon. A 2. pont tartalmazza az idevágó adatokat, és a 3. és 4. pont fejti ki az alulmeghatározott névmások ómagyar kori szerepére vonatkozó feltételezéseket.

Harmadik hipotézis: A D-kvantifikáció (determinánsokkal, kvantifikáló főnévi csoportokkal kifejezett kvantifikáció) az ómagyar kor viszonylag kései fejleménye. Ezt a feltételezést a *minden* determináns morfoszintaxisa és a kódexekben szórványosan fellelhető, szokatlan adatok viselkedése támasztja alá. (Ezeket az adatokat a 3.4. alpont ismerteti.)

A maximális vagy univerzális olvasatok kifejezésére szolgáltak a korrelatív szerkezetek is (a mai magyar nyelv korrelatív szerkezeteiről l. többek között Lipták 2009b).

A kódexekből kinyerhető adatok áttekintése alapján elmondható, hogy a kvantifikáció ómagyar kori eszköztára változatos volt, és az összképet árnyalja, hogy az egyes osztályokhoz tartozó kvantorok előfordulhattak egy-egy másik osztály tagjainak társaságában. Jelen írás harmadik részében kísérletet teszünk majd az egyes kvantorosztályok hozzájárulásának elkülönítésére, illetve a kölcsönhatások történeti jelentőségének értelmezésére. Mindemellett fő célpontunk a *minden* segítségével kifejezett univerzális kvantifikáció, mindazok a tulajdonságok, amelyekkel a *minden*hez hasonló univerzális kvantoroknak a logikatankönyvek szerint rendelkezniük kellene. A 3.4. alpontban olyan adatokat fogunk bemutatni, amelyek ellentmondani látszanak ezeknek a tankönyvekből elvárható tulajdonságoknak; egyes esetekben az lesz a magyarázat, hogy az ómagyar kori *minden* nem rendelkezett a kérdéses tulajdonsággal, máskor pedig az, hogy külső tényezők (többnyire más osztályba tartozó kvantorok) interferenciájával is számolni kell.

Az egyik lényegi kérdés, amely az ómagyar kori *minden* determinánssal kapcsolatban felmerül, és amelyre bővebben a 3. és a 4. pontban fogunk kitérni, az aluldeterminált névmásokkal való kapcsolata, illetve – más szemszögből – az aluldeterminált névmások utóélete: az, ahogyan bizonyos (újraértelmezett)

partikulákkal főnévi csoportot képeztek, amely egzisztenciális, tagadó vagy univerzális olvasatot fejezett ki (*vala-ki*, *akár-hol*, *minden-ha*, *minden-hol*).

Kutatómunkánk jelenlegi állása szerint a probléma a következő: Kratzer és Shimoyama szerint az európai nyelvekben, az *akárki*hez hasonló partikula + névmás kombinációkban, a partikula hozzájárulása pusztán egy értelmezhetetlen (szintaktikai) jegyre korlátozódik, amelyet egy fölérendelt, rejtett operátornak kell érvényesítenie. Ami a magyar nyelv partikula–névmás alakú kifejezéseit illeti, álláspontunk szerint (i) munkahipotézisként elfogadhatjuk, hogy a partikula–névmás alakú **határozatlan** leírások (az ómagyarban a *né-*, *vala-*, *akár-* és *sem-* előtagú kifejezések) a Kratzer és Shimoyama által javasolt értelmezhetetlen jegyet tartalmazzák, amelyet a nekik megfelelő rejtett operátornak kell érvényesítenie. (ii) A *minden* (akár önmagában, akár névmással kombinálva, mint például a *minden-hol*, *minden-ha* esetében) értelmezhető jegyet tartalmazott és tartalmaz ma is. Azaz feltevésünk szerint a *minden* úgy viselkedik, mint Biberauer és Roberts (2011) interfészmodelljében az univerzális kvantorok. (L. még Watanabe 2004-et a meghatározatlan névmások és operátoraik kapcsolatának részletes elemzéséről.)

1.2. A kvantifikáció kifejezőeszközei. D-kvantifikáció és A-kvantifikáció

A múlt század nyolcvanas éveitől ismeretes a szemanták előtt, hogy a kvantifikáció természetes nyelvi eszköztára gazdagabb, mint gondoltuk volna, jelesül: nem korlátozódik a kvantifikáló főnévi csoportokra és a gyakorisághatározókra. Morfoszintaktikai szempontok alapján Barbara Partee két osztályt különböztetett meg; e két osztály feltehetően logikai tulajdonságaiban is eltér egymástól (Partee 1995).

Barbara Partee szerint tehát meg kell különböztetni

1. a D-kvantorokat: determinánsok, kvantifikáló főnévi csoportok, és
2. az A-kvantorokat: adverbiumok, adjunktumok, affixumok, argumentumszerkezeti operátorok.

Közvélekedés szerint a D-kvantifikáció szelektív, a változókötés szempontjából lokális, és érzékeny a szintaktikai szigetekre. A kvantorok esetében a szigetekre való érzékenység bizonyos olvasatok hiányát jelenti. Szigetmentes környezetben a kvantorok hatóköre rugalmas, rejtett kvantoremelésnek köszönhetően. A változókötés lokális volta azt jelenti, hogy egy adott kvantor csak a hatókörén belül tud változót kötni. A dinamikus szemantika terminológiájában ez azt jelenti, hogy az „igazi" kvantorok kívülről statikusak (Groenendijk–Stokhof 1991, Genabith–Kamp–Reyle 2007):

(1) Minden$_i$ macska vigyáz a kölyké$_i$re. ?A macska$_i$ sok egeret fogott$_i$.

Szigetek: az alábbi mondatokban a beágyazott univerzális kvantor hatókörének az őt tartalmazó szintaktikai szigeten belül kell lennie (May 1989; 1993).

(2) a. Mindegyik professzor hallotta a rémhírt, [hogy **mindegyik** diákját behívták a dékánhoz].
b. [Ha **minden** barátom eljön a buliba,] remekül fogunk szórakozni.

Rugalmas hatókör: az alábbi angol példákban az univerzális kantornak tág hatóköre van az őt tartalmazó helyhatározói–elöljárói kifejezéshez (3a), illetve az alanyhoz képest (3b).

(3) a. The ambassador of **every** country was invited to the reception.
a nagykövet -é minden ország volt meghíva -hoz a fogadás
'Minden ország nagykövetét meghívták a fogadásra.'
b. There was a policeman at **every** corner.
expl volt egy rendőr -nál minden sarok
'Egy-egy rendőr állt minden utcasarkon.'

Az ómagyarban is rugalmas lehetett a D-kvantorok hatóköre. A (4) példában az univerzális kvantornak a felszíninél szűkebb a hatóköre.

(4) Es sonha meg nem sert tyteket valamyben ha **mynden** nappon fogattok neky adnya eleg eledelt (JókK 151)

A (4) példában a kvantor az igeneves szerkezeten belül értelmezendő: a felszólítás nem arra vonatkozik, hogy a felszólítottak mindennap ígéretet tegyenek, hanem arra, hogy mindennap eleget adjanak enni a farkasnak. (A mondat Szent Ferenc és a gubbiói farkas történetéből való. Szent Ferenc a városlakókat utasítja, hogyan viselkedjenek a farkassal.)

Az alábbi két mondatban az univerzális kvantornak a felszíninél tágabb hatóköre van:

(5) a. Thowaba megh **nem** emlekezem **soha mynden** o alnoksaghyrol (ÉrsK 77vb)
b. akoron wolthak wolna Ierwsalembe **sok** Irasthwdok **myndē** nemzetekbo̧l (ÉrsK 80rb)

Az (5b) mondat esetében a fordított hatókörű olvasat magától értetődik. Az (5a) esetében azonban mindkét olvasatnak van jogosultsága. Ami a fordított hatókörű olvasatot valószínűbbé teszi, az szerintünk a szöveg témaköre: az igazi megbocsátásnak minden álnokságra ki kell terjednie.

Ami az A-kvantorokat illeti, nehéz az egész osztályra érvényes általánosításokat megfogalmazni. Annyi bizonyos, hogy az adverbiumok hatóköre merev (hiszen helyben generálódnak, vö. Ernst 2002). A gyakorisághatározók nem-szelektívek is lehetnek (Lewis 1975). A (6) példát Dorothy Parker műveiben találta Peters és Westerståhl ((10.14) példa, 352):

(6) Men seldom make passes at girls who wear glasses.
férfiak ritkán tesznek leszólítás-pl -ra lány-pl aki visel szemüveg
'A férfiak ritkán szólítanak le szemüveges lányokat.'
Kevés az olyan <férfi, szemüveges lány> rendezett pár, amelyiknek
a férfi tagja leszólítja a lányt. (Dorothy Parker, Peters–Westerståhl 2006)

A gyakorisághatározók merev, változhatatlan hatókörét a (7) mondatpár mutatja. A (7a)-beli mondatban a határozónak nem lehet a főnévi szerkezetnél tágabb hatóköre, jóllehet a főnévi szerkezet nem alkot szintaktikai szigetet.

(7) a. JÁNOS képes mindig győzni.
b. Mindig JÁNOS képes győzni.

A (7) példa mondatainak eltérőek az igazságfeltételei. (7a) igaz lehet egy olyan helyzetben, amikor néha mások is győzhetnek, de János az egyedüli, aki mindig győz. A (7b) ebben a helyzetben hamis.

1.3. Névmási alapú kvantifikáció

A japánban és számos ázsiai nyelvben a kvantifikáció természetes nyelvi eszköztárára nem illik a D- vagy az A-kvantifikáció címkéje. Ezekben a nyelvekben az úgynevezett meghatározatlan névmások (Kuroda 1965) tesznek szert egzisztenciális, univerzális vagy kérdő értelmezésre, annak függvényében, milyen partikulák közvetlen környezetében fordulnak elő (vagy annak, hogy milyen rejtett operátor van a környezetükben, azokban a nyelvekben, amelyekből hiányoznak a felszíni partikulák). A *névmási alapú kvantifikáció* kifejezés az 'indeterminate-based quantification' terminus (Gill et al. 2006) magyarítása.

Ennek a kvantifikációs módnak az alapját a meghatározatlan névmások[3] jelentik, amelyeknek az értelmezése a mondattani környezettől függ. Vannak nyelvek

[3] Az 'indeterminate pronoun' magyarítására nem a *határozatlan névmás* terminust használjuk, hiszen az a magyar grammatikákban a *valaki* típusú kifejezések számára van fenntartva. Ezért döntöttünk a *meghatározatlan* jelző mellett.

(például a japán vagy a bengáli), amelyekben erre szakosodott partikulák jelzik, milyen olvasatról van szó; más nyelvekből (például a kínaiból) hiányoznak a partikulák (l. Watanabe 2004 részletes tipológiáját). A partikula + névmás kombinációk lehetnek lokálisak (bengáli, japán) vagy nem-lokálisak (japán). A partikulák hozzájárulása nyelvről nyelvre és elemzésről elemzésre változhat: némelyiküket önálló kvantorként elemezték, másokat pedig pusztán egyeztetési morfémaként, amelynek értelmezhetetlen jegyét rejtett operátorral kell érvényesítenie.

(8) Névmások és partikulák a japánban (Kratzer–Shimoyama 2002 nyomán):

	dare 'ki'	nani 'mi'	dono 'melyik' (Det)
Q	dare … ka	nani … ka	dono … ka
∃	dare … ka	nani … ka	dono … ka
∀	dare … mo	nani … mo	dono … mo

A névmási alapú kvantifikáció eddig legsikeresebb elemzése Junko Shimoyama és Angelika Kratzer nevéhez fűződik (Shimoyama 2001, Kratzer–Shimoyama 2002, Kratzer 2005, l. még Ramchand 1997-nek szintén a Hamblin-szemantikára alapozó javaslatát). Szerintük a meghatározatlan névmások Hamblin-alternatívák halmazainak felelnek meg, amelyek az őket tartalmazó összetevők jelentéshalmazát állítják elő. A nagyobb, komplexebb összetevők jelentése kompozicionálisan, „pointwise" függvényalkalmazással áll elő. Amikor a *-ka* és a *-mo* partikula nemlokális viszonyban áll a névmással, akkor alternatív propozíciók halmazán végigfutó operátorként értelmeződik. Az egzisztenciális, illetve univerzális kvantifikáció mellett az a szerepük, hogy az alternatívák halmazát egyeleműé redukálják, hasonlóan ahhoz, ahogyan Rooth alternatíva-szemantikájában az *Only* operátor egyeleműre redukálja az argumentumául szolgáló alternatívahalmazt. A kvantorszerepű partikulák tehát csak közvetett módon „társulnak" a meghatározatlan névmásokkal, ami megint csak arra emlékeztet, hogy Rooth szemantikájában az *Only* és a többi, fókuszra érzékeny operátor csupán közvetve társul a neki megfelelő fókuszált kifejezéssel.

(9) [[Dono hon-o yonda] kodomo]-**mo** yoku nemutta.
[[melyik könyv-acc olvasott] gyerek]-mo jól aludt
'Minden *x* könyvre igaz, hogy az a gyerek, aki *x*-et olvasta, jól aludt.' ↔
'Mindegyik gyerek, aki elolvasott egy könyvet (egy bizonyos halmazból), jól aludt.'
(Kratzer–Shimoyama 2002, (2a) példa)

A (9) példában a *-mo* partikula tartományának megfelelő alternatívahalmaz {gyerek, aki az *x* könyvet olvasta} alakú, a végeredmény tehát gyerekek feletti

univerzális kvantifikáció lesz, jóllehet a *-mo* partikula „társa", a *dono* névmás, a *hon* 'könyv' főnévvel alkot egy összetevőt. Hasonlóképpen, a (10) példa esetében tanárok fölötti kvantifikáció a végeredmény, pedig a *dono* 'melyik' névmás a *gakusei-ga* 'diák-nom' főnévvel alkot egy összetevőt.

(10) [[Dono gakusei-ga syootaisita] sensei]-**mo** odotta.
[[melyik diák-nom meghívott] tanár]-mo táncolt
'Minden *x* diákra igaz, hogy táncolt a tanár, akit *x* meghívott.' ↔
'Minden tanár, akit valamelyik diák hívott meg, táncolt.'
– a diákok halmaza alternatívahalmazt képez, mindegyik alternatíva felhasználásra kerül –
(Shimoyama 2001, (6b) példa, 12)

Kratzer és Shimoyama szerint a Hamblin-alternatívák fölötti (hosszú távú) kvantifikációt a következő tulajdonságok jellemzik:

1. Nem-lokális. Voltaképpen az történik, hogy (egy nagyobb összetevőnek megfelelő) alternatívák halmazának egy egyelemű halmazt feleltetünk meg, nincs szó tehát a klasszikus értelemben vett, logikakönyvbe illő változókötésről.

2. Nem érzékeny a szintaktikai szigetekre. Az operátor-partikula szintaktikai szigeteken átnyúlva is képes „társulni" a neki megfelelő alternatívákkal. (Az alternatív jelentések kiépülése a szemantika hatáskörébe tartozik, nincs köze tehát a szintaktikai modulban érvényes megszorításokhoz.)

3. Nem-szelektívnek tűnik: egy operátor a tartományába tartozó valamennyi aktív alternatívát „semlegesíti".

4. Az operátorok hatóköre nem változhat. A hatóköri viszonyokat (csakis) az operátorok elhelyezkedése határozza meg.

5. Nem lehet szó intervenciós hatásokról vagy keresztező dependenciákról: a mélyebbre beágyazott operátor alá tartozó alternatívák nem elérhetők a fölérendelt operátorok számára.

1.4. Lokális partikula + névmás kombinációk

Kratzer és Shimoyama a kvantifikáció Hamblin-elemzését kiterjesztette az európai nyelvek „lokális" partikula + névmás alakú kombinációira is. Fő példájuk a német *irgendein*, amely Jayez–Tovena (2006) terminológiája szerint episztemikus determináns (a magyar *valami(félé)*-hez hasonlóan): Nem tudni, pontosan kiről, miről van szó, de ez nem is fontos. Bizonyos környezetekben az *irgendein*-nak „korlátlan választék" olvasata lehet (ekkor a magyar *akár*-kifejezésekhez hasonlít). Ez az olvasat Kratzer meggyőző érvelése szerint implikatúra. Amikor nem korlátlan

választék olvasatú, az *irgendein* egzisztenciális kifejezés, amelyre azonban nem jellemző a határozatlan leírások változékonysága, hiszen a kondicionális vagy az univerzális kvantor hatókörében nem tesz szert univerzális olvasatra. Ennek ellenére Kratzer kimutatja, hogy az *irgendein* is a Kamp–Heim-féle módon elemzendő (Heim 1982; Kamp 1981): szabad változót vezet be, amelyet rejtett egzisztenciális operátornak kell lekötnie. (Az *irgendein* tehát olyan határozatlan leírás, amelynek megkülönböztető jegye a szelektivitás.) Az *irgendein*-t lekötni képes operátorok egyike a *muss*-hoz ('kell, szükséges') társuló egzisztenciális kvantor.[4]

(11) a. Mary musste *irgendeinen* Arzt heiraten
Mary kellett irgend-egy-acc orvos házasodni
Tág hatókörű *muss*: 'Marynek hozzá kellett mennie valami orvoshoz.'
(Bármelyik orvos szóba jöhetett.)
b. (Muss + [∃] (Mary irgendeinen Arzt heiraten))

Kratzer szerint az *irgend-* partikula egyeztetési morfémának tekinthető: egymagában nem képes kvantorként működni, pusztán azt jelzi, hogy egy szabad változót le kell kötni, illetve egy aktív, nem-triviális alternatívát redukálni kell. Ennek az a szintaktikai vetülete, hogy az *irgend-* nem értelmezhető jegyet tartalmaz, amelyet egy operátor értelmezhető jegyével egyeztetve kell érvényesíteni. (A szintaxis–szemantika interfész hasonló modelljére tett javaslatot Biberauer–Roberts 2011.) Az *irgend-* esetét extrapolálva Kratzer felveti: az európai nyelvekben fellelhető partikula + névmás kombinációkra egységesen jellemző, hogy a partikula nem értelmezhető jegyet tartalmaz, és hogy a kvantifikáció „hordozója" rejtett operátor (nem pedig a partikula maga).

1.5. Korrelatív szerkezetek

A grammatikai szerkezetek gyakran fejezhetnek ki kvantifikációt (l. többek között Partee 1995). Ennek az írásnak a szemszögéből egy szerkezettípusnak, a korrelatív szerkezeteknek van jelentősége. Nagy általánosságban a korrelatív szerkezetek a szabad (fejetlen) vonatkozó mellékmondatokra emlékeztetnek; megkülönböztető jegyeik közé tartozik, hogy rendszerint a mondat élén fordulnak elő, több

[4] Kratzer elemzése a Hamblin-szemantikát alkalmazza. Ebben a keretben a határozatlan leírások alternatívahalmazt vezetnek be, amelyeket a kvantorok nem kötnek le a változókötés hagyományos értelmezése szerint. A névmási alapú kvantifikáció tárgyalásakor időnként a hagyományos terminológiához folyamodunk, amikor – reményeink szerint – ez nem vezet félreértéshez. A (11) alatti példa forrása: Kratzer (2005), (8), ill. (16).

vonatkozó névmást tartalmazhatnak, és legalább egy vonatkozó névmás úgynevezett korrelátummal rendelkezik a főmondatban. A korrelátum tipikusan mutató névmás, de a magyarban rejtve is maradhat. (Részletekért l. Lipták 2009a; mértékadó szemantikai elemzést tartalmaz Srivastav 1991 és Dayal 1995.)

(12) (frater Rufen) **Valamykoron valakytewl** hywatattykwala … zauanak keſedelmeuel ewtet hyuonak feleluala (JókK 59–60)

A (12) alatti mondat ómagyar korrelatív szerkezetet mutat be: a korrelatív mellékmondat megelőzi a főmondatot, két vonatkozó névmást vezet be, a főmondat pedig névelőtlen határozott leírás (*ewtet hyuonak*) alakjában korrelátumot tartalmaz. A mondat univerzális kvantifikációt fejez ki időpontok és személyek fölött, a fő állítás pedig az, hogy Rufen testvér mindig, mindenkinek lassan, késlekedve válaszolt.

A korrelatív szerkezetek nemcsak azért fontosak az ómagyar kori nyelvállapot tanulmányozásához, mivel maximális (unikus) vagy univerzális olvasattal rendelkeznek: a (13) példa alapján látható, hogy interferálhattak a megszorított (D-) kvantifikációval. (Emellett a korrelatív szerkezetek nélkülözhetetlenek a magyar nyelv határozatlan leírásainak diakrón elemzéséhez.)

(13) **menden**$_i$nek meg ada azt$_j$ aky$_i$nek my$_j$ evue$_i$ vala (CornK 178r)

Munkánkban a korrelatív szerkezeteknek azon elemzéseire alapozunk, amelyek szerint a korrelatív szerkezetek kondicionális (logikai) tartalmat fejeznek ki (Andrews 1985 úttörő elemzése nyomán; l. továbbá Lipták 2009b érveit). Továbbá: a magyar korrelatív szerkezetek kezelésére azokat az elemzéseket tartjuk alkalmasnak, amelyek a maximális, illetve univerzális olvasatot rejtett operátorra vezetik vissza (tehát nem a vonatkozó névmásnak magának tulajdonítják). A továbbiakban Bittner (2001) és Braşoveanu (2008; 2012) dinamikus elemzésére szeretnénk építeni, amely szerint a vonatkozó névmás és a főmondatbeli korrelátum kapcsolata a diskurzusanafora sajátos esete. (L. továbbá Belyaev–Haug 2014-et a korrelatív szerkezetek dinamikus–diakrón elemzéséről.)

2. Az univerzális/maximális olvasatok kifejezése az ómagyarban

Ebben a pontban ismertetjük az univerzális/maximális olvasatok ómagyar kori kifejezőeszközeit. A fókuszt és a *csak* operátort ki kellett hagynunk, mivel történetük, ómagyar kori viselkedésük még nem kellőképpen ismert.

2.1. Leltár

2.1.1. A-kvantorok: képzők, reduplikáció, lebegő kvantorok

Keed: az ómagyar *-keed* képző bizonyos esetekben A-kvantor volt. Leszármazottja a mai magyar *-ként*. A mai magyarban a *-ként* és a *-(n)ta/-(n)te* gyakoriságjelölő, egy eseménytípus ismétlődésének alapegységét jelöli. Temporális kifejezésekhez járulva az ismétlődés időközeit jelöli. (A (14) példában a *naponta*, a *kéthetente* és az *időnként* Csirmaz–Szabolcsi 2012 angol terminológiája szerint „rate phrase".)

(14) a. Vegyen be **naponta** három tablettát.
b. Ez a lap **kéthetente** jelenik meg.
c. Péter **időnként** elkésik.

(15) a. A katonák **fejenként** száz golyót kaptak.
b. Ebben a faluban **családonként** van két tehén és száz juh.

Az ómagyar kori kódexekben a *-keed* hozzájárulása aszerint változott, hogy milyen jelentésű főnévi vagy számnévi tőhöz járult. Amikor a *-keed* individuumot jelölő közös főnévhez járult, a mai magyar *-ként*-hez hasonló frekvenciajelölőnek tekinthető. Számnévhez járulva a *-keed* disztributív operátornak tekinthető: a számnév a disztribúció alapegységét mutatja (mint a mai magyarban). Temporális kifejezéshez járulva a *-keed* kvantorként is működhetett. Disztributív operátorként, illetve kvantorként a *-keed* a magyar nyelvtörténet SOV szórendű, fejvégű korszaka maradányának tekinthető: az operátor szerepű fejet (a képzőt) megelőzi egy „tartalmas" morféma (a főnévi vagy számnévi tő).

A (16) példában az *eǥenkét* operátor a lebegő *mynd*-del társul, és a *mynd* disztributív olvasatát jelöli. Annak kiemelését szolgálhatja, hogy az ördög mindegyik leányát gazdagon házasítják ki (tehát a gazdag hozomány nem a lányok csoportjára, hanem minden egyes lányra érvényes).

(16) Heten vadnak, Meľeket az Aťok az o̧rdo̧g **mynd e̊genkét** kazdagon el hazasyta (SzékK 95 r-v)

Mint említettük, temporális kifejezésekkel a *-keed* univerzális kvantor lehetett, és e tekintetben eltér a mai *-ként* képző hozzájárulásától. A mai *időnként* és az ómagyar *koronkeed* összehasonlítása érzékelteti ezt az eltérést. Jóllehet a két kifejezés hasonló morfológiai összetételű, az *időnként* plurális-egzisztenciális, míg a *koronkeed* a mai *mindig*gel vagy az angol *always*-zel összevethető univerzális kvantor.

A *naponkeed* lehetett a 'mindennap' szinonimája (a frekvenciajelölő 'naponta' helyett). A (17) példában a *naponkeed* feltehetően a módhatározót módosítja (valaki nem mindennap lakozott, hanem mindennap nagy gyönyörűséget érzett). Ha a *nagy gyenyerewseggel* módhatározót olyan állapot leírásának tekintjük, amelynek időtartama magában foglal minden napot, akkor a *naponkeed* (akár a mai magyar *mindennap*) a *megszakítás nélkül* szinonimájának tekinthető, a (17′) alatti mai magyar mondathoz hasonlóan.

(17) Es lakozyk wala **naponkeed** nagy gyenyerewseggel (ÉrsK 5r)

(17′) A múlt héten Mari **mindennap** beteg volt (= Mari egész héten beteg volt)

A *-keed* képzővel ellátott temporális kifejezések hatókörrel rendelkezhetnek, amelyek beilleszkednek a mondatban található kvantorok hatóköri hierarchiájába. A (18) példa egyedül elfogadható olvasatában a *naponkeed*nek tág hatóköre van a modális operátor fölött.

(18) hogy ky **naponked** eshetel wgyan azon korsagban (ÉrsK 211vb)
'(te,) aki mindennap megbetegedhetsz ugyanabban a betegségben'
(az 'ugyanaz a betegség' főnévi csoport egyetlen, a szövegben korábban említett betegségre utal vissza)

A (18) mondat nem azt jelenti, hogy lehetséges, a címzett naponta megbetegszik ugyanabban a betegségben (és ugyanaznap fel is gyógyul belőle). Az eredeti szövegkörnyezetet tekintetbe véve, a mondat a következőképpen parafrazálható: 'valaki megbetegedett egy bizonyos betegségben, és mindennap, bármelyik napon lehetséges, hogy te is ugyanígy megbetegszel'.

A mai magyar nyelvben a *koronként* jelentése 'korszakonként', 'időszakonként'. Az ómagyar *koronkeed* a mai magyar *mindig*hez, illetve az angol *always*-hez hasonló gyakorisághatározó. Állapotleírások esetében a *koronkeed* értelmezése (egy adott időintervallumon végigfutva) 'szünet, megszakítás nélkül', mint a (19) példa esetében is:

(19) De **koronkeed** dagalyosok voltatok mywltha foghwa ysmertelek (JordK 220)

A *mindig*hez vagy az *always*-hez hasonlóan a *koronkeed*nek is volt restriktora és szkópusza. Ráadásul egyszerű mondatokban a restriktor ugyanúgy rejtve maradhatott, illetve pragmatikai eszközökkel lehetett rá következtetni (többek között a fókuszjelölés vagy az előfeltevések segítségével). A (20) mondatban például a tagmondatok párhuzamos szintaxisa segít a restriktor–szkópusz tagolás rekonstrukciójában.

(20) **koronkeed** bykath aldozyeek hw byneyerth es kosth ystennek dyczeretyre (JordK 99)
'(Áron) mindig bikát áldozzon bűneiért, és kost Isten dicséretére.'
'Minden esetben, amikor Áron a bűneiért mutat be áldozatot, akkor bikát áldozzon, és minden esetben, amikor Isten dicséretére mutat be áldozatot, akkor kos legyen az áldozat.'

Nem egyszerre: A *szereuel, szerével* kifejezés jelentése 'egymás után', 'meghatározott sorrendben', tehát egyfajta időbeli disztributivitást jelölhetett. Ezek szerint a *szerével* is az A-kvantorok közé sorolható.

(21) **zereuel** mynd egymasvtan mynden gondolatyt meg monda (MargL 59r)

A *szerével* legközelebbi mai rokona a (keleti nyelvjárásokban használatos) *szerre-rendre*.[5]

Névmási reduplikáció: a kódexekben is megtalálható reduplikált *ki-ki* személyes névmás disztributív operátor. Javaslatunk szerint a *ki-ki* a magyar nyelvtörténet azon szakaszának maradványa, amikor az önmagukban álló meghatározatlan névmásokat (a mai japánhoz hasonló módon) hosszú távú mondatoperátorok kötötték le. A (22) példában a *kinek kynek* disztributivitási operátor, a mai *mindenki* vagy *minden egyes személy* szinonimája.

(22) mindǫnǫk feel tamadnak az alkolmas allapatba: meel **kinek kynek** nezy ǫnnǫn termezettit (KazK 96v–97r)

Lehetséges olvasat: 'mindenki abban az állapotban támad majd fel, amely tekintettel van az ő természetére.'

[5] „Közben a tűzön fő a lúg. Azt egyszerre vagy **szerre/rendre** ráöntöd a ruhákra." http://tinyurl.com/omxqxcl (google keresés: „szerre-rendre", 2015. aug. 15.)

A mai magyar nyelvben a *ki-ki*-nek le kell kötnie egy változót a hatókörében (Farkas 1997), és tartománya kontextusfüggő. A kódexekben található adatokra is jellemző a változókötés és a kontextuálisan meghatározott tartomány. A (22) példában a *ki-ki* tartománya az egész emberiség. Ezt a tartományt a vonatkozó mellékmondatba beágyazott *ki-ki* a főmondatban szereplő *mindönök* 'mindenki' kvantortól örökli.

A figyelmes olvasó észrevehette, hogy a (22) mondat esetében újrakvantifikációra lehet gyanakodni: a *ki-ki* vagy ugyanazt a változót köti (még egyszer), mint a főmondatbeli *mindönök*, vagy nincs önálló szemantikai hozzájárulása, jelenléte valamiféle egyeztetési mechanizmus jelenlétére utal. Jóllehet az ehhez hasonló esetek nehezen megkerülhető kérdéseket vetnek fel a változókötés vagy a *ki-ki* saját, önerős kvantifikációs képességeit illetően, részletes tárgyalásuktól itt el kell tekintenünk. A (22) és a hozzá hasonló, a kódexekben talált adatok által felvetett problémákat itt pusztán jelezni tudjuk, remélve, hogy sikerül felhívni rájuk a nyelvészközösség figyelmét.

A *ki-ki* mellett a kódexekben megtalálható a *ki-ki mind* és a *ki mind* kombináció is (a mai magyarból hiányzik a *ki mind*). Hegedűs Vera személyes közlése szerint a *ki mind* a *mindenki*, *minden egyes személy* kifejezését szolgáló (de rövid életű) kísérleti alak lehetett.

(23) a. **… ky mynd** el temethween ew elsew zylǫtteet (JordK 188)
b. **ky ky mynd** miwelkǫdethe zerenth weǥón: awagh Iot: awagh gonozth: (KazK 89v)

Lebegő *mind*: Az ómagyar kori A-kvantorok közé lebegő kvantorok is tartoztak. Az ómagyar kori lebegő *mind*[6] a mai magyarban is megtalálható, azzal a különbséggel, hogy nem társul produktív módon temporális vagy lokatív kifejezésekkel. Az ómagyarban a *mind* produktívan és gyakran társult ilyen kifejezésekkel, a mai magyarban ennek a jelenségnek néhány megmerevedett, megkövült kifejezben maradt nyoma (*mindvégig, mindhalálig*). A *minden*re és az ezután bemutatandó *egymindenre* nem volt jellemző ez a társulási mód.

(24) az ev kyaltassok **mynd** menyorzagiglan fel hallyk vala (MargL 41v)

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (Benkő 1964–1987, a továbbiakban TESz) szerint a *mind* a *mi* névmásra, valamint az *-n* és a *-d* képzőre bontható.

[6] A mai magyarban a *mind* szinonimája az *összesen* (az ómagyarban nem adatolt). Emellett a keleti nyelvjárásokban megtalálható még a most grammatikalizálódó *egész*(*en*).

Az *-n* a TESz szerint fellelhető a mai *mennyi* kérdő névmásban, a *-d* eredete és szerepe tisztázatlan. Ugyancsak a TESz szerint a *mind* eleinte úgynevezett általános névmás lehetett, 'egymás után' jelentéssel, majd átértelmeződéssel felvehette a kódexek óta jellemző 'egész, teljes', 'minden' értelmezést. Ami ennek az írásnak a szempontjából fontos, az az, hogy a *mind* meghatározatlan névmást tartalmaz, és az, hogy operátorszerepre nem utólag, a lexikális tartalom kiüresedésével és átértelmeződéssel tett szert, hanem eleve operátorként volt értelmezhető.

A *mind* szemantikai tulajdonságaira a következő alpontban térünk ki részletesebben, a *minden* determináns tulajdonságaival szembeállítva. (A *mind* és a *minden* eltéréseinek tárgyalását l. Bende-Farkas 2014a-ban.) A *mind* tulajdonságait megelőlegezendő, álljon itt egy példa a legkorábbi szövegemlékből, a Halotti beszéd és könyörgésből (HB). Ebben a szövegemlékben a *mind* az egyedüli univerzális olvasatú egyszerű kifejezés, és használata hasonlít a mai *mind*éhez. A (25) példában például a 'faj' (nemzetség, leszármazottak) egészére (és nem csupán az egyes individuumokra) érthető.

(25) Num heon muganec. ge **mend** w foianec halalut evec. (HB)

Az ómagyar lebegő *egyminden*: A mai magyar nem rendelkezik az angol *each*-hez hasonló, szigorúan atomok fölött disztribuáló lebegő kvantorral. (A *mind* és két szinonimája (az *összesen* és az *egészen*) megfér mind a kollektív predikátumokkal, mind pedig az atominál nagyobb egységek fölötti disztribúcióval.) Az ómagyarban létezett egy szigorúan disztributív lebegő kvantor, az *egyminden*(*ik*).

Az *egyminden* meglehetősen gyakori volt a Bécsi- és a Müncheni-kódexben. Lehetett lebegő kvantor, azonban, a *mind*del ellentétben, járulhatott hozzá esetrag, és hatóköri viselkedése a *minden*éhez hasonlított, beleértve azokat az eseteket, amikor közvetlenül megelőzte a *nem* tagadószót (l. az (51b) példát a 3.3. részben). Az *egyminden* nem fordult elő kollektív vagy kölcsönös értelmezésű kifejezésekkel (szemben a *mind*del), és temporális, lokatív kifejezésekkel sem társult, azaz a (24)-hez hasonló példát nem találni vele. Az *egyminden* morfológiája (esetjelölés) és hatóköri viselkedése alapján megfogalmazható az a (később ellenőrizendő) munkahipotézis, hogy voltaképpen rejtett D-kvantor, és nem A-kvantor (tehát nem határozói kifejezés).

(26) a. Es ad o̧nèkic **eg mendennèc** füuet a. mèzo̧ben (BécsiK 308)
b. Ime èn adoc èmberekèt **egmendent** o̧ fèlenèc kèzebè (BécsiK 310)
c. a maradeki meǥmariac **egmenden** o̧ fèlenèc husat (BécsiK 311)

2.1.2. Puszta főnevek

Az ómagyarban a puszta főnevek rendelkezhettek univerzális, illetve generikus olvasattal (vö. Egedi 2013; 2014a, b). A (27) példában az *ember* főnév rendelkezik ezzel az értelmezéssel.

(27) **ember**, ez velagi morhat ey nappa keresi, el io az halal, es mind el vezi otole (BodK 4v)

2.1.3. Korrelatív szerkezetek

Az ómagyar (a mai magyarhoz hasonlóan) rendelkezett korrelatív szerkezetekkel. A legszembetűnőbb eltérés a két nyelvállapot között, hogy az ómagyarban a *vala*+ névmás kifejezések vonatkozó névmások is lehettek. Főként korrelatív mellékmondatokat, illetve szabad vonatkozó mellékmondatokat vezettek be, de időnként előfordulhattak egyszerű vonatkozó mellékmondatok élén is.

A mai magyarban a *vala*-kifejezések pozitív polaritású határozatlan leírások (egy-két kivételtől eltekintve). Az ómagyar korban lehettek teljes főnévi csoportok, deteminánsok vagy vonatkozó névmások, és szemantikai tulajdonságaik a mainál nagyobb „szórást" mutattak. Főnévi csoportként vagy determinánsként előfordulhattak a mondattagadás alatt (l. fentebb a (4) példát), és korlátlan választék olvasattal is rendelkezhettek. Vonatkozó névmásként tipikusan általánosítást kifejező korrelatív szerkezetekben fordultak elő, és univerzális vagy korlátlan választék értelmezéssel rendelkeztek, ahogyan a (28) példa is mutatja.[7] Az epizodikus értelmezésű, *vala*-névmást tartalmazó korrelatív szerkezetek (amilyen a (29) mondat is) rendkívül ritkán fordulnak elő a kódexekben.

(28) a. **valamy** zyletendyk hym nemzeth, **azth** koronkeed wr ystenuek aldozzad (JordK 233)
b. **valaki** iste(n)nec zolgal orzagl vgy mint orozlan/Qui seruit deo regnat vt leo (GuaryK 11)
c. **vala hol** vaǥon az the keenczed **ott** vagyon az the zywed ees. (ÉrdyK 136a)

A (28) alatti mondatok *vala*-kifejezéssel bevezetett korrelatív szerkezeteket mutatnak be. (28a–b) univerzális olvasatú: minden (elsőszülött) hímet fel kell áldozni, illetve mindenkire jellemző, hogy ha Istent szolgálja, akkor oroszlánként uralkodik. A (28c) mondatnak korlátlan választék olvasata van: a megszólított személy

[7] Igen valószínűnek tűnik, hogy a mai *valamennyi* és *valahányszor* egzisztenciális–univerzális ambiguitása az ómagyar kori korrelatív szerkezetek maximális olvasatára vezethető vissza. (A *valamennyi*t illetően l. Csirmaz–Szabolcsi 2012 ismertetését, illetve alternatív magyarázatért Haspelmath 1997-et.)

kincse egyetlen helyen található, és akárhol lenne ez a hely, ugyanott található a szíve is. Mindhárom mondatra érvényes, hogy a korrelatív szerkezet átfordítható kondicionálisra.

A (28b) mondat (akárcsak a másik kettő) rejtett szamaras mondatnak tekinthető: Mindenkire igaz, hogy ha Istent szolgálja, akkor oroszlánként uralkodik.[8]

A (29) mondat egyike azon kevés *vala*-kifejezéses korrelatív szerkezetnek a kódexekből, amely epizodikus értelmezésű. A beszélő Júdás, és Jézus az egyedüli személy, akit meg fog csókolni. Azonban az ilyen típusú mondathoz is rendelhető kondicionális értelmezés: 'Ha megcsókolok valakit, az illető azonos lesz azzal, akit kerestek, fogjátok le tehát'.

(29) **Valakit** megapolandoc **ǫ** az fogiatoc ǫtèt (MünchK 33rb)

A korrelatív szerkezetek két okból is fontosak ennek a munkának a keretében. Először: problémát jelent, hogyan lehettek a mondat belsejében található *vala*-kifejezések határozatlan leírások, miközben a korrelatív szerkezetekben maximális, univerzális olvasatuk lehetett. (Jellemző módon mindkét olvasat előfordulhatott ugyanabban a szövegben, l. az Érsekújvári kódexből vett adatokat Bende-Farkas 2014c-ben.) Másodszor: kérdésessé válhat a vonatozó névmás és főmondatbeli korrelátumának viszonya, amikor a korrelatív szerkezetek a *minden*hez hasonló D-kvantorokkal lépnek kölcsönhatásba. (Az első ilyen típusú példa a (13). Hasonló példák kerülnek majd bemutatásra a 3.4. alpontban.)

2.1.4. Meghatározatlan névmások

A kódexekben található néhány példa, amelyben puszta névmások kötött, egzisztenciális, illetve univerzális olvasatot nyernek egy fölérendelt, nem-lokális operátortól.

A puszta névmások előfordulhattak a tagadás hatókörében:

(30) Es tehat latek tewz langott menbelewl leytewtt … de az egyebekrewl nem tudok **mytt** (JókK 45)

A (30) példában a *mytt* névmás a tagadás hatókörében található. A mondattani környezet alapján világos, hogy nem beágyazott kérdésről van szó; a mondat azt jelenti, hogy 'nem tudok semmit', nem pedig azt, hogy 'nem tudok mit mondani'.

[8] Belátható, hogy a (28c) mondatnak is létezik szamaras parafrázisa: 'Minden helyre igaz, hogy ha ott van a hallgató kincse, akkor ugyanott van a szíve is.'

A puszta névmások előfordulhattak kondicionális antecedensében. Ezekben az esetekben univerzális értelmezésük volt. A (31)-hez hasonló szerkezetű mondatok tehát szamaras mondatok, amennyiben a névmás (például a (31)-beli *ky*) univerzális értelmezése a kondicionális értelmezéséből következik: 'Ha valaki azt kérdi, hogy φ, akkor ρ' logikailag ekvivalens azzal, hogy 'Minden *x*-re igaz, hogyha *x* azt kérdi, hogy φ, akkor ρ'.[9]

(31) Ha **ky** keerdenee honnan volt az. Azzonywnk marianak hogy semy terheet nehesseegeet nem zenwette legyen Reea felelnek doctorok mondwan. (ÉrdyK 44a)

(32) Ha kedeeg **my** kewessee annal nagyobot zolt volna. hyzóm hogy mind ez vylag sem fogata volna meg (ÉrdyK 54a)

A (32) mondat szintén szamaras mondat: a *my* névmás szintén univerzális értelmezést nyer a kondicionális operátor alatt: 'Minden olyan *x* mértékre, amely nagyobb, mint az eredeti (amilyen hangosan, erőteljesen megszólalt Szent János a Jelenések könyvében), igaz, hogy *x* esetében az egész világ sem lett volna elegendő, hogy megértse (az üzenetet).'

A figyelmes olvasó észrevehette, hogy az ómagyar példák esetében nincs szó a japán *-ka* vagy *-mo* partikulához hasonló felszíni fogódzóról, ami egyértelművé tenné a névmás értelmezését. Ehelyett a tagadás és a kondicionális operátor értelmezéséből következik a kötött olvasat. Pontosabban, a tagadás (a (30) példa) esetében mit sem változtat a dolgokon, ha rejtett egzisztenciális operátorral számolunk a tagadás hatókörében. Hasonlóképpen, a kondicionális esetében is feltételezhető hasonló rejtett egzisztenciális operátor, amelynek a jelenléte nem változtat a logikailag releváns szamaras ekvivalencián.

A meghatározatlan puszta névmások állításunk szerint egy korábbi nyelvállapot maradványai, amikor ezek a névmások távkapcsolatban álltak a megfelelő mondatoperátorral. A reduplikált *ki-ki* névmás is ennek a korszaknak lehet a maradványa. Ezt azzal is alátámaszthatjuk, hogy egyedül a *ki* személyes névmás fordulhat elő megkettőzött alakban: Ez arra utalhat, hogy a névmási reduplikáció egy korábbi, gazdagabb rendszer egyetlen megmaradt elemét átmentő grammatikai eszköz, nem pedig produktív morfológiai folyamat volt.

[9] Ha *x*-nek nincs szabad előfordulása ρ-ban, akkor az (i) alatti ekvivalencia érvényes a klasszikus logikában.

(i) $(\exists x.\varphi) \rightarrow \rho \cong \forall x.(\varphi \rightarrow \rho)$

A dinamikus logikában az ekvivalencia x státuszától függetlenül érvényes. Klasszikus hivatkozások: Kamp–Reyle (1993), Groenendijk–Stokhof (1991).

További, közvetett bizonyíték a puszta névmások jelenlétét illetően a párhuzamos szerkezetű mondatok élén álló, egzisztenciális-partitív értelmezésű puszta névmás: (33). Ez a szerkezet már a kódexek korában is megvolt: (34).

(33) Az előadás után **ki** hazament, **ki** pedig betért egy kocsmába.

(34) **ky** kezeeyt **ky** edes zemeyt. zayaat orczayaat apolgattyaak vala nagy syrassal. (ÉrdyK 248a)

A puszta névmások korának maradványa lehet a melléknevek felsőfokát a kódexek korában kifejező *mentől …-bb* szerkezet, ahol *-bb* a középfok jele, az ablatívuszi *-től* a hasonlítást fejezi ki, a *me-/mi-* pedig a *mi* névmás (Gugán Katalin személyes közlése). A névmást rejtett univerzális kvantor köthette, hiszen a felsőfok valóban felfogható a középfok és az univerzális kvantifikáció (kompozicionális) kombinációjának: ha valami a legnagyobb, akkor egyúttal minden másnál nagyobb egy kontextuálisan adott halmazból.

(35) a. Ez ozlopnac fèie **mentǫl** io**b** arańbol vala (BécsiK 122)
b. Ez az èlǫ parāčolat & **mėntǫl** nago**b** (MünchK 28rb)

2.1.5. D-kvantorok: a *minden* és leszármazottai

Az ómagyar kori írásos emlékekben az első erős D-kvantor a *minden*. Legkorábban a Königsbergi Töredékben, illetve a Jókai-kódexben adatolt.

(36) menel sarwldel **mendenedett** kyket vallaz es agyad zegeneknec (JókK 6)

A Jókai-kódex a *minden*ből képzett (illetve összetett) kifejezéseket is tartalmaz: *mindenewt*, *mindenkor*, *mindenestewl*. Későbbi leszármazottai meghatározatlan névmásokat is tartalmaznak: *minden-hol*, *minden-ha*. A TESz szerint a *minden* a *mind* leszármazottja. A második *-n* képző feltehetően a számneveknek, kvantoroknak kollektív individuumot megfeleltető *-n* képző (*sok: sokan*, *kettő: ketten*).

2.1.6. Korlátlan választék olvasatú univerzális kifejezések

A maximalitás ómagyar kori kifejezőeszközei között végül meg kell említenünk az univerzális értelmezésű, korlátlan választékot jelölő kifejezéseket. Korlátlan választék olvasattal többnyire az *akár* + névmás és a *vala* + névmás alakú kifejezések rendelkeztek. Az *akár-* előtagú kifejezések az adatok többségében

mondatbevezető operátorpozícióban fordultak elő, értelmezésük pedig megfelelt a Horn (2000) terminológiája szerinti kiegészítő, pótlólagos *any*-nek *(supplementary any)*.[10] A mondat belsejében előforduló, a mondatszerkezet szerves részének tekinthető (és nem kiegészítő értelmezésű) *akár*-kifejezések a XVI. század elejétől adatolhatók.

Kiegészítő *any*, Horn (2000) angol példái ((83b–c), 178):

(37) a. Suddenly she hoped that someone, **anyone**
hirtelen ő remélte hogy valaki akárki
– man or woman – would see her (Wambaugh)
férfi vagy nő fog lát ő-acc
'Hirtelen reménykedni kezdett, hogy valaki, akárki – legyen az férfi vagy nő – észre fogja venni.'

b. I am standing here until a policeman,
én jelen-1sg áll-ger itt amíg egy rendőr
any policeman turns up.
akármelyik rendőr forog fenn
'Itt maradok, amíg megjelenik egy rendőr, akármilyen rendőr.'

Kiegészítő értelmű *akár*-kifejezések a kódexekből:

(38) a. Sem egy embernek myatta meeg **akar mely** nagy zent embernek myatta
sem valtathatyk vala meg (CornK 75v)

b. ha te minden te io myelkevdetydet **akar mely** io myelkevdetydet myndenkoron felelmel
tezed … Ezek jegyey hog nalad vagyon az felelmnek ayandoka (CornK 76v)

A *minden*nek is lehetett korlátlan választék olvasata a *nélkül*t tartalmazó névutói kifejezésekben, ahogyan a (39) példából látható. A *vala*-kifejezéseknek is lehetett univerzális korlátlan választék olvasata; ez a (40) példában látható. A *vala*-DP-k voltaképpen közönséges határozatlan leírások voltak, és a korlátlan választék olvasatról kimutatható, hogy az ő esetükben implikatúra volt (Bende-Farkas 2013, Bende-Farkas 2014c). A vonatkozó névmási *vala*-kifejezések (például (28b–c)) esetében a korlátlan választék olvasat a korrelatív-kondicionális szerkezet értelmezéséből következik.

'Akármi', 'bármi' értelmezésű *minden*:

(39) De zenth pether azonnal fel alwan **mynden** feelelē**melkyl** es retthegees**nelkyl** nagy fel zowal monda… (ÉrsK 80va)

[10] Horn szerint ezt a terminust Jennings (1994) vezette be.

'Akármi', 'bármi' értelmezésű *valami*:

(40) De zent fferencz ewnek yewueset yogondolattyat es kysalasat annak elewtte meg tuda ewlelkeben my elewtt **valamyt** neky mondott uolna (JókK 77)

Összefoglalásképp elmondható, hogy az ómagyar korban egy kifejezéstípus „szakosodott" az univerzális korlátlan választék olvasat kifejezésére, de ekkor többnyire mondatbevezetőként, illetve kiegészítő értelmezéssel adatolt. A nem-kiegészítő korlátlan választék olvasattal többnyire a *vala*-kifejezések rendelkeztek, de alkalomszerűen (a *nélkül* névutóval alkotott szerkezetben) a *minden*nek is meglehetett ez az olvasata.

2.2. Az adatok rendszerezése

Az előző alpontban bemutatott grammatikai eszközkészlet igen változatos, grammatikai és jelentéstani szempontból egyaránt. Ennek a munkának a szempontjából különösen fontosak az A-kvantorok, a meghatározatlan névmások és a D-kvantorok. Az adatokra alapozott megfigyeléseket a magyar nyelv történeti mondattanára vonatkozó ismereteinkre, jelesül az SVO, fejvégű típustól a gazdag bal perifériájú szerkezetre történő áttérésre (vö. É. Kiss 2014b; d) vetítve megfogalmazható az a feltételezés, hogy az írott emlékeket megelőző időszakban a magyar nyelvre az A-kvantorok voltak a jellemzőek.

A *-keed* képzőt tartalmazó kifejezések morfoszintaxisát általánosítva javasoljuk, hogy a *koronkeed*hez hasonló általánosított kvantorok szóvégi, operátor szerepű képzőt tartalmaztak, amelyet megelőzött egy „tartalmas" morféma. A *szerre, szerével*, valamint az *örökké* is ezt a szerkezetet mutatja.

(41) $[_{AdvP}[_{NP}$ kor$]$ $[_{OP}$ [-n] [-keed]]]

A *mind* és a *minden* belső szerkezete is alátámasztja ezt a feltételezést, amennyiben mindkettő meghatározatlan névmást tartalmaz, amelyet operátorszerepű képzők követnek, úgy, hogy a *mind* és a *minden* logikai értelmezése a képzőknek köszönhető.

(42) $[_{AdvP}$ $[_{NP}$ mi$]$ $[_{OP}$ -n -d]]

(43) $[[_{AdvP}$ $[_{NP}$ mi$]$ $[_{OP_1}$ -n -d]] $[_{OP_2}$ -n]]

Az A-kvantorok mellett a névmási alapú kvantifikáció is jelen lehetett: puszta névmások „kötött", egzisztenciális vagy univerzális értelmezést nyerhettek egy-egy, tőlük távol elhelyezkedő mondatoperátortól.

Az elmondottakból az is következik, hogy a D-kvantifikáció az ómagyarra jellemző alakjában viszonylag új fejleménynek számíthatott a kódexek korában. Az ómagyar determinánsok a DP bal perifériáján helyezkednek el, nem mutatják tehát az ősmagyarra / a korai ómagyarra jellemző fejvégű szerkezettípust.

A D-kvantorok kései megjelenése mellett szólnak a partikula + névmás alakú határozatlan leírások morfoszintaktikai tulajdonságai (ezekről a 3.1. alpontban lesz szó), valamint a *minden* furcsa viselkedését mutató, kisszámú adat a kódexekből (3.4. alpont).

3. A *minden*ről bővebben

Ennek a résznek a középpontjában az ómagyar kori *minden* (determináns és DP) áll. A 3.1. részben megmutatjuk, hogy a *minden* nem illeszkedett az ómagyar kori partikula + névmás alakú kifejezések paradigmájába. A 3.2. és 3.3. részben tárgyaljuk a *minden* azon tulajdonságait, amelyek alapján prototipikus (logikakönyvbe illő) univerzális D-kvantornak tekinthető. A 3.4. részben határeseteket mutatunk be a kódexekből, amelyekből arra fogunk következtetni, hogy (i) a *minden* egy időben 'teljes', 'egész' jelentésű módosító is lehetett, és (ii) az ómagyar korban a kvantorok általi változókötés kölcsönhatásba léphetett, interferálhatott a diskurzusanaforával. Végül összegezzük az első négy alpont látleleteit, és amellett érvelünk, hogy az ómagyar kori *minden* (szemben a partikula + névmás összetételű határozatlan leírásokkal) valódi kvantor volt, azaz saját értelmezhető jeggyel rendelkezett.

3.1. Elöljáróban: a *minden* és a gyenge determinánsok

Az ómagyar korban nem a *minden* volt az egyedüli D-kvantor. Már a Jókai-kódexben számos gyenge DP és determináns található:[11]

(44) a. belmenuen varasba ezkeppen mezeytelenewl **valamyt** predicaly neppeknek (JókK 56–57)
b. Es **nemy** zakadozt gyekenek ualanak alattak (JókK 86)

[11] Itt eltekintünk attól a lehetőségtől, hogy a gyenge DP-k és determinánsok nem tekinthetők kvantornak. (L. többek között Milsark 1977 vagy Kamp–Reyle 1993.)

Az ómagyar korban (ahogyan a mai magyarban is) a határozatlan leírások nagy részét partikula + névmás összetételek fejezték ki. A *minden*hez is járulhatott puszta névmás, de paradigmája hiányos volt. A következő táblázatban a főbb ómagyar kori partikula + névmás paradigmákat mutatja be. A *né-* specifikusságot jelölt, a *se-* a tagadó egyeztetést, az *akár-* korlátlan választékot. A *vala*-kifejezések „egyszerű", jelöletlen határozatlan leírások voltak, amelyek többnyire szintaktikailag vagy logikailag (hatókörileg) alárendelt helyzetben fordultak elő.

(45) Ómagyar kori partikula + névmás összetételek

	né- specifikus	*vala-* korrelatív, határozatlan leírás	*akár-* korlátlan választék, vonatkozó	*se-* tagadó egyeztetés	*minden-*
-ki	né-ki	vala-ki	akár-ki	sen-ki	(minden)
-mi	né-mi	vala-mi	akár-mi	sem-mi	(minden)
-hány	né-hány	vala-hány	akár-hány	se-hány	—
(-mi)-kor	né-mi-kor	vala-mi-kor	akár-mi-kor	sem-mi-kor	minden-kor
-ha	né-ha (egy adott időpontban)	vala-ha	—	so-ha	minden-ha

Mielőtt a *minden*re rátérnénk, néhány megjegyzés az ómagyar partikula + névmás összetételekről.

A táblázat nem mutatja, hogy a vonatkozó névmások az ómagyar kor folyamán változásokon esetek át, a puszta névmások mellett számos partikula + névmás kombinációval találkozni (vö. Bacskai-Atkari 2014; Bacskai-Atkari–Dékány 2014). A késői ómagyar korban az *akár*-kifejezések elkezdtek a mondat belsejében is megjelenni. A *vala*-kifejezések széles értelmezési skálát fogtak át, a specifikusságtól a negatív polaritású elemekig. Azaz a kódexek egyfajta képlékenységet, sokféle átmeneti formát mutatnak, ami a főnévi csoportok bal perifériájának megszilárdulási folyamatára utal.

A (45) alatti táblázatban bemutatott rendszerben a *minden*nek számos megkülönböztető jegye van. A *minden* mint determináns gond nélkül járulhatott közös főnevekhez, míg a többi partikulára ez nem érvényes. (Csak a partikula + névmás összetételek lehettek determinánsok, ahogyan a (44) példa is mutatja.) Az *akár-* és a *vala*-kifejezések vonatkozó névmások is lehettek, míg a *minden* vonatkozó névmási szerepéről nincs adat. A *minden*hez képző is járulhatott, ami nem jellemzi a partikulákat (a *-t*, *-tt* lokatív képzőről van szó: *mindenewt, mindenütt*). A *minden* a *mi* névmás közvetítése nélkül vehette fel a *-kor* képzőt.

A határozatlan leírásokban szereplő partikulák még egy tekintetben eltértek a *minden*től: önmagukban állva nem rendelkeztek az összetétel egészére jellemző értelmezéssel. (Egyedüli kivétel a *se-*, vö. Gugán 2012; É. Kiss 2014c; d). A *vala-* eredetileg a létige nem-finit alakja (a *való* allomorfja, vö. TESz), az *akár-* az *akar* igéből értelmeződött át, a *né-* pedig egy korábbi tagadó alakra megy vissza (Gugán 2012). A *minden* egyedül is univerzális kvantifikációt fejezett ki, míg a többi partikula (a *se-* kivételével) nem fejezett ki specifikusságot, egzisztenciális kvantifikációt vagy korlátlan választék olvasatot.

A *minden*t elkülöníti az is, hogy már tartalmaz névmást. A kérdés az, hogy az ómagyar kori beszélők felismerték-e még ezt a névmási tartalmat, vagy a *mind*et és a *minden*t egyetlen morfémának tekintették.

3.2. Megjósolható tulajdonságok

Ebben az alpontban az ómagyar kori *minden* azon tulajdonságait ismertetjük, amelyek abból a feltételezésből következnek, hogy szabványos D-kvantor volt: Lokálisan lekötött egy változót, engedelmeskedett a szigetmegszorításoknak, de egy adott szigeten belül a hatóköre rugalmas volt, azaz rejtett vagy nyílt kvantoremelésnek volt alávethető. A *minden*ről feltehető, hogy jellemző volt rá a megszorított kvantifikáció restriktor–szkópusz szerkezete, és mivel atomi individuumokat „érintett", nem fért össze a kollektív vagy kölcsönös olvasatot jelölő kifejezésekkel (kollektív predikátumokkal vagy kölcsönös névmásokkal).

Változókötés: a *minden* lekötött egy változót a szkópuszában.

(46) **menden** test ne gyczewlkewgyek **ew** lelk**e**ben (JókK 128)

A *minden* hatóköre rugalmas volt: A korábban bemutatott, (5) alatti példa mellett a (47) mondatban a mondatvégi univerzális kvantornak tág hatóköre van az őt megelőző alanyi kvantorhoz képest.

(47) **Sokan** halnac meg **menden** hèlen (BécsiK 228)

A *mind*, a *minden* és a kollektív olvasatok: A kódexek adatai szerint a *mind* összefért a kollektív olvasatokkal, a *minden*t illetően nem találtunk erre utaló adatot. Feltevésünk szerint ez azzal magyarázható, hogy a *mind* és a *minden* már az ómagyar korban két, világosan elkülönülő stratégiát képviselt, hasonlóan a mai *mind/minden*hez és az angol *all/every*-hez (vö. Bende-Farkas 2014a;b).

A kódexekben nem találtunk olyan mondatot, amely egyszerre tartalmaz *minden*t és kollektív igét (*összegyűlik, találkozik, körüláll*), vagy *minden*t és a kollektív olvasatra utaló módosítót (*egyetemben*, *egy hangon*). A *mind* azonban rendszeresen előfordult ilyen környezetben.

(48) a. Tehat **mind** az zentǫk **eǵetǫmbe** mondanak: Ez az zyz (KazK 9v)
b. Tehat ime az hagot napra es helre **mind ǫzue gǫlenek**: (KazK 61r)

A *mind* kölcsönös névmással:

(49) kyk **mind** eleygben yǫnek **eǧmaasnak** es wg tiztǫlyk **eǧ maasth** (SándK 5v)

Hasonlóképpen nem találni olyan példát, ahol a *minden* szkópusza disztributív operátort tartalmazna. A *mind* viszont gyakran előfordult ilyen operátor társaságában (vö. a (16) példával). Néhány példában azonban a *minden* és a *ki-ki* együttállása felveti a rekvantifikáció kérdését. Mivel ezek a példák nem elsősorban a *minden* értelmezését érintik, értelmezésüktől itt el kell tekintenünk.

(50) **mindǫnǫk** feel tamadnak az alkolmas allapatba: meel **kinek kynek** nezy ǫnnǫn termezettit (KazK 96v–97r)

Mint mondottuk, a *mind* és a *minden* már az ómagyar korban két eltérő stratégiát képviselt, az angol *all* kontra *every*-hez hasonlóan (az *all/every* divergenciáját illetően l. többek között Dowty 1987; Hoeksema 1996; Winter 2001 vagy Champollion 2010). A *minden*re emellett jellemző a változókötés és a rugalmas hatókör. A *mind* és a vele társuló főnévi csoport kapcsolata inkább hasonlított a diskurzusanaforára, emellett a *mind*re nem jellemzőek azok a hatóköri kölcsönhatások, amelyek a *minden* esetében felléphettek (l. az (51) és az (52) példa egybevetését a következő alpontban).

3.3. Kissé váratlan, de még mindig megjósolható tulajdonságok

Az ómagyar korban a *minden* pusztán logikai, hatókör-kijelölő eszközként is használatos volt: A grammatika hasznát vette annak, hogy a *minden* logikai konstansnak felel meg. Arról van szó, hogy a kódexekben a *minden*-DP-k megelőzhették a mondttagadást, úgy, hogy a ∀... ¬ konfiguráció egyenértékű a ¬ ... ∃ konfigurációval. Az (51b) példából kitűnik, hogy az *egyminden* is használatos volt ilyen

logikai eszközként. Ez a *mind*re nem volt jellemző: jóllehet az (52) példának a felszíni szintaxisa hasonlít az (51)-éhez, értelmezése egészen más.

(51) a. **menden** titk **nem** lèhètètlèn tenèked (BécsiK 136)
b. **egmenden** gonozt **ne** gondollon o̩ baratt'a èllèn (BécsiK 305)
c. **mynden** ydo̩ben be **ne** mennyen az sanctuariomba, … , hogh megh ne hallyon (JordK 99)

Az (52) mondat (a korábbi (32) alatti példa részlete) nem úgy értelmezendő, mint ahol egy disztributív univerzális kvantor tág hatókört vesz fel a tagadáshoz képest. A *mynd ez vylaag* DP a világ egészére vonatkozik, és a mondat azt jelenti, hogy az egész világ sem lett volna elég (Szent János üzenetének befogadására).

(52) hyzóm hogy **mind** ez vylaag **sem** foghatta volna meg (ÉrdyK 54a)

Az (51) alatti példák a Jespersen-féle ciklus egy bizonyos állomását jellemzik, amikor a *semmi, senki* és társaik már adatoltak, de használatuk még nem olyan kiterjedt, mint akár a középmagyar korban (vö. É. Kiss 2014c; d). (Az igét követő *se*-kifejezés az ómagyarban felcserélhető volt egy *vala*-kifejezéssel – (4) példa – vagy puszta névmással – (30) példa.)

A *minden* tagadás előtti, pusztán logikai használatának érdekes következménye, hogy a *nélkül* névutóhoz kapcsolódva korlátlan választék olvasatra tehetett szert, ahogyan a (39) alatti (itt (53)-ként megismételt) példa is mutatja.[12] (A *mind* nem található meg ebben a környezetben.)

(53) De zenth pether azonnal fel alwan **mynden** feelelē**melkyl** Es retthegees**nelkyl** nagy fel zowal monda … (ÉrsK 80va)

3.4. A *minden* váratlan tulajdonságai

Ezt az alpontot a kódexekben talált furcsaságoknak szenteljük. Azért közöljük itt őket, mivel (i) megmutatják, hogy egy időben a *minden* „tartalmas" kifejezés is lehetett, 'egész', 'teljes' értelmezéssel, és (ii) valószínűsítik, hogy az ómagyarban

[12] Kálmán László személyes közlése szerint a mai magyarban is használatos a *minden* ebben a szerepkörben:

(i) **minden** kertelés nélkül

Nem-keleti nyelvjárást beszélő kollégák szerint a *minden* valóban produktívan használható ebben a környezetben, a szerző azonban furcsának találja az ehhez hasonló példákat.

a logikai változókötés együtt élt (és kölcsönhatásba lépett) a diskurzusanaforára emlékeztető kapcsolatokkal.

A *minden* az ómagyarban (és a mai magyarban) használható elvont főnevekkel és anyagnevekkel (*minden jó, minden arany*, vö. Csirmaz–Szabolcsi 2012). Ennek a jelenségnek a magyarázata nem elsősorban a *minden* értelmezésével, hanem a magyar főnevek szemantikai tartományának algebrai tulajdonságaival kapcsolatos. Az ilyen tartományokon operáló kvantorok sajátos értelmezése a tartomány tulajdonságaiból következik (vö. Tovena 2003 javaslatával a determinánsok nyelvenként változó jelöletéről, a főnevek jelöletének függvényében).

A kódexekben a *minden* olyan főnevekhez is járulhatott (néhány, meglehetősen elszigetelt példában), amilyenekhez a mai *minden* nem járulhatna. Ezekből a példákból arra lehet következtetni, hogy a *minden* előfordulhatott 'egész(en)', 'teljes(en)' értelmezésű melléknévként vagy határozószóként. Az első ilyen példa az (54) alatti, ahol a *mynden eletewnk* főnévi csoport 'egész életünk' jelentéssel értendő (és nem akként, hogy 'mindegyik életünk').

(54) Ez zamos zent napokban **myndden** eletewnket meg yobbohok (ÉrdyK 4a)

Egyetlen olyan példát találtunk, ahol a *minden* predikatív melléknevet módosít. A *menden kazdag* értelmezése ebben a mondatban 'teljesen gazdag', 'tele gazdagsággal'. A példából arra következtetünk, hogy a *minden* valóban lehetett lexikális értelemmel bíró módosító. (A kódexekben a Jókai-kódex óta inkább a *mindenestől* használatos a 'teljesen', 'egészen' szinonimájaként.)

(55) ez velagon zegeny legy evrevmest. es menyorzagban legy **menden** kazdag. (CornK 81v)

Ugyancsak egyetlen példát találtunk arra, hogy a *minden* restriktorához a *-keed* disztributív képző járul:

(56) zollywnk arrol ky **mynden naponkeed** zemewnk elót forog (ÉrdyK 20a)

Az (56) példa arra mutat, hogy a *minden* eredetileg nem volt inherensen disztributív.[13]

[13] Újabban éppen a mai *minden,* az *every* és társaik inherensen disztributív mivoltát kérdőjelezték meg (l. Szabolcsi 2010-et és hivatkozásait). Egy ilyen elemzés szerint az (56) példában a *minden*t nem kíséri rejtett disztributív operátor, vagy a *-keed* tekinthető a rejtett operátor látható reflexének. A kérdés ekkor az, hogyan vált fölöslegessé (vagy egyenesen tiltottá) a *-keed*.

Kettős esetjelölés: kijelölő szerkezetek? A kódexekben gyakran találni olyan főnévi csoportokat, ahol a determináns és a közös főnév is esetragot kap, ahogyan az (57) példában is. A jelenség nem korlátozódik a *minden*re, és jellemző módon összetett főnévi kifejezéseknél fordul elő. Ezek gyakran (de nem mindig) nemfinit szerkezetek, ahogyan magában az (57) mondatban is látható.

(57) mèguọn menden varost & **mēdent** a.fọldọn lakozo**t** (BécsiK 14)

Megjegyzendő, hogy az (57)-hez hasonló esetek korábbiak, mint a kettős esetjelöléses mutató névmásos DP-k (vö. Egedi 2014a, b):

(58) a. azt a könyvet
b. *az a könyvet

Az (57)-hez hasonló szerkezetek a mai magyar kijelölő szerkezettől is eltérnek, hiszen az ómagyar szerkezetben a determináns a szokott helyén, az NP-t megelőzve fordul elő. A jelenség mondattani elemzése messze túlmutat ennek az írásnak a keretein, ezért csak azt jegyezzük meg, hogy a DP bal perifériája kiépülésének és rögzülésének lehettek átmeneti szakaszai, akár olyan szakaszok is, amikor a determináns és az NP különálló szintaktikai egységet alkothatott, és összetartozásukat csupán az esetragok jelölték.

A *minden* és a vonatkozó mellékmondatok, korrelatív szerkezetek (1): Időnként találni a kódexekben a *minden* alá beágyazott, és *vala*-kifejezéssel bevezetett vonatkozó mellékmondatot:

(59) **Menden valaki** kaialtanga vrnac nèuet v̇duọzọl (BécsiK 208)

Az ilyen mondatok furcsának tűnnek a mai nyelvérzék számára, hiszen a mai magyarban a *valaki* nem vonatkozó névmás. De az (59) példa mindjárt kevésbé tűnik rejtélyesnek, ha arra gondolunk, hogy az ómagyar *vala*-kifejezések bevezethettek korrelatív szerkezeteket, és a korrelatív szerkezet könnyen átértelmeződhetett vonatkozó mellékmondattá. Ha egyedül az (59)-hez hasonló mondatokat vesszük tekintetbe, arra a következtetésre juthatunk, hogy a határozatlan leírások diakrón elemzése számára jelentenek problémát, de a *minden* történetét nem érintik. A (60) alatti mondat azonban kétségbe vonja ezt a következtetést, a szkópuszban előforduló korrelátum *(ez el'eten ember)* jelenéte miatt. Az egyik lehetséges magyarázat szerint a kódexek a beszélt nyelvet követhették, a hallgatóság kedvéért kiemelve és többszörösen jelölve az anaforikus kapcsolatokat. Ha grammatikai

magyarázathoz ragaszkodunk, azt kell mondanunk, hogy a *minden*nek kapcsolatban kellett állnia ezzel az anaforikus kifejezéssel, akár úgy, hogy lekötött benne egy változót, akár valamilyen, eddig tisztázatlan anaforikus mechanizmus révén.

(60) **Mindo̩n valaki** att˙afiat g̊ùlo̩li **ez el'eten embo̩r** gilcos (GuaryK 6)

A *minden* és a korrelatív szerkezetek (2): A kódexekben egyetlen mondatot találtunk, amelyben a *minden* szkópusza korrelatív szerkezetet tartalmaz.

(61) **menden**$_i$nek meg ada azt$_j$ aky$_i$nek my$_j$ evue$_i$ vala (CornK 178r)

A (61) alatti példában a *minden*nek le kell kötnie a szkópuszában található vonatkozó névmást. A gond az, hogy a névmás operátorpozícióban található, és az interpretációs modulban rejtett maximalitási operátor hatókörében van. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy kettős korrelatív mellékmondatról van szó, azaz a kvantornak kötnie kell az első vonatkozó névmást, és az *azt* korrelátumnak valami módon kötődnie kell a második vonatkozó névmáshoz (keresztezve a kvantor–külső névmás alkotta láncot).

Az ehhez hasonló rendkívüli esetek részletes elemzése nélkül annyit mondhatunk, hogy az ilyen szerkezetek egy olyan időszakot idézhetnek, amikor a D-kvantifikációra jellemző, szigorú változókötés és a lazább, dinamikus szerkezetek egymás mellett, egymással kölcsönhatásban jelenhettek meg.[14]

3.5. A *minden* jegyei és interfész-tulajdonságai

A *minden*nek szentelt alpont lezárásaként visszatérünk Kratzer és Shimoyamának a lokális partikula + névmás összetételek elemzéséről tett javaslatához. A német *irgend*-DP-kből kiindulva Kratzer–Shimoyama (2002) és Kratzer (2005) felveti, hogy az (indo)európai nyelvek partikula + névmás összetételű kifejezései nem kvantorok. A német *irgend-* és más nyelvekben található társai egyeztetési morfémák: azt jelölik, hogy a névmás által bevezetett alternatívákat rejtett operátornak

[14] Egy kolléga megjegyzése szerint a (61)-hez hasonló szerkezetek egészen elfogadhatóak a mai magyarban:

(i) **Mindenki**nek megadta, kinek mi járt.

A megkérdezett anyanyelvi beszélők szerint az (i)-hez hasonló példák akkor elfogadhatóak, ha a korrelatív mellékmondatot szünet előzi meg. Ez arra utal, hogy a korrelatív szerkezet nincs beágyazva a kvantor alá, hanem utólagos kiegészítést, magyarázatot közöl, szintaktikailag független módon.

kell érvényesítenie. A szintaktikai elemzés számára ez azt jelenti, hogy a partikulák nem-értelmezhető jegyet tartalmaznak, amelyet az operátor értelmezhető jegyének kell érvényesítenie, annak az operátornak, amely „lekötni" látszik a partikula + névmás kifejezést. Ez a javaslat, ahogyan Kratzer maga is felhívja rá a figyelmet, összhangban áll a határozatlan leírások dinamikus elméletével: A határozatlan leírás szabad változót vezet be, amelyet nem-lokálisan köt egy operátor (a kondicionális, a *minden,* vagy egy szabadon beillesztett, rejtett egzisztenciális kvantor).

Munkánk jelenlegi szakaszában az ómagyar kori határozatlan leírásokat illetően elfogadhatjuk Kratzer és Shimoyama javaslatát, egyfajta munkahipotézisként. A *né*-kifejezésekről például azt mondhatnánk, hogy a főmondat szintjén kellett lekötnie őket egy kontextusfüggő operátornak (ez magyarázná specifikusságukat). A *vala*-kifejezések lekötésre kerülhettek a tagadás közvetlen hatókörében; mind az *akár*-, mind pedig a *vala*-kifejezéseket leköthette rejtett vonatkozó operátor, és így tovább. (L. azonban Yanovich 2005 finomabb felbontású elemzését.)

A diakrón elemzés számára Kratzer és Shimoyama javaslata azzal a jelentős mértékű előnnyel jár, hogy a határozatlan leírások jelentésváltozásait egy-egy jegy értékének megváltozásával lehet magyarázni, nem kell tehát magának a kifejezésnek a jelentésében változást stipulálni. A jelentésváltozások jelentős részének a jegygeometriával történő magyarázatát Jäger (2011) is kiemeli. Javaslata pontosan ennek, a jegyek értékében beállt változásrendszernek a modellje, amely kitér a jegyeket „engedélyező", „érvényesítő" operátorok változásaira is.

Ami a *minden*t illeti, az adatok arra mutatnak, hogy önálló, külső engedélyre nem szoruló kvantor volt. Azaz a *minden* maga tartalmazta a saját értelmezhető jegyét.

A 3.1. alpont adatai azt mutatják, hogy a *minden* és leszármazottai (*minden, mindenha, mindenkor* stb.) nem illeszkedtek jól az ómagyar partikula + névmás alakú kifejezések rendszerébe. A *minden* magában állva is lehetett determináns, és szabadon járult köznévi kifejezésekhez, nem úgy, mint a *né*-, a *vala*- vagy az *akár*-. Emellett a *minden*nek önmagában is megvolt az univerzális értelmezése, míg a többi partikula (a *se*- kivételével) pusztán a névmással történő kombináció révén utalt a megfelelő (egzisztenciális, specifikus stb.) értelmezésre.

A 2.2. és a 3.1. alpont alapján következtethetünk arra is, hogy a *mind* és a *minden* morfoszintaxisa eltér a partikula + névmás összetételekétől, hiszen fejvégű szerkezetet mutatnak.

A morfológiai érveken kívül a *minden* önálló kvantor státusza mellett szól az is, hogy hatóköre rugalmas, és preverbális előfordulásai nyílt mozgatásra utalnak.

4. Összefoglalás

A 2. részben láthattuk, hogy az univerzális / maximális olvasatok ómagyar kori eszköztára meglehetős változatosságot mutatott, morfológiai, szintaktikai és szemantikai szempontból egyaránt. A (62) alatti táblázat összefoglalja a főbb kifejezési módokat és tulajdonságaikat.

(62) Kvantifikációs módok az ómagyarban

	Névmási alapú	A-kvantorok	D-kvantorok
Operátormozgatás	nincs	nincs	van
Hatókör	merev	merev (többnyire)	rugalmas
Kötés	redukció, nem-lokális	változó, lehet nem-lokális	logikai, lokális
Szelektív?	nem	lehet nem-szelektív	igen
Szigetérzékenység	nem	nincs adat	igen

Ennek az írásnak a középpontjában az ómagyar kori első erős D-kvantor, a *minden* állt. Mégis, a legkevésbé várt eredmények az A-kvantorokkal és a névmási alapú kvantifikációval kapcsolatosak. A *-keed* toldalékkal ellátott temporális kifejezések univerzális kvantornak tekinthetők: rendelkeztek restriktorral és szkópusszal, és hatóköri kölcsönhatásba léphettek a mondat többi kvantorával vagy operátorával. Ezeknek a kifejezéseknek a morfológiai szerkezete a magyar nyelv korábbi, fejvégű szakaszát idézte.

A tagadás és a kondicionális hatókörében található puszta névmások jelenléte arra utal, hogy a kódexek korát megelőzően a magyarra is jellemző volt a névmási alapú kvantifikáció. A (62) alatti táblázat azt a feltételezést látszik erősíteni, hogy a magyar puszta névmásokat távolról „vezérelték" a propozicionális kvantorok, és hogy ez a rendszer (a japánhoz hasonlóan) megengedi a Hamblin-féle elemzést. Ennek a feltételezésnek az elfogadásához azonban mélyrehatóbb szintaktikai elemzés szükséges, figyelembe véve azokat az elveket, amelyek egy adott nyelvben meghatározzák a kérdőszómozgatás, a puszta névmások és a determinánsok kapcsolatait (Watanabe 2004). Hasonlóképpen gondos szemantikai elemzésnek kell eldöntenie, hogy a magyar puszta névmások alkalmasak-e Hamblin-elemzésre (vö. Yanovich 2005).

A kódexekben található partikula + névmás összetételű határozatlan leírások esetében munkahipotézisként elfogadtuk Kratzer (2005) javaslatát (l. ezen kívül Biberauer–Roberts 2011): A partikula (a *vala-* vagy az *akár-*) egyeztetési morfémához hasonlít, amennyiben nem-értelmezhető jegyet tartalmaz, amelyet egy operátornak kell érvényesítenie. A *minden* és leszármazottai esetében nem alkalmazató

ez az elemzés: a *minden* morfoszintaktikai és interfész-tulajdonságai arra utalnak, hogy kvantornak tekintendő, amely tartalmazza a saját értelmezhető jegyét.

A kódexek kisszámú, kivételesnek tekinthető példájában a *minden* szokatlan viselkedést mutatott: melléknévként vagy határozószóként viselkedett, esetragot kapott, vagy korrelatív szerkezetnek volt fölérendelve. Ezeket a példákat egy-egy (feltehetőleg a kódexek kora előtt lezajlott) folyamat állomásainak tekinthetjük, amelynek során a *minden* (megszorított) D-kvantorrá vált.

Források

BécsiK: Bécsi kódex. 1416 u./1450 k. Közzéteszi Mészöly Gedeon. Új Nyelvemléktár 1. MTA, Budapest, 1916.

BodK: Bod-kódex. 16. század első negyede. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi Pusztai István. Régi magyar kódexek 2. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1987.

CornK: Cornides-kódex. 1514–1519. Hasonmás és kritikai szövegkiadás. Közzéteszi Bognár András és Levárdy Ferenc. Codices Hungarici 6. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967.

ÉrdyK: Érdy-kódex. 1524–1527. Elektronikus átirat, Sermones projektum ELTE. http://sermones.elte.hu/erdy A MGTSz honlapról letöltve 2014-ben.

ÉrsK: Érsekújvári-kódex. 1529–1531.Közzéteszi Haader Lea. Tinta Könyvkiadó–MTA NyTI, Budapest, 2013.

GuaryK: Guary-kódex. 1495 előtt. Közzéteszi Szabó Dénes. Codices Hungarici 3. Budapest, 1944.

HB: Halotti beszéd és könyörgés. 1195 k. Benkő Loránd: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. 47-49. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. Újabb olvasat: Abaffy Erzsébet: Korai kis szövegemlékeink újabb olvasata. Magyar Nyelv 86 (1990) 124–127.

JókK: Jókai-kódex. 1372 u./1448 k. A nyelvemlék betűhű olvasata és latin megfelelője. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közzéteszi P. Balázs János. Codices Hungarici 8. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.

JordK: Jordánszky-kódex. 1516–1519. A Jordánszky-kódex bibliafordítása. Sajtó alá rendezte és kinyomtatta: Toldy Ferenc, az eredetivel összevetette, és előszóval ellátta: Volf György. Régi magyar nyelvemlékek 5. Buda, 1888.

KazK: Kazinczy-kódex. 1526–1541. Közzéteszi Kovács Zsuzsa. Régi magyar kódexek 28. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2003.

MargL: Margit-legenda. 1510. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi P. Balázs János, Dömötör Adrienne és Pólya Katalin. Régi magyar kódexek 10. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1990.

MünchK: Müncheni kódex. 1466. Kritikai szövegkiadás a latin megfelelővel együtt. Közzéteszi Nyíri Antal. Codices Hungarici 7. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.

SándK: Sándor-kódex. 1518 k. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata. Közzéteszi Pusztai István. Régi magyar kódexek 3. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1987.

SzékK: Székelyudvarhelyi kódex. 1526–1528. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi N. Abaffy Csilla. Régi magyar kódexek 15. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1993.

Irodalom

Andrews, Avery D. 1985. Studies in the syntax of relative and comparative clauses. New York: Garland.

Bach, Emmon–Eloise Jelinek–Angelika Kratzer–Barbara H. Partee (szerk.) 1995. Quantification in natural languages. Dordrecht: Kluwer.

Bacskai-Atkari, Julia 2014. A véges alárendelő összetett mondatok története. In: É. Kiss (2014a, 239–279).

Bacskai-Atkari, Julia–Dékány Éva 2014. From non-finite to finite subordination. The history of embedded clauses. In: É. Kiss (2014b, 148–223).

Belyaev, Oleg–Dag Haug 2014. The genesis of *wh*-based correlatives: From indefinites to relativization. Előadásvázlat, 19. Sinn und Bedeutung, Göttingen. http://www.uni-goettingen.de/en/program/473131.html. Utolsó letöltés: 2015. aug. 1.

Bende-Farkas, Ágnes 2013. Old Hungarian *vala* + *pro* and Free Choice indefinites. A Magyar Szemanták Asztaltársasága előtt bemutatott előadás anyaga.

Bende-Farkas Ágnes 2014a. Az univerzális és az egzisztenciális kvantorok története. In: É. Kiss (2014a, 127–153).

Bende-Farkas, Ágnes 2014b. From A-quantification to D-quantification. Universal quantifiers in the sentence and in the noun phrase. In: É. Kiss (2014b, 83–121).

Bende-Farkas Ágnes 2014c. *Minden valaki*–Az ómagyar kori *vala*-kifejezések értelmezéséhez. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila (szerk.): Nyelvelmélet és diakrónia 2. Piliscsaba: PPKE BTK. 10–41.

Benkő Loránd (szerk.) 1967–1987. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (TESz). Budapest: Akadémiai Kiadó.

Biberauer, Theresa–Ian Roberts 2011. Negative words and related expressions: A new perspective on some old puzzles. In: Pierre Larrivée–Richard P. Ingham (szerk.): The evolution of negation. Beyond the Jespersen cycle. Berlin–Boston: Walter de Gruyter. 23–60.

Bittner, Maria 2001. Topical referents for individuals and possibilities. In: Rachel Hastings–Brendan Jackson–Zvolenszky Zsófia (szerk.): Proceedings from SALT XI. Cornell University. Ithaca: CLC Publications. 36–55.

Braşoveanu, Adrian 2008. Uniqueness effects in correlatives. In: Atle Grønn (szerk.): Proceedings of SuB 12. Oslo: Oslo University. 47–65.

Braşoveanu, Adrian 2012. Correlatives. Language and Linguistics Compass 6: 1–20.

Champollion, Lucas 2010. Parts of a whole: Distributivity as a bridge between aspect and measurement. Doktori értekezés, University of Pennsylvania.

Csirmaz, Anikó–Anna Szabolcsi 2012. Quantification in Hungarian. In: Edward Louis Keenan–Dennis I. Paperno (szerk.): Handbook of quantifiers in natural language, Studies in Linguistics and Philosophy 90. Berlin: Springer. 399–465.

Dayal, Veneeta 1995. Quantification in correlatives. In: Bach et al. (1995, 179–206).

Dowty, David 1987. Collective predicates, distributive predicates, and *all*. In: A. Miller–J. Powers (szerk.): Proceedings of ESCOL 3. Columbus: OSU. 97–115.

Egedi, Barbara 2013. Grammatical encoding of referentiality in the history of Hungarian. In: Caterina Mauri–Anna Giacolone Ramat–Piera Molinelli (szerk.): Synchrony and diachrony: A dynamic interface. Amsterdam: John Benjamins. 367–390.

Egedi Barbara 2014a. Határozottság, névelőhasználat, birtokos szerkezetek. In: É. Kiss (2014a, 95–126).

Egedi, Barbara 2014b. The DP-cycle in Hungarian and the functional extension of the noun phrase. In: É. Kiss (2014b, 56–82).

É. Kiss Katalin (szerk.) 2014a. Magyar generatív történeti mondattan. Budapest: Akadémiai.

É. Kiss, Katalin (szerk.) 2014b. The evolution of functional left peripheries in Hungarian syntax. Oxford Studies in Diachronic and Historical Linguistics 11. Oxford: Oxford University Press.

É. Kiss Katalin 2014c. A tagadó és kérdő mondatok változásai. In: É. Kiss (2014a, 34–52).

É. Kiss, Katalin 2014d. The evolution of functional left peripheries in the Hungarian sentence. In: É. Kiss (2014b, 9–55).

Ernst, Thomas 2002. The syntax of adjuncts. Cambdridge: Cambridge University Press.

Farkas, Donka Fraenkel 1997. Dependent indefinites. In: Francis Corblin–Danièle Godard–Jean-Marie Marandin (szerk.): Empirical issues in formal syntax and semantics. Bern: Peter Lang. 243–267.

Genabith, Josef van–Hans Kamp–Uwe Reyle 2007. Discourse Representation Theory. In: Dov Gabbay–Franz Günthner (szerk.): Handbook of philosophical logic. 15. köt. Dordrecht: Kluwer. 2. kiadás. 125–394.

Gill, Kook-Hee–Steve Harlow–George Tsoulas 2006. Disjunction and indeterminate-based quantification in Korean. Kézirat. University of York.

Groenendijk, Jeroen–Martin Stokhof 1991. Dynamic Predicate Logic. Linguistics and Philosophy 14: 39–100.

Gugán, Katalin 2012. Zigzagging in language history: Negation and negative concord in Hungarian. Finno-Ugric Languages and Linguistics (full.btke.ppke.hu) 1: 89–97.

Hamblin, Charles L. 1973. Questions in Montague grammar. Foundations of Language 10: 41–53.

Haspelmath, Martin 1997. Indefinite pronouns. Clarendon Press: Oxford.

Heim, Irene 1982. The semantics of definite and indefinite noun phrases. Doktori értekezés. University of Massachusetts at Amherst, Amherst.

Hoeksema, Jack 1996. Floating quantifiers, partitives, and distributivity. In: Jack Hoeksema (szerk.): Partitivity. Berlin: Mouton De Gruyter. 57–106.

Horn, Laurence R. 2000. Pick a theory (not just any theory): Indiscriminatives and the Free Choice Indefinite. In: Laurence R. Horn–Yasuhiko Kato (szerk.): Negation and polarity. Syntactic and semantic perspectives. Oxford: Oxford University Press.147–192.

Hunyadi László 1981a. A nyelvi polaritás kifejezése a magyarban. Kandidátusi értekezés. KLTE: Debrecen.

Hunyadi, László 1981b. Remarks on the syntax and semantics of topic and focus in Hungarian. Acta Linguistica Hungarica 31: 107–136.

Hunyadi, László 1987. On the meaning of the Hungarian quantifiers *mind* 'every' and *akár* 'any'. Acta Linguistica Hungarica 37: 125–136.

Hunyadi, László 1999. The outlines of a metrical syntax for Hungarian. Acta Linguistica Hungarica 46: 31–60.

Hunyadi, László 2002. Hungarian sentence prosody and universal grammar. Bern: Peter Lang.

Jäger, Agnes 2011. *Anything* is *nothing* is *something*. Natural Language and Linguistic Theory 28: 787–822.

Jayez, Jacques–Lucia M. Tovena 2006. Epistemic determiners. Journal of Semantics 23: 217–250.

Jennings, Raymond E. 1994. The genealogy of disjunction. Oxford: Oxford University Press.

Kamp, Hans 1981. A theory of truth and semantic representation. In: Jeroen Groenendijk–Martin Stokhof (szerk.): Formal methods in the study of language, Amsterdam: Mathematisch Centrum. 277–322.

Kamp, Hans–Uwe Reyle 1993. From discourse to logic. Dordrecht: Kluwer.

Kratzer, Angelika 2005. Indefinites and the operators they depend on: from Japanese to Salish. In: Greg N. Carlson–Francis Jeffry Pelletier (szerk.): Reference and quantification: The Partee effect. Palo Alto: CSLI Publications. 113—142.

Kratzer, Angelika–Junko Shimoyama 2002. Indeterminate pronouns: The view from Japanese. In: Yukio Otsu (szerk.): Proceedings of Third Tokyo Psycholinguistics Conference. Tokyo: Hituzi Syobo. 1–25.

Kuroda, Sige-Yuki 1965. Generative grammatical studies in the japanese language. Doktori értekezés, MIT.

Larrivée, Pierre–Richard P. Ingham (szerk.) 2011. The evolution of negation. Beyond the Jespersen cycle. Berlin: De Gruyter Mouton.

Lewis, David 1975. Adverbs of quantification. In: Edward Keenan (szerk.): Formal semantics of natural languages. Cambridge: Cambridge University Press. 3–15.

Lipták, Anikó (szerk.) 2009a. Correlatives crosslinguistically. Amsterdam: John Benjamins.

Lipták, Anikó 2009b. The landscape of correlatives. An empirical and analytical survey. In Lipták (2009a, 1–80).

May, Robert 1989. Interpreting logical form. Linguistics and Philosophy. 12: 387–435.

May, Robert 1993. Logical form: Its structure and derivation. Linguistic Inquiry Monographs 12. Cambridge MA: MIT Press.

Milsark, Gary 1977. Towards an explanation of certain peculiarities of the existential construction in English. Linguistic Analysis 5.3: 1–29.

Partee, Barbara H. 1995. Quantificational structures and compositionality. In: Bach et al. (1995, 541–602).

Peters, Stanley–Dag Westerståhl 2006. Quantifiers in language and logic. Oxford: Clarendon Press.

Ramchand, Gillian Catriona 1997. Questions, polarity, and alternative semantics. In: Kiyomi Kusumoto (szerk.): Proceedings of NELS 27 (October 1996, McGill University). Amherst: GLSA. 383–396.

Rooth, Mats 1985. Association with focus. Doktori értekezés, University of Massachusetts at Amherst.

Shimoyama, Junko 2001. *Wh*-constructions in Japanese. Doktori értekezés, University of Massachusetts at Amherst.

Shimoyama, Junko 2006. Indeterminate phrase quantification in japanese. Natural Language Semantics 14: 139–173.

Srivastav, Veneeta 1991. The syntax and semantics of correlatives. Natural Language and Linguistic Theory 9: 637–686.

Tancredi, Christopher–Hiyuki Yamashima 2013. The interpretation of indefinites in the Japanese wh-*mo* construction. In: Kook-Hee Gill–Stephen Harlow–George Tsoulas (szerk.): Strategies of quantification. Oxford Studies in Theoretical Linguistics 44. Oxford: Oxford University Press. 87–100.

Tovena, Lucia 2003. Determiners and weakly discretised domains. In: Josep Quer–Jan Schroten–Mauro Scorretti–Petra Sleeman–Els Verheugd (szerk.): Romance languages and linguistic theory 2001. Selected papers from Going Romance Amsterdam 2001. Amsterdam: John Benjamins. 333–348.

Watanabe, Akira 2004. Parametrization of quantificational determiners and head-internal relatives. Language and Linguistics 5: 59–97.

Watanabe, Akira 2009. A parametric shift in the D-system in Early Middle English: relativization, articles, adjectival inflection, and indeterminates. In: Paola Crisma–Giuseppe Longobardi (szerk.): Historical syntax and linguistic theory. Oxford: Oxford University Press. 321–374.

Winter, Yoad 2001. Flexibility principles in Boolean semantics. Cambridge MA: MIT Press.

Yanovich, Igor 2005. Choice functional series of indefinite pronouns and Hamblin semantics. Effi Georgala–Jonathan Howell (szerk.): Proceedings of SALT XV. 309–326. Ithaca: CLC Publications Cornell U. 329–326.

Universal quantification in Old Hungarian

Abstract: This paper presents the system of Old Hungarian expressions conveying universal or maximal readings, as found in Old Hungarian codices. The main empirical findigs are that (i) The OH distributive suffix *-keed* could be a (temporal) universal quantifier. Expressions with such suffixes can help reconstruct quantifiers from the SOV, head-final stage of Hungarian. (ii) Old Hungarian had bare pronouns that acquired a bound, quantificational reading from long-distance operators. Against such a background, *minden* 'every' is claimed to be a quintessential strong D-quantifier: It could undergo raising, and its scope was flexible. (iii) These properties of *minden* are distinctive within the class of particle + indeterminate pronoun complexes (such as *vala-ki* [lit. 'vala-who'] 'somebody'), which could be said to lack quantificational force.

Keywords: quantification; indeterminates; Old Hungarian; diachronic semantics

Változó struktúrák, versengő stratégiák

A mutató névmási módosítók esete

Egedi Barbara
MTA Nyelvtudományi Intézet
egedib@yahoo.com

Kivonat: A nyelvtörténeti adatok tanúsága szerint, miután a határozott névelő grammatikalizálódott a magyar nyelvben, a mutató névmási módosító két különböző stratégia mentén újult meg: megerősített névmások, illetve egy ún. determinánsduplázó szerkezet formájában. A tanulmány e stratégiák tulajdonságait, disztribúcióját, szerkezetét vizsgálja digitalizált korpuszok segítségével, és arra a kérdésre keresi a választ, hogy miért alakult ki két, versengő struktúra látszólag egyazon funkció betöltésére a középmagyar korban, illetve milyen tényezők segíthették elő a determinánsduplázás térhódítását. A mutató névmási módosítóval ellátott szerkezetek szövegkörnyezetének szemantikai és pragmatikai szempontú vizsgálata arra enged következtetni, hogy a megerősített névmások funkcionális korlátozottsága teremtett megfelelő környezetet egy újabb stratégia kialakulásához és elterjedéséhez.

Kulcsszavak: korpusz; középmagyar; mutató névmási módosító; ómagyar; újraelemzés

1. Bevezetés

1.1. Miért változnak a struktúrák és miért versengnek a stratégiák?

Az elméleti nyelvészet azon ágai, amelyek úgy vélik, hogy a világ nyelveinek bizonyos tulajdonságai ugyanazokra az univerzális elvekre vezethetők vissza, a nyelvek közötti különbségekről azt feltételezik, hogy azok tulajdonképpen az általános elveken alapuló tulajdonságok eltérő parametrikus beállításaiból származnak. A nyelvelsajátítás folyamata tehát a lexikon elsajátításán felül e paraméterek „beállításából" áll. A nyelvi változás legfőbb oka pedig abban keresendő, hogy a beszélők által elsajátított nyelvtan mindig különbözni fog valamelyest a szülők generációjának nyelvtanától, vagyis a paraméterek beállítása – ha kis mértékben is, de – minden generációval módosulhat (l. pl. Lightfoot 1991; 1999; Roberts–Roussou 2003). A változás eleinte csak meghatározott kontextusokra korlátozódik, így egyes nyelvi jelenségekben gradualitás észlelhető (Traugott–Trousdale 2010), de ahogy a változás egyre több környezetre is kiterjed, gyakran indul be egyfajta láncreakció, és a változás „katasztrófaszerű" jelleget ölt (vö. Lightfoot 1991; 1999).

A mondattani, szerkezeti változások mögött meghúzódó legfontosabb mechanizmus az újraelemzés, amely sok esetben eredményez grammatikalizációt. Az újraelemzés során a beszélő egy nyelvtani szerkezetet más nyelvtani szabállyal értelmez (és hoz létre a későbbiekben), mint az a beszélő, aki az eredeti szerkezeti mintát produkálta. Az ilyen újraelemzések gyakran azt eredményezik, hogy egy eredetileg lexikális elem nyelvtani funkció jelölőjévé válik, vagy egy eleve nyelvtani funkcióval bíró elem funkciója tovább specifikálódik. Az átalakuló elem szemantikai jegyeinek egy része elvész, az elem használati kontextusa kiszélesedik, formája pedig gyakran, bár nem szükségszerűen, egyszerűsödik. Ezt a folyamatot hívják grammatikalizációnak, és egy ilyen folyamattal modellezhető például a magyar határozott névelő kialakulása is a távolra mutató névmási módosítóból.[1]

Az újraelemzésre belső, a nyelvtani rendszer természetéből adódó jellemzők (ún. gazdaságossági elvek) adnak lehetőséget, ezért a nyelvi változások során hasonló folyamatok mutathatók kik egymással semmilyen kapcsolatban nem álló nyelvekben is.[2] A nyelvi változások mozgatórugója azonban főként a nyelvhasználatban, azaz pragmatikai tényezőkben keresendő. Az egyén szintjén különböző beszélői attitűdök, szándékok érvényesülnek, pl. a beszélő innovatív, kreatív vagy éppen ellenkezőleg: konzervatív, alkalmazkodó akar lenni. Az újító szándék mögött hol a figyelemfelkeltés, illetve a kifejezés nagyobb fokú explicitségének elérése, hol egyfajta kényelmesség, produkciós takarékosság húzódik (vö. Hagège 1993). A közösség szintjén viszont gyakran konzervatív és preskriptív erők hatnak, aminek eredményeképpen már megindult változások akár le is állhatnak, és az új formák elenyészhetnek. (Ez utóbbira szolgálhat példaként az *ezen/azon* megerősített névmások középmagyar ragozott alakja, l. 3.2.) Ezen felül számolni kell a nyelvi kontaktus hatásával és az egyes nyelvváltozatok társadalmi megítélésével (presztízs és divat, politikai, etnikai hovatartozás, nemi szerepek), amely befolyásolhatja mind az új formák kialakulását, mind az elterjedésük mértékét. A nyelvi

[1] A grammatikalizációról és az újraelemzésről, illetve a grammatikalizáció kutatástörténetéről l. Hopper–Traugott (2003). Korábbi munkáimban részletesen foglalkoztam a névelő kialakulásával, korai használatának jellemzőivel (Egedi 2011; 2013) és a névelő megjelenését követően a főnévi szerkezet bal perifériájának átrendeződésével (Egedi 2014a és 2014b), így a tanulmány szükségszerűen tartalmaz részleges átfedéseket a korábbi eredményekkel. Jelen kutatás azonban a mutató névmási módosítás megújulására, illetve a középmagyar korszakban kialakult versengő stratégiák problémájára koncentrál, ezzel kapcsolatban új korpuszadatokat prezentál, és egy új elemzést is kínál a nyelvtörténeti adatok értelmezésére. Köszönettel tartozom két lektoromnak, akik észrevételeikkel számos részlet újragondolására ösztönöztek és elősegítették a kézirat javítását. A tanulmány az OTKA PD 112828 sz. projektum keretei között készült.

[2] Például a szintaxis műveleteinek gazdaságosabb kivitelezése, vö. Van Gelderen (2011), de a hangváltozások hátterében is gyakran az artikulációs gazdaságosság áll.

változások tehát nehezen formalizálhatók, mivel számos külső, azaz nem a nyelvi rendszer belső tulajdonságaiból következő tényező befolyásolhatja a változási mechanizmusokat.

Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a grammatikalizációnak általában rendszerszintű következményei vannak, mivel a folyamat magával vonja az elvesztett szemantikai jegyek és grammatikai funkciók szükségszerű megújulását (szóalkotás, kölcsönzés, új szerkezeti séma útján). A nyelvtani részrendszerek átalakulása, megújulása azonban párhuzamos stratégiákat eredményezhet, és ezen a ponton a grammatikalizációelmélet szorosan összefonódik a nyelvi variáció kutatásával.[3] A változások gradualitásából is következik a részlegesen vagy teljesen azonos funkcióval bíró formák együtt élése, de az új stratégiák körében megfigyelhető variációt a fent említett, a nyelvi rendszer belső tulajdonságaitól független, külső tényezők is előidézhetik és befolyásolják. A grammatikai változások rendszerint jól megfigyelhető, hátramaradt nyomai, a szinkrón szinten rendhagyónak értelmezhető nyelvi kövületek jól mutatják, hogy a folyamatok tökéletes lezáródásáról aligha beszélhetünk.

1.2. A tanulmány tárgya és felépítése

Az előző pontban vázolt elméleti megfontolásokat egy esettanulmány formájában mutatom be részletesen, amely reményeim szerint hozzájárul egy összetett folyamat megértéshez is a magyar nyelv történetében. A nyelvtörténeti adatok tanúsága szerint, miután a határozott névelő grammatikalizálódott a magyar nyelvben, a mutató névmási módosító (a továbbiakban MNM) két különböző stratégia mentén újult meg; ezeket megerősített névmási, illetve determinánsduplázó stratégiának fogom nevezni. E folyamattal kapcsolatban azonban számos alapvető kérdés merül fel: Miért jelenik meg egynél több stratégia a mutató névmási rendszer megújítására? Hogyan határozható meg e stratégiák disztribúciója, és milyen szintaktikai szerkezet tulajdonítható nekik? Miért volt szükség egy második stratégia megjelenésére, tekintve hogy a megerősített névmás időben megelőzi a determinánsduplázást? Végül pedig mi vezetett a determinánsduplázás győzelméhez?

[3] E két elméleti megközelítési mód kapcsolódási pontjairól l. Poplack (2011). Az együtt élő variánsok vizsgálatának fontosságára a magyar nyelvtörténeti kutatásokban már Károly Sándor (1980) felhívta a figyelmet. Ez utóbbi hivatkozásért egyik lektoromnak tartozom köszönettel. A nyelvi változás természetével és elméletével magyar nyelven és átfogóan inkább csak egyetemi tankönyvek foglalkoznak. A bevezetőmben kifejtett összefüggések egy részére az alábbi művekben is kitérnek: Kiss–Pusztai (2003, 23–64), É. Kiss–Gerstner–Hegedűs (2013, 8–11), illetve Benkő (1988, *passim*).

A történeti folyamatok megértése érdekében ezekre a kérdésekre szemantikai és pragmatikai nézőpontok bevonásával keresek választ. Amellett érvelek ugyanis, hogy ha egy történeti mondattani változás elindul is, és azokat a tipikus jegyeket mutatja, amelyek univerzálisan megfigyelhetők más nyelvek hasonló változásai során, a szerkezetek változásának iránya akkor sem jósolható meg pusztán a mondattani feltételek figyelembevételével.

A bevezető részt a megváltozott és éppen változó struktúrák általános, majd nyelvspecifikus bemutatása követi, vagyis a mutató névmási módosítók átalakuló rendszerének és az új szerkezetek tulajdonságainak ismertetése. A harmadik rész tárgyalja a két versengő stratégiának, a megerősített névmásoknak és a determinánsduplázásnak az egymást követő megjelenését, terjedési mutatóit és eloszlását is. A negyedik részben kísérletet teszek néhány fontos kérdés megválaszolására: rámutatok, hogy a megerősített névmások használati körének alapos vizsgálata, azok funkcionális korlátozottsága megfelelő környezetet teremtett az időben később megjelenő stratégia, a determinánsduplázás kialakulásához és elterjedéséhez. A tanulmányt az eredmények összefoglalása zárja.

2. A mutató névmási rendszer megújulása

2.1. A változás

A címben megnevezett változás, a mutató névmási rendszer megújulása, számos nyelv története során megfigyelhető, és a határozott névelő kialakulásának következménye. A névelő forrása ugyanis nem szükségszerűen, de a tipológiai irodalom alapján az esetek nagy részében egy mutató névmási elem (vö. De Mulder–Carlier 2011). A grammatikalizáció során a mutató névmási elem funkciója átalakul, az elveszett szemantikai jegyeket és grammatikai funkciókat tehát egy új elemnek vagy stratégiának kell betöltenie.

Ciklikus változásokat tárgyaló monográfiájában Elly van Gelderen (2011) kimutatta, hogy a mutató névmási módosítók rendszerének megújítása tipikusan két stratégia mentén történik: (i) a régi forma morfológiai vagy lexikális (jellemzően adverbiális) megerősítésével *(reinforcing strategy),* (ii) a konstrukció kibővítésével, azaz egy további névmási elem hozzáadásával a szerkezethez *(incorporation).* Strukturális szempontból az a különbség a két stratégia között, hogy az egyik folyamat alulról történik (összeolvadás és mozgatás), míg a másik felülről (inkorporáció). A két stratégia akár egyszerre is érvényesülhet, ahogy ezt az óészaki

nyelvben kimutatható párhuzamos szerkezeti megoldások tanúsítják, de ez a folyamat meglehetősen kivételesnek tűnik (Van Gelderen 2007, 295; 2011, 207–208).

2.2. A versengés

A párhuzamos megújuló szerkezetek óészaki példája, amelyre Elly van Gelderen utal, talán mégsem elszigetelt jelenség. Minden jel arra mutat, hogy a magyarban is legalább két stratégia kialakulását, illetve párhuzamos meglétét lehet kimutatni: míg az *ezen/azon* és *imez (emez)/amaz* alakú módosítók megjelenése és elterjedése az első, addig az ún. determinánsduplázó (*az az ember* típusú) szerkezetek a második stratégia sajátosságait hordozzák. Mi több, a közelre mutató névmás esetében – ha bizonyos stilisztikai megszorításokkal is – a legrégebbi, eredeti szerkezet is fennmaradt, és jelen van a mai magyar nyelv rendszerében is. A magyar nyelvben kimutatható folyamatok tehát pontosan azt példázzák, hogy ha egy stratégia kézenfekvő módon jelentkezik is az adott funkció megújítására, a változás graduális természete és a fent említett külső (nyelvhasználati) tényezők összetett hatása miatt a régi szerkezet lecserélése nem zökkenőmentes. Ha az új stratégia csak lassan és/vagy csak részlegesen tölti be a kívánt szerepkört a megújítandó grammatikai részrendszerben, alternatív stratégiák is megjelenhetnek a rések „betömésére", és e stratégiák versengésének kimenetele aligha megjósolható, ellenben megfelelő mennyiségű nyelvi adat birtokában gondosan dokumentálható és leírható, ezáltal maga a folyamat is részben kielemezhető.

Látni fogjuk, hogy a mutató névmási rendszer megújítására szolgáló stratégiák nem egyszerre jelennek meg a magyar nyelv története során, és terjedésük sem egyenletes. Mindezekről részletesen számot adnak a következő alpontok, az MNM-stratégiák szerkezetének és jellemzőinek bemutatása után.

3. A magyar mutató névmási rendszer megújulása történeti perspektívából

Az itt következő alpontokban a mutató névmási módosítás módjait, a névmások morfológiai tulajdonságait és szerkezeti helyüket ismertetem, méghozzá megjelenésük sorrendjében, vagyis az eredeti szerkezetet bemutatását a megerősített névmások, majd a determinánsduplázás tárgyalása követi. Ezután az új stratégiák egymáshoz viszonyított előfordulási arányát ismertetem történeti korpuszokon végzett vizsgálatok alapján.

3.1. Az eredeti szerkezet *e(z)/a(z)* névmással

A határozott névelő forrásaként a távolra mutató névmást határoztuk meg,[4] de valójában az MNM funkcionális kettéhasadásáról van szó, hiszen a névmási módosító megőrzi korábbi használati körét és formai tulajdonságait is. A névelő kialakulása tulajdonképpen úgy érhető tetten, hogy a determináns olyan új környezetekben is megjelenik, amelyekben a forráskategória nem fordulhatott volna elő. Ez azonban nem jár együtt az eredeti MNM-szerkezetek eltűnésével, sőt – mint látni fogjuk – az ómagyar korban, az új módosító stratégiák elterjedése előtt, még az eredeti szerkezet használata a meghatározó. Az alábbiak két ómagyar (ÓM) és két középmagyar (KM) példát idézek az eredeti konstrukciók illusztrálására:[5]

(1) hogy **ez** kenerekre tegyed zent kerestnek yegyett (JókK 76) **ÓM**
(2) im eg Cananeai nèmberi **a·** vidècbǫl ki iǫuē iuǫltuala (MünchK 22ra) **ÓM**
(3) Kérlek, hogy **ez** levelet tedd jó helyre, hogy el ne veszszen (Nád 47–51) **KM**
(4) Az szán kész, valamely napon ráír K(egyelme)d, **az** napon elküldem (Nád 73) **KM**

A mutató névmások a magyar nyelv története során mindig szabályos párokba rendeződnek az ún. közelre és távolra mutatás szemantikai kategóriájának megfelelően. A közelre mutató névmás rövid alakja (*e*) a mai napig kimutatható módosító funkciójában is, bár használata stilisztikailag jelölt. A távolra mutató névmás azonban, amely a névelő grammatikalizációjának forrásaként szolgált, fokozatosan kiszorul a módosítói kontextusokból, átadva szerepkörét az új stratégiáknak. A mai magyarban már csak kötött frázisokban (*aznap, a tekintetben* stb.) érzékelhető eredeti MNM jelentése, de már a középmagyar korban is nehéz kimutatni. A névmási módosító és a névelő funkcionális átfedése miatt ugyanis a kérdéses determinánsok a legtöbb esetben névelőként is értelmezhetők.

[4] A magyar nyelvtörténeti szakirodalomban l. Simonyi (1914, 68–69); Klemm (1928, 317); I. Gallasy (1991; 1992); D. Mátai (2003, 419–420).

[5] A vizsgált jelenségekre minden lehetséges esetben ómagyar és középmagyar példákat is idézek. A példák melletti, korszakra utaló címkék a gyors áttekinthetőséget szolgálják, és nem tükröznek olyan nézetet, amely a korszakhatároknak nagyobb jelentőséget tulajdonítana tisztán gyakorlati és funkcionális szerepüknél. Éppen ellenkezőleg, azt kívánják szemléltetni, hogy azonos szerkezeti minták több évszázados különbséggel is adatolhatók. Az idézett példák eltérő regiszterű szövegekből származnak, amely a kutatás alapjául használt korpuszok természetéből adódik. Erre a módszertani kérdésre a későbbiekben még kitérek.

A mutató névmások szabadon felvehetik a főnévi toldalékokat (a birtokos személyjel kivételével), módosítóként azonban egyalakúak, nem egyeznek a módosított főnévvel (**ezeket leveleket*).

3.2. Az *ezen/azon* megerősített névmások

Az ómagyarban két olyan mutató névmási pár is kimutatható, amely az egyszerű *ez/az* mutató elemek származékaként megerősített névmási alakzatnak tekinthető. A történetileg korábban adatolható *ezen/azon* használatát az alábbi ómagyar és középmagyar példák szemléltetik:

(5) Azert mert **èzen** èmber harom nèuèckèl nèuèztètic (BécsiK 234) **ÓM**

(6) **Azon** idọben az kÿralnak uduaraba uala eǵ uitez (KazK 45r) **ÓM**

(7) Kit tud jó Tanúnak **ezen** dologhban? (Bosz 159. sz.) **KM**

(8) Én most sem tudom Szivem ha visza adtad-e komám Aszonnak **azon** poharokat vagj sem (Kár 76) **KM**

A történeti-etimológiai szótárak tanúsága szerint az *ezen/azon* alakú megerősített névmások az *ez/az* névmások és a nyomatékosító szerepű *-n* névmásképző kombinációjaként keletkeztek (TESz I. 819, EWUng 62 és 345). Ezek a névmási módosítók már a korai ómagyar korban adatolhatók, a Königsbergi töredék szalagjain: *ez3en ſcovol* (Szalagok előlapja), *o3un keppe*[*n*] (Szalagok hátlapja).

Módosítóként ezek a névmások sem egyeznek a főnévi fejjel, míg önálló névmási használatukban felvehetik az esetragokat. Fontos azonban megjegyezi, hogy az *ezen/azon* pár önálló névmási használata rendkívül ritka: e megerősített névmások közel 4000 előfordulásából a Történeti Magánéleti Korpuszban (a korpusz leírását l. alább), mindösszesen tíz esetben azonosítottam ragozott, nem-módosítói, önálló használatot (pl. (9)), többes számú alak azonban nem adatolható. Minden jel arra mutat, hogy az *ezen/azon* pár módosítóként született, és lényegében az is maradt. Megindult ugyan egy folyamat, amelynek során használatuk kiterjedt az önálló névmási szerepkörre is, valószínűleg a többi MNM analógiás hatására, de ez a folyamat – rendkívül érdekes módon – megállt, illetve visszafordult, hiszen a mai magyarban ezek az alakok már egyáltalán nem grammatikusak.

(9) Az öreg ifiaknak kék karisiaból kell dolmánt csinálni, azt sárga posztóval meg kell béllenyi; nadrágot is **azonból**, ha jut, ha kedig nem jut: kenturából (Nád 22–23)

3.3. Az *imez/amaz* megerősített névmások

Az *imez/amaz* alakú megerősített névmások előfordulási aránya jóval alacsonyabb, mint az *ezen/azon* alakúaké (l. 3.6.), és megjelenésük is valamivel későbbre tehető. Ugyan a Müncheni kódexben előfordul egy tárgyragos *amaz* névmás (vö. TESz I. 145), módosítói szerepben azonban se a korai ómagyar korban, se a kései ómagyar kor első felében nem adatolható. Az alábbi példák a kései ómagyar kor második feléből és a középmagyar korból származnak.

(10) veeseetǫk óketh **imez** palotaaban (SándK 12v) **ÓM**

(11) tawol legen te telled hogy **amaz** embert zeressed
kyt míndenbe ellensegesth vallaz (LobkK 297) **ÓM**

(12) batorkottam **imez** levelem által a M(é)lt(ósá)gos Urnak
alazatosson udvarlani (Peregr 71) **KM**

(13) Az Urnak a᾽ juhoknak **ama᾽** Mennyei nagj Pásztorának
légjen ditsőség most és mind őrőkké (Peregr 93) **KM**

Az *imez/amaz* alakú megerősített névmások etimológiai levezetése szerint a névmások előtagja, az eredetileg önálló *im* és *am*, az *ím-*, *íme*, illetve az *ám* alakváltozatai, amelyeknek figyelemfelhívás, nyomatékosítás, szembeállítás volt a funkciója (TESz I. 146; II. 203; EWUng 32, 318 és 608).[6] Érdekes megfigyelni, hogy ez a fajta összetétel feltűnő hasonlóságot mutat számos, az *eccum* elemet magába olvasztó újlatin mutató névmás kialakulásával (vö. Giusti 2001, 170).

Az eredeti és a megerősített névmási módosítókkal ellátott főnévi kifejezés szerkezete a (14) alatti módon vezethető le.

(14)

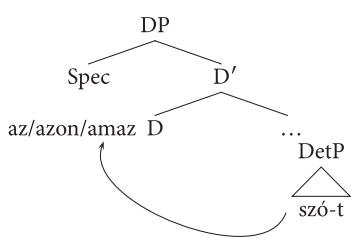

[6] Az *em-* előtagú, analógiásan keletkezett névmási elemek csak 1628-tól adatolhatók a történeti-etimológiai szótár szerint (TESz I. 758–759). Ennek némileg ellentmond, hogy a Történeti Magánéleti Korpuszon végzett kutatásaim során (l. alább) 16. századi előfordulással is találkoztam.

A mutató névmási módosítókról számos nyelvben kimutatták, hogy egy, a determinánsi frázis (DP) alatti funkcionális projekcióban kerülnek a szerkezetbe, ahonnan megfelelő körülmények között feljebb mozoghatnak (vö. Giusti 1994; Bernstein 1997; illetve mindenekelőtt Szabolcsi 1994 a mai magyar D és DET pozíciók megkülönböztetésére).

Az alsó DET pozíció létezését a mai magyar főnévi kifejezésen belül viszonylag könnyű belátni, mivel léteznek olyan konstrukciók, ahol mindkét determinánsi hely kitöltődik (15). Az ómagyar esetében a két pozíció megléte hipotetikus marad, mivel egy (15)-höz hasonló kombináció nehezen mutatható ki. Ennek legfőbb oka, hogy ebben a korszakban a névmási birtokos és a névelő kölcsönösen kizárják egymást.[7] Olyan szerkezetre viszont bőven van példa, ahol a névmási birtokos egy determináns kvantorral *(minden)* kombinálódik, és az utóbbi foglalja el az alacsonyabb pozíciót. Feltéve, hogy a determináns kvantorok és a mutató névmások, a mai magyarhoz hasonlóan, ugyanazon a szinten kerülnek a levezetésbe, közvetett bizonyítékot nyerhetünk az alsó DET pozíció meglétére az ómagyarban is.

(15) a ti e/eme/ezen ellenségeitek

(16) a te minden/melyik/valamennyi/egyik ellenséged

(17) te menden èllènsegid èluèznèc (BécsiK 2) **ÓM**

3.4. A determinánsduplázás

A determinánsduplázó szerkezetben az eredeti mutató névmás *(ez/az)* egy névelővel már determinált főnévi kifejezéshez kapcsolódik. Az MNM módosítói szerepet tölt be, mégis felveszi az esetvégződéseket és a többes szám jelét, morfológiailag egyezve az általa módosított főnévi fejjel. Az alábbi példák mind középmagyar koriak.

(18) miert mondottad te én ream **azokat az** szo**kat** (Bosz 274) **KM**

(19) **ezeket az** szo**kat** a fatens mind az kettutul hallotta (Bosz 33) **KM**

(20) **arrul** is az bibliának részé**rűl** (Pázmány; Simonyi 1914, 123 után) **KM**

(21) az sem tudja, ha eő tülö volté **az** a lónak **elromlása** (Bosz 296) **KM**

[7] Megjegyzendő, hogy a névelő fokozatos terjedése a névmási birtokosok előtt jól megfigyelhető a kései ómagyar korszak utolsó évtizedeiben. Ennek a folyamatnak számadatokkal történő feldolgozása folyamatban van, l. Egedi (2015).

A középmagyar determinánsduplázó szerkezetben a mutató névmási módosító lazán kapcsolódik a főnévi kifejezéshez, legalábbis a szerkezet mai magyar megfelelőjével összevetve. A determinánsduplázó szerkezet megjelenésekor, illetve az ezt követő századokban, a névmási módosítót számos elem választhatta el a névelőtől (kötőszók, igekötők, az *-e* partikula, sőt akár egy ige is, vö. Simonyi (1914, 122–123), vagyis a determinánsok nem voltak feltétlenül szomszédosak (példák: Egedi 2014a, 118; 2014b, 72). Továbbá: ha az MNM egy *-nak/-nek* ragos birtokossal kombinálódik, a névmási módosító helyezkedik el kijjebb, azaz balra az elemek lineáris sorrendjét tekintve (20)–(21).

A mai magyarban ezzel szemben az MNM és a névelő szorosabb szerkezeti egységeként viselkednek. A két determináns egyértelműen prozódiai egységet alkot, továbbá az elemek szigorú szomszédosságára utal, hogy semmi sem ékelődhet közéjük. Az MNM és a *-nak/-nek* ragos birtokos kombinációjában a középmagyar szórend fordítottja figyelhető meg: a birtokos mindig megelőzi a névmási módosítót:

(22) a. a Bibliának arról a részéről
b. *arról a Bibliának a részéről

Az itt felsorolt tulajdonságok alapján tehát a középmagyar mutató névmási módosítóval bővített frázis belső struktúráját tekintve eltér a maitól. A megkülönböztető tulajdonságokat az áttekinthetőség érdekében az 1. táblázat foglalja össze:

1. táblázat: A középmagyar és mai magyar determinánsduplázó szerkezetek tulajdonságai

Középmagyar	Mai magyar
– MNM lazán kapcsolódik – az MNM és névelő szomszédosságát megszakíthatják más elemek – szórend: MNM + birtokos + birtok	– prozódiai egység – szigorú szomszédosság – szórend: birtokos + MNM + birtok

Ahogy erre korábbi elemzéseimben rámutattam (Egedi 2014a; 2014b), ezek a tulajdonságok azt sejtetik, hogy az egyeztetett mutató névmás és a névelővel ellátott főnévi kifejezés appozíciós (azonosító értelmezős) szerkezetet alkotott a középmagyar korban (23a),[8] míg a mai magyarban a két determináns egyazon frázis-

[8] Annak ellenére, hogy bizonyos elemek megbonthatják a két DP szomszédosságát, minden egyéb tulajdonsága alapján a középmagyar determinánsduplázó minta ún. szoros értelmezőként *(close apposition)* kategorizálható. Ez utóbbi értelmezőtípushoz l. Szőke (2014, 34–35).

ban foglal helyet: a határozott névelő a D-fejben található, míg az MNM a DP specifikálóját tölti ki (23b), ahogy ezt a mai magyar DP szerkezetének szinkrón elemzései is javasolják (vö. Bartos 2000; É. Kiss 2000; Kenesei 1994).

(23) a.

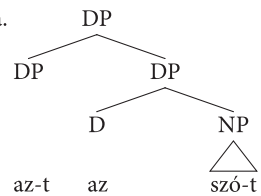

b.

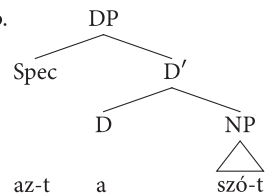

A fenti két szerkezeti séma tehát két nyelvállapotot tükröz, így arról is érdemes számot adni, milyen változás eredményeképpen jutunk egyik állapotból a másikba. A folyamatot úgy rekonstruálhatjuk, hogy egy újraelemzés eredményeképpen a névmás idővel a DP tartományba integrálódott. Az MNM újra a határozottságért felelős projekció specifikálójába került, abba a pozícióba, ahol az eredeti névmási módosító is helyet foglalt, mielőtt a névelő elterjedésével a duplázó stratégia egyáltalán megjelent volna (vö. (14)). Hasonló történeti folyamatok modellezésére Elly van Gelderen (2008, 250) egy gazdaságossági elvet fogalmazott meg, amelynek értelmében egy csatolt elem gyakran válik specifikálóvá. Az ún. specifikáló-inkorporáció elve kimondja, hogy a kívülről érkező elemek a specifikáló pozíciót preferálják a csatolással szemben. Esetünkben tehát az MNM, amely értelmező szerkezetben kapcsolódott egy teljes DP frázishoz, a főnévi fejet magába foglaló determinánsi frázisba inkorporálódott.[9]

3.5. A stratégiák megjelenésének ideje

Ahogy fentebb megjegyeztük, az új stratégiák megjelenése nem szimultán történt, hanem időben egymást követve. A megerősített névmások egyértelműen adatolhatók már az ómagyar korban, bár a források tanúsága szerint az *ezen/azon* pár valamivel korábban keletkezett. Azt az állítást, hogy az *ezen/azon* nyomatékos alakok már ősmagyar koriak (Sipos 1991, 385; D. Mátai 2003, 217), fenntartásokkal kezelem. Tény, hogy a névmások kimutathatók a Königsbergi töredék szalagjain, de ez semmiféle támpontot nem nyújt abban a vonatkozásban, hogy a morfémák előélete és keletkezése meddig vezethető vissza. Jelen tanulmány következetesen tartózkodik az írásos emlékekkel, azaz nyelvi adattal nem rendelkező korszakokra

[9] További részletekhez a folyamatról és a magyar főnévi szerkezetek bal perifériájának átrendeződéséről l. Egedi (2014a).

tett megállapításoktól. Azt az állítást viszont, hogy az *imez/amaz* páros az ómagyar korban jött létre (G. Varga 1992, 489; D. Mátai 2003, 402), igazolni látszik, hogy ez a megerősített névmáspáros se a korai ómagyar korban, se a kései ómagyar kor első felében nem adatolható (kivételt képez az *amaz* névmás egy már említett, nem-módosítói szerepű, tárgyragos előfordulása a Müncheni kódexben). A determinánsduplázó szerkezet pedig csak a 16. század elején, tulajdonképpen a középmagyar korban jelenik meg.

Az egymással versengő stratégiák, megjelenésük után, egymás mellett élnek a középmagyar kortól gyakorlatilag a mai napig. A mai magyarban is kimutatható mind az eredeti, mind a két új minta, bár használatukat természetesen különböző jelöltségi megszorítások korlátozzák, vagyis a disztribúciójuk és előfordulási arányuk sokat változott az idő előrehaladtával. Az alábbiakban azt fogom bemutatni, hogy a stratégiák egymáshoz képest való előfordulási aránya hogyan változott a történeti korokban: érdekes módon ugyanis a megerősített névmások használata a középmagyar korban lendületes növekedést mutatott a determinánsduplázó szerkezet megjelenése ellenére is, vagyis magyarázatra szorul az a tény, hogy végül a duplázó stratégia lett a mutató névmási módosítás megújulását kísérő versengés győztese. Tény ugyanis, hogy ez utóbbi stratégia tekinthető a leggyakoribb és a jelöletlen mintának a mai magyarban.

A 2. táblázat összefoglalóan ábrázolja a versengő stratégiák időbeli elhelyezkedését.[10]

2. táblázat: MNM-stratégiák a korszakokra vetítve

<table>
<tr><th></th><th colspan="2">Eredeti</th><th>Megerősített I.</th><th>Megerősített II.</th><th>Duplázó</th></tr>
<tr><td>Korai ómagyar</td><td rowspan="5">ez N</td><td rowspan="3">az N</td><td rowspan="5">ezen/azon N</td><td></td><td></td></tr>
<tr><td>Kései ómagyar</td><td rowspan="3">imez/amaz N</td><td></td></tr>
<tr><td>Középmagyar</td><td rowspan="3">ez/az a N</td></tr>
<tr><td>Újmagyar</td><td>?</td><td rowspan="2">eme/ama N</td></tr>
<tr><td>Mai magyar</td><td></td></tr>
</table>

[10] A kutatás nem terjedt ki az újmagyar korra, így az egyes stratégiák meglétére csak abból következtethetünk, hogy azok a mai magyarban is kimutathatók. Arról azonban egyelőre nincs információnk, hogy távolra mutató *az* névmás módosítói használatában mikor szűnt meg produktívnak lenni. Ahogy 3.1-ben utaltam rá, a mai magyarban már csak lexikálisan kötött kifejezésekben érhető tetten. Az ómagyar kor szétválasztása a táblázatban csupán arra szolgál, hogy a két megerősített névmási stratégia időben eltérő megjelenését illusztrálja.

3.6. A stratégiák használati aránya korpuszadatok alapján

Az itt következőkben a stratégiák előfordulásának arányát ismertetem, erősen támaszkodva két újonnan fejlesztett történeti korpuszra, illetve az ezeken végzett kutatásokra. Korábban (Egedi 2014b) a nyelvi adatok számszerűsítésekor Dömötör (2008) tanulmányára támaszkodva vizsgáltam az arányokat, amely tudomásom szerint az egyetlen, konkrét számadatokkal dolgozó munka a témakörben. Ugyanakkor a következtetéseim levonásakor sok szempontból korlátozottak voltak a lehetőségek: Dömötör (2008) az általam felvetett problémáktól eltérő szempontok mentén dolgozta fel a mutató névmási módosítók viselkedését a középmagyar korban. A jelentős mennyiségű középmagyar adatot digitalizáló új korpusz (l. alább) egészen új alapokra helyezte az ómagyar korszakon végzett kutatásaim kiterjesztését, a kézi adatgyűjtés ugyanis nem tenné lehetővé jelentős mennyiségű adat áttekintését ilyen rövid idő alatt. Az annotált korpuszokon végzett kutatás tehát számos előnnyel jár: töredékére csökkenti a kutatás alapjául szolgál adathalmaz összegyűjtésére fordítandó időt, ugyanakkor rendkívül magas adatszámmal dolgozhatunk. Fontos azonban megjegyezni, hogy a kutatás során vizsgált korpuszok eltérő regiszterbe tartozó szövegek alapján épültek, ami tagadhatatlanul korlátozza az eredmények alapján megfogalmazott általánosításokat.

A 2,2 millió szavas Ómagyar Korpusz (http://omagyarkorpusz.nytud.hu; Simon–Sass 2012; Simon 2014) 47 kódex és számos további kisebb kézirat betűhű változatát tartalmazza, továbbá jelen állapotában a szövegek körülbelül egytizede normalizált formában, egy még kisebb hányada pedig morfológiailag elemzett formában is elérhető. A Történeti Magánéleti Korpusz (http://tmk.nytud.hu; Dömötör 2014; Novák et al. 2013) hozzávetőleg 600 000 szót tartalmaz, viszont a korpusz egésze normalizált és morfológiailag elemzett, így nagyon hatékonyan kereshető. A Magánéleti Korpusz levelekből és peres eljárások jegyzőkönyveiből áll, a 15. század végétől a 18. század végéig terjedő időszakból.

Az Ómagyar Korpuszon végzett automatikus keresés tíz normalizált kódexet foglalt magában, így 175 540 szövegszón futott le. A keresési eredményeket (az *e(z)/a(z)* determináns kivételével, l. alább) kézileg ellenőriztem, így a táblázat már csak az adnominális, azaz módosítói használatok számadatait tartalmazza.[11]

[11] A megerősített névmások ómagyar kori használati arányáról részletesebb táblázatot nyújt Egedi (2014b, 71). Az érintett kéziratok hozzávetőleges időrendben a következők: Jókai-kódex, Bécsi kódex, Birk-kódex, Festetics-kódex, Guary-kódex, Bod-kódex, Czech-kódex, Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról, Miskolci töredék, Kazinczy-kódex.

3. táblázat: MNM (és névelők) tíz normalizált ómagyar kódexben (175 540 szó)

Eredeti		Megerősített I.		Megerősített II.		Duplázó	
e(z)	a(z)	ezen	azon	ime(z)	ama(z)	ez a(z)	az a(z)
1782	7451	28	84	6	9	0	0

Az *ez/az* alakú névmások számadatait automatikusan állítottam elő, így az önálló (nem-módosítói), alanyesetű névmások is beleestek a találati listába. Ezek aránya, egy segédtesztelés alapján (Egedi 2014b, 72), legfeljebb 5–6%-ra becsülhető, vagyis e torzulás nem érinti drasztikus mértékben a régi és a megerősített MNM előfordulási aránya közötti szignifikáns különbséget. A számarányok igazítását viszont szem előtt tartottam az 5. táblázat arányszámainak feltüntetésekor.

A korpuszkeresés során kinyert adatok alapján a következők állapíthatók meg: A legszembetűnőbb jelenség az *a/az* oszlopban látható, kiemelkedően magas számadat. Ennek azonban nagyon egyszerű magyarázata van. A távolra mutató névmási módosítók és az újonnan kialakult határozott névelő formailag megegyeznek, felszíni pozíciójuk is egybeesik, és funkcionális átfedés is jellemzi őket, például anaforikus használatban. A magas előfordulás oka tehát abban keresendő, hogy az esetek igen nagy részében már a határozott névelővel van dolgunk, amely a grammatikalizációs folyamat következményeként jóval többféle környezetben megjelenhet, mint forráskategóriája, a mutató névmási módosító.

A táblázat egyértelműen mutatja azt is, hogy a determinánsduplázás ebben a korszakban gyakorlatilag még kimutathatatlan. A megerősített névmások ezzel szemben egyértelműen adatolhatók, de az alacsony számok tanúsága szerint használatuk még nem széles körű, és messze alulmarad az eredeti mutató névmási módosítót tartalmazó szerkezetekhez képest. (Ez az arány jelentős mértékben eltolódik majd a középmagyar korban, l. alább.) A két megerősített névmási pár között is feltűnő különbség figyelhető meg, hiszen az *imez/amaz* alakok előfordulási aránya rendkívül alacsony, már-már kivételesnek mondható.[12] Érdekes továbbá megfigyelni, hogy a névmási párok távolra mutató tagja mindig nagyobb arányban fordul elő, ami azzal állhat összefüggésben, hogy a határozott névelő kialakulásával formai egyértelműsítésre alapvetően az eredeti, távolra mutató MNM használati körében volt szükség. A közelre mutató névmási módosítás új stratégiáit tehát minden valószínűség szerint nem az egyértelműsítés igénye, hanem analógiás folyamatok hívták életre.

A Történeti Magánéleti Korpuszon végzett keresési eredmények összefoglalását az alábbi, 4. táblázat ismerteti. Az így kinyert adatok lényegében középmagyar

[12] A megerősített névmások eredetileg speciális funkcióival a tanulmány 4. része foglalkozik.

koriak, és a vizsgált szöveganyag nagysága a 3. táblázat alapjául szolgáló ómagyar alkorpusz háromszorosa.

4. táblázat: MNM (és névelők) a Történeti Magánéleti Korpuszban (592 811 szó)

Eredeti		Megerősített I.		Megerősített II.		Duplázó	
e(z)	a(z)	ezen	azon	ime(z)	ama(z)	ez a(z)	az a(z)
1358	22 728	1708	1963	3	9	249	391

A táblázatban feltüntetett adatok jól szemléltetik, hogy a determinánsduplázó szerkezetek határozottan megjelennek az új stratégiák körében.[13]

A megerősített névmások részesedési aránya egyértelmű növekedést mutat. Használatuk olyan széles körű, hogy az eredeti mutató névmási módosítót tartalmazó szerkezetek arányát is meghaladja.

Az *a/az* oszlopban látható kiemelkedően magas számadat a már említett okra vezethető vissza: ez az oszlop magában foglalja a határozott névelő előfordulásait is. Ismét megfigyelhető a közelre és távolra mutató névmási módosítók számai közötti aszimmetria is.[14]

A nyilvánvaló megfigyelések ellenére, a két vizsgált korpusz eltérő tokenszáma miatt, a 3. és 4. táblázat eredményei nemigen vethetők össze. Ezért előállítottam egy olyan táblázatot is (5. táblázat), amelyben a két korpuszból nyert adathalmazt egyidejűleg kezelem, de az előfordulási adatok helyett a determinánsok egymáshoz képest való százalékos arányát tüntetem fel. Így a stratégiák használati arányának változása világosan kimutatható és szemléltethető. Az egyszerűség kedvéért a két korpuszt ómagyar, illetve középmagyar korpusznak kezelem. Az időbeli átfedések ellenére a regiszterek különbözősége jól szétválasztja a szöveganyagot, mivel a magánéleti források minden valószínűség szerint egy kevésbé konzervatív nyelvhasználatot tükröznek.[15]

[13] Dömötör (2008) saját gyűjteményén végzett vizsgálata során kimutatta, hogy ezeknek a szerkezeteknek az aránya (saját terminológiájában: az „egyeztetett *ez* és *az*" aránya) a középmagyar korszakon belül egyértelmű növekedést mutat. A Történeti Magánéleti Korpusz találati listájának időbeli szétbontása és rendezése olyan technikai probléma, amelyet egyelőre nem tudtam hatékonyan kezelni.

[14] Dömötör (2008, 24–25) táblázatai is kiválóan szemléltetik, hogy a determinánsduplázó szerkezetek terjedésének mértéke különbözik a távolra és a közelre mutató névmások körében.

[15] Megjegyzendő, hogy a regiszterek közötti különbség felvet bizonyos módszertani aggályokat. Az ómagyar korpusz alapvetően bibliafordításokat és vallásos, irodalmi szövegeket tartalmaz, míg a magánéleti korpusz leveleket és periratokat. Ez azt jelenti, hogy azok a jelenségek és folyamatok, amelyek a magánéleti korpuszban kimutathatók, jóval korábban megindulhattak, mint ahogy az

5. táblázat: MNM (és névelők) aránya a két korpuszban

	Eredeti		Megerősített I.		Megerősített II.		Duplázó	
	e(z)	a(z)	ezen	azon	ime(z)	ama(z)	ez a(z)	az a(z)
ÓM	19%	79,5%	0,3%	0,9%	0,07%	0,1%	—	—
KM	4,78%	80%	6%	6,9%	0,01%	0,03%	0,87%	1,37%
	↘	↘ ↗névelő	↗	↗			↗	↗

Az egyesített táblázat a következő képet rajzolja elénk: A megerősített névmások aránya meglehetősen alacsony az ómagyar korban, de jelentős növekedésnek indul a középmagyar korban. A stratégiák versengésében azonban szemmel láthatóan csak az *ezen/azon* névmási pár vesz részt, az *imez/amaz* használata mindvégig marginális marad. A determinánsduplázó szerkezet gyakorlatilag csak a középmagyar korban jelenik meg, de megjelenését követően határozott terjedést mutat. Mindeközben az eredeti névmási módosító használata fokozatosan visszaszorul az új stratégiák javára.

Külön magyarázatra szorul az 5. táblázat második oszlopa, amely az *a(z)* alakú MNM arányszámait tünteti fel, a két korszak között ugyanis nem mutatható ki szignifikáns különbség. Ez a stagnálás azonban csak látszólagos, és egy összetett folyamatot fed el. Az eredeti mutató névmási módosítóval determinált szerkezetek nyilvánvalóan a távolra mutató névmás esetében is csökkentek (hasonlóképpen a közelre mutatókéhoz, sőt feltehetően annál drasztikusabb mértékben), viszont ezzel egy időben a határozott névelő használata kiszélesedett. A névelő új szintaktikai környezetekben jelent meg a középmagyar kortól, mindenekelőtt a birtokos szerkezetekben, a *-nak/-nek*-es birtokos kifejezés után, és rohamosan terjedt a

ómagyar kódexek tanúsága sejteti. A középmagyar vallásos irodalom folyamatban lévő digitalizálása a jövőben lehetőséget nyújt arra, hogy az itt tárgyalt nyelvi változásokat egyazon regiszteren belül is megvizsgáljuk. Egyik lektorom fenti módszertani óvatosságomat nem tartja elegendőnek, regiszterbeli inkompatibilitást említ és véleménye szerint „mindenképpen szükséges lenne a középmagyar kor vallásos, ill. szépirodalmi műfajaiból legalábbis metszetek alapján adatot gyűjteni". Amellett, hogy a kritikát elfogadom, szeretnék rámutatni, hogy egy széles körben gyűjtött, de alacsony számú példaanyag pillanatnyilag nem módosítaná a tanulmányban foglalt elemzési javaslatokat. A kutatás során kimutatott arányszámokat természetesen nem tartom véglegesnek, az eredmények folyamatosan módosulhatnak a közeljövőben feldogozott adatok tükrében. A tanulmány lényegi következtetéseit azonban mindaddig fenntartom, amíg ellentmondó nyelvi evidencia nem késztet a megváltoztatásukra.

névmási birtokos előtt is (NB. ez utóbbi folyamat már a kései ómagyar korban megindult). A kérdéses oszlopban tehát az MNM arányának csökkenését várnánk, ezt az adatot azonban eltorzítja a határozott névelő arányának növekedése.

A középmagyar kortól tehát számolnunk kell mindkét új stratégia, a megerősített névmási és a determinánsduplázó szerkezet meglétével és terjedésével. Az új stratégiák azonban egyelőre nem szorítják ki az eredeti szerkezeti mintát sem. Az igazi kérdés tehát az, hogy végül miért a duplázó szerkezet kerül ki győztesen a variánsok versengéséből. A megerősített névmásos stratégia hamarabb jelent meg a determinánsduplázásnál, több morfológiai alakzatot is létrehozott, amelyek formailag jól elváltak a névelőtől, vagyis a megerősített névmási módosítók tökéletesen betölthették volna a kívánt funkciót. Az sem teljesen világos, hogy miért volt szükség egy alternatív stratégia, a duplázás megjelenésére, de ez utóbbi sikerességének magyarázata semmiképpen sem vezethető le pusztán a szerkezetek belső, szintaktikai tulajdonságaiból. A következő pontban arra kívánok rámutatni, hogy a mutató névmási módosítóval ellátott szerkezetek szemantikai és pragmatikai környezetének körültekintő vizsgálata választ adhat erre a kérdésre.

4. Új megfigyelések és egy elemzési javaslat

Az előző pontban bemutatott korpuszadatok jól szemléltették az MNM-stratégiák közötti versengés meglétét, a versengés mértékét és a középmagyar korban megfigyelhető tendenciákat. Az itt következőkben arra az elméleti kérdésre keressük a választ, hogy miért alakult ki egyáltalán versengés, miért nem jellemezhető a folyamat egyszerűen egy új stratégia megjelenésével és fokozatos térhódításával.

A vizsgálat szempontjából érdemes felidézni, hogy az általános nyelvészeti szakirodalom a mutató névmási módosítók *(demonstratives)* milyen főbb pragmatikai használatait különbözteti meg. A taxonómia természetesen sok szempontú és sokféle lehet, de az alábbi használatok következetes megkülönböztetésében egyetértés látszik mutatkozni (l. Himmelmann 1996; Diessel 1999, 93–114): exoforikus használat, anaforikus használat, diskurzus-deiktikus használat és az ún. felismer(tet)ő használat *(recognitional use)*. Míg egy exoforikus nyelvi elem nyelven kívüli rámutatást végez, vagyis a közvetlen beszédszituációban jelen lévő tárgyra, személyre, helyre stb. hívja fel a hallgató figyelmét, addig az összes többi használat endoforikusnak tekinthető, mivel vagy a diskurzus egy korábban bevezetett referensére utal, vagy a beszélők közös tudása alapján azonosítható referens felidézést végzi.

A középmagyar adatokat vizsgálva a következő megfigyelés tehető: anaforikus használatban az *ezen/azon* alakú megerősített névmást tartalmazó szerkezetek és a determinánsduplázó szerkezetek látszólag szabadon felcserélhetők. Ebben a kontextusban tehát valódi variáció figyelhető meg a két új stratégia között. A (24)–(25) alatti példák minimálpárok, amelyekben a kétfajta stratégia azonos feltételek mellett jelenik meg. (24a) és (24b) egyazon szövegből származnak, és használati kontextusuk alapján jelentésük egyszerű anaforikus visszautalás. Hasonló esetet példáz (25), ahol ráadásul ugyanabból a mondatból idézhető két főnévi kifejezés, amelyek kizárólag az MNM kiválasztásában térnek el, de jelentésük és használati kontextusuk megegyezik.

(24) a. **azon** macskákat
b. **azokat az** macskákat (Bosz 95)

(25) midün a kalhabul ki húszták a tüzet, Jobbagy Örse két feli csapta **azt a** tüzet és azon szappant közibe tévén **azon** tüznek, ugy hengergette (Bosz 114)

A szabad variáció azonban csak ebben a használati körben jelentkezik. A névmási módosítók előfordulási környezeteinek alapos vizsgálatával számos különbség figyelhető meg, amelyeknek alapján kirajzolódnak az új stratégiák disztribúciós megszorításai.

4.1. Az *ezen/azon* alakú névmási módosító

Az *ezen/azon* alakú megerősített névmásokat látszólag funkcionális sokoldalúság jellemzi: hol tényleges nyomósító funkcióban, hol anaforikus szerepben, hol a későbbi *ugyanez/ugyanaz* alakú azonosító névmásnak megfelelő funkcióban jelennek meg (Sipos 1991, 386). Meglátásom szerint ezt a „sokoldalúságot" valójában egy folyamatban lévő történeti változás okozza, amely kirajzolódni látszik, ha összevetjük a névmási módosítók jelentését a korai és későbbi kódexekben. A Jókai-kódex 15 *azon*-előfordulásából 13 egyértelműen azonosító anafora,[16] ezek rendszerint a latin *idem* fordításaként jelennek meg.

(26) masod napon mykoron **azon** frater ewlne az aztalnal neze zent ferencznek kepere (JókK 66) **ÓM**

[16] Az azonosító anafora funkciója annak jelölése, hogy a referens szigorúan véve azonos egy korábban említettel.

A Bécsi kódex *azon*-előfordulásainak is körülbelül egyharmadáról valószínűsíthető, hogy azonosító anaforaként használták. A későbbi kódexekben azonban egyre kevesebb ilyen eset azonosítható, továbbá egy-egy kéziratban már az *ugyan* előtag is kimutatható a névmáshoz kapcsolódva (pl. A Könyvecsében egy, míg a Festetics-kódexben öt *ugyanazon* található). Ez arra enged következtetni, hogy már az ómagyar korszak alatt halványulni kezdett a morféma eléggé specifikus, azonosító anaforikus szemantikai jegye, és használata az anaforikus funkcióra általánosodott. Ezért tapasztalható a korszak második felétől a névmási módosító megerősítése az azonosító szerepű *ugyan* morfémával, mivel korábbi funkcióját önmagában már nem (egyértelműen) töltötte be. A változás természetesen ez esetben is lépcsőzetesen zajlik; a névmás eredeti, azonosító anaforikus használata még középmagyar példákban is kimutatható:

(27) s ő Excell[enc]iajának **azon** sókot mondotta, melyeket e minap magamnak (Kár 254) **KM**

A rendelkezésre álló adatok alapján tehát a következők állapíthatók meg: az *ezen/azon* alakú névmási módosítók esetében az azonosító anafora jelentés volt az eredeti, ennek használati kontextusa általánosodott, azaz kiszélesedett az általános anaforikus használatra. Ebben az anaforikus használati körben léphetett fel az *ezen/azon,* mint megerősített névmási stratégia, az eredeti *ez/az* alakú névmási módosítók versenytársaként. Mindemellett az is megfigyelhető, hogy az *ezen/azon* alakú névmások soha nem jelennek meg exoforikus használatban, holott a rámutató (deiktikus) szerep tekinthető a mutató névmások legalapvetőbb funkciójának (Diessel 1999, 109–111). Az *ezen/azon* alakú névmási módosítók használata tehát általánosodott, de – a lehetséges pragmatikai környezeteket tekintve – használati köre csak egy bizonyos fokig szélesedett ki, és az endoforikus mezőt sohasem hagyta el. Az alábbi (28) ezeket a következtetéseket kívánja sematikusan ábrázolni:

(28) azonosító anafora > anafora (endofora) ~~> exofora~~

4.2. Az *imez/amaz* alakú névmási módosító

Az *imez/amaz* alakú megerősített névmások szintén alkalmas jelöltnek tűnnek az MNM-rendszer megújítását kísérő, az új stratégiák között megfigyelhető versengésben. Az *imez/amaz* funkciója azonban meglehetősen jelölt, és használata idővel sem tűnik elmozdulni a jelöletlenség irányába.

Az ó- és középmagyar korszakban e névmások módosítói használata jól meghatározható kontextusokra korlátozódik. A közelre mutató *imez* alak még viszonylag transzparens módon az „íme, ez az *X*", „a következő *X*" jelentéssel bír, és használatát többnyire felsorolás követi.

(29) Meg tanula iollehet ne tudna diakul **imez** harom neueket megh irnia: iħs maria anna (KazK 27r)

A távolra mutató *amaz* alak is őrzi eredeti megerősített jelentését („az az *X* ott"), illetve kontrasztív felsorolás záró elemeként is szerepel. Érdekes továbbá megfigyelni, hogy igen gyakran jelenik meg egy főnév módosítójaként az ún. felismer(tet)ő használatban (*recognitional use*, vö. Diessel 1999, 105–109), amelynek során a beszélő egy új diskurzusszereplőt vezet be, ugyanakkor feltételezi, hogy a hallgató/olvasó felismerheti és azonosítani tudja annak a referenciáját, méghozzá közös, speciális tudásuk alapján. Ez a közös tudás abban az értelemben speciális, hogy nem az egész beszélőközösség osztozik rajta, hanem csak a diskurzusban közvetlenül érintett személyek, vagyis ez a használat megkülönböztethető az ún. tágabb szituációs használattól, amely a határozott névelőre jellemző. A felismer(tet)ő használat során, az „amaz *X*" főnévi kifejezést szinte kivétel nélkül egy megszorító (korlátozó) értelmű vonatkozó mondat követi.

(30) es nem čac halalnac vezedelmebǫl zabadoyt meg az zent imadsag de meg naǵ bozzusagbol es naǵ zeǵǫnbǫl es meg zabadoyt embǫrt mikeppen **amaz** iambǫr zuzet sarat raguelnec leaǹat kit attac vala het fernec es mind az hetet ǫrdǫg mara meg mellette (GuaryK 102–103) **ÓM**

(31) mig csaszartól **amaz** dologról, kit tudsz, választom nem jű (Nád 40–41) **KM**

Az *imez/amaz* névmások sajátosan viselkednek abban a tekintetben is, hogy a középmagyar korszakban determinánsduplázó szerkezetben megjelenhetnek. Ez a jelenség azonban nem tekinthető szerkezeti újraelemzésnek, sokkal inkább szabály általánosításként vagy analógiás folyamatként jellemezhető (vö. Hopper–Traugott 2003, 63–68), mivel ebben a konfigurációban valójában nem jött létre új szerkezet, csak egy már létező forma (a megerősített névmás) alkalmazását figyelhetjük meg egy szintén már létező konstrukciós mintában (determinánsduplázás).

A Történeti Magánéleti Korpuszban összesen két ilyen szerkezetet azonosítottam, ezek egyike látható (31) alatt, de egyes dialektusokban ezek ma is teljesen elfogadható szerkezeteknek minősülnek.

(32) adománt csalt el illy formán ettül, vagy **amattul a** személytül (Bosz 270)

Kiegészítésképpen azért érdemes megjegyezni, hogy a Magyar Nemzeti Szövegtáron végzett kutatásom alapján az *emez/amaz* aránya nem túlságosan magas a mai magyarban, és duplázó szerkezetben való megjelenése kifejezetten alacsonynak mondható. Összesen ugyanis 39 ilyen szerkezetet találtam az MNSZ 187 644 886 szövegszaván végzett keresés során. Ezek általában felsorolás egyik elemeként jelennek meg, illetve gyakran fejeznek ki szembeállítást.

4.3. A determinánsduplázó stratégia

Ahogy az előbbi két alpontban megfigyelhettük, a két megerősített névmás egyike sem töltötte be azt a funkciót, amelyet a magyar determinánsi rendszer átalakulása megkívánt volna. Az *imez/amaz* jelölt, sokszor kontrasztív jelentéstartalma nem tűnt elveszni az évszázadok előrehaladtával, nyilván ezzel van összefüggésben alacsony arányú adatoltsága is. Az eredetileg azonosító anaforikus *ezen/azon* használata kiszélesedett ugyan az általános anaforikus környezetekre, de szemantikai tulajdonságai nem „koptak" elég gyorsan ahhoz, hogy konkrét rámutatásra, azaz nyelven kívüli azonosításra is alkalmazható legyen, holott az exoforikus, deiktikus funkció alapvető a mutató névmások és névmási módosítók esetében. Deiktikus tartalmak kifejezésére tehát továbbra is az eredeti MNM szolgált (l. 3.1.), amely távolra mutató alakja esetében egybeesett a határozott névelős szerkezettel.

Nem világos természetesen, hogy a megerősített névmások, legalábbis a két típus egyike, idővel nem töltötték volna-e be a jelöletlen névmási módosítás szerepkörét. Az *ezen/azon* névmás használati köre kiszélesedett, továbbá az a tény, hogy a középmagyar korban e névmások már felvehették az esetvégződéseket (még ha igen gyéren adatoltak is ezek a formák), arra mutat, hogy e névmási módosítók a legjobb úton haladtak a további kontextus-általánosodás felé. Mielőtt azonban ez megtörtént volna, egy alternatív stratégia bukkant fel a funkcionális rés betöltésére.

A determinánsduplázó szerkezet, amely végül is a tökéletesen semleges, eredeti mutató névmást tartalmazza, minden lehetséges pragmatikai környezetben megjelenhetett. Jól adatolható mind endoforikus, mind exoforikus használatában, így nemcsak hogy helyébe tudott lépni az eredeti MNM-szerkezetnek, de természetes módon terjedhetett rá azokra a környezetekre is, ahol a megerősített névmások „újították meg" a régi MNM-konstrukciókat. Az alábbi középmagyar példák a determinánsduplázás deiktikus használatát illusztrálják. A kiragadott szöveghelyek

tanúvallomásokból vett egyenes idézetek, mi több, (34)-ben a rámutatás aktusa explicit módon megjelenik a szövegben is.

(33) nesze ez az két kis darab kötél (Bosz 47) **KM**
(34) én ugj mond ezt a felyhőt (mutatván az ég felé) el tudom olvasnj (Bosz 61) **KM**

A determinánsduplázás terjedése természetesen lassú folyamat volt, és ahogy a korpuszadatok tanúsítják, a determinánsduplázás megjelenésekor a megerősített névmásos stratégia éppen erőteljes növekedésnek indult a középmagyar korban. Ezt a meredek növekedést minden valószínűség szerint éppen a determinánsduplázó stratégia megjelenése fékezte le, és fordította idővel az ellenkezőjére azáltal, hogy fokozatosan elhódította a megerősített stratégia lehetséges környezeteit. Ez utóbbi folyamatnak a számszerűsítése még várat magára, mivel a középmagyar kor vége és a közvetlenül ezt követő korszak lehetett kritikus az arányok megfordulásában. A történeti változás rekonstrukciójának alapját jelen pillanatban az adja, hogy a mai magyar nyelvhasználat tanúsága szerint a mutató névmási módosítás megújításában részt vevő versengő stratégiák közül vitathatatlan módon a determinánsduplázó szerkezet került ki győztesen.

5. Összefoglalás

A tanulmány a mutató névmási módosítás rendszerének megújulását vizsgálta a magyar nyelvben. A nyelvtörténeti adatok tanúsága szerint ugyanis a határozott névelő grammatikalizációja után az elveszett szemantikai jegyek és grammatikai funkciók megújítására két különböző stratégia is megjelent: a megerősített névmásokat tartalmazó és a determinánsduplázó szerkezet. Az eredeti és az új szerkezeti minták tulajdonságainak bemutatását a versengő stratégiák megjelenésének és előfordulási arányának vizsgálata követte elektronikus korpuszokon végzett kutatások alapján. Végül arra az elméleti kérdésre kerestük a választ, hogy miért jelenik meg egynél több stratégia a mutató névmási rendszer megújítására, illetve mivel magyarázható az a tény, hogy az időben később megjelenő determinánsduplázás kerül ki győztesen ebből a versengésből.

Amellett érveltem, hogy a determinánsduplázó stratégia sikerességének magyarázata semmiképpen sem vezethető le pusztán a szerkezetek belső, szintaktikai tulajdonságaiból. A történeti folyamatok megértése érdekében szemantikai és pragmatikai nézőpontok bevonása is szükséges. A mutató névmási módosítóval

ellátott szerkezetek szövegkörnyezetének körültekintő vizsgálatával kimutattam, hogy a megerősített névmások funkcionális korlátozottsága teremtett megfelelő környezetet egy újabb stratégia kialakulásához és elterjedéséhez.

Az *imez/amaz* előfordulási aránya minden korszakban rendkívül alacsony. Jelölt, sok esetben kontrasztív szerepköre gyakorlatilag nem változik az évszázadok során. Ugyanakkor azonosítottam az *amaz* alakú névmási módosító ún. felismer(tet)ő használatát *(recognitional use)*. A másik megerősített stratégiaként az eredetileg azonosító anaforikus *ezen/azon* névmási módosítót tartalmazó szerkezeteket jelöltem meg, ezek használata ugyanis kiszélesedett az általános anaforikus környezetekre. Ez a szerkezettípus azonban nem volt alkalmazható konkrét rámutatásra, azaz nyelven kívüli, exoforikus azonosításra. A determinánsduplázó szerkezet ezt a funkcionális rést töltötte be, és minthogy minden lehetséges pragmatikai környezetben szabadon megjelenhetett, nemcsak az eredeti mutató névmási módosítás szerepkörét tudta sikeresen átvenni, de természetes módon terjedhetett rá azokra a környezetekre is, ahol a megerősített névmások korábban már tért hódítottak.

Rövidítések

TESz = Benkő Loránd (szerk.) 1964–1987. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–IV. Budapest: Akadémiai Kiadó.

EWUng = Benkő, Loránd (szerk.) 1993. Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. I–II. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Források

BécsiK: Bécsi kódex. 1416 u./1450 k. Közzéteszi Mészöly Gedeon. Új Nyelvemléktár 1. Budapest: MTA. 1916.

Bosz: Magyarországi boszorkányperek 1529-1768. I-III. Közreadja Schram Ferenc. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1983.

GuaryK: Guary-kódex. 1495 előtt. Közzéteszi Szabó Dénes. Codices Hungarici 3. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1944.

JókK: Jókai-kódex. 1372 u./1448 k. A nyelvemlék betűhű olvasata és latin megfelelője. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közzéteszi P. Balázs János. Codices Hungarici 8. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1981.

KazK: Kazinczy-kódex. 1526–1541. Közzéteszi Kovács Zsuzsa. Régi magyar kódexek 28. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság. 2003.

Kár: Károlyi Sándor levelei feleségéhez (1704–1724) I–II. Kiadták: Csobó Péter, Fejes Judit, Kovács Ágnes, Kováts Zoltán, Restás Attila, Szabó Zsolt, Wiedemann Krisztina. Debrecen: KLTE. 1994.

KTSz: Königsbergi töredék és szalagjai. 13. század eleje/1350 k. Benkő Loránd: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. 49-52. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1980.

LobkK: Lobkowicz-kódex. 1514. Reményi Andrea. Régi magyar kódexek 22. Budapest: Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1999.

MünchK: Müncheni kódex. 1466. Kritikai szövegkiadás a latin megfelelővel együtt. Közzéteszi Nyíri Antal. Codices Hungarici 7. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1971.

Nád: Károlyi Árpád – Szalay József (szerk.): Nádasdy Tamás nádor családi levelezése. Budapest: MTA Könyvkiadó-Hivatala. 1882.

Peregr: Peregrinuslevelek 1711–1750. Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak. Szeged, 1980.

SándK: Sándor-kódex. 1518 k. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata. Közzéteszi Pusztai István. Régi magyar kódexek 3. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1987.

Irodalom

Bartos Huba 2000. Az inflexiós jelenségek szintaktikai háttere. In: Kiefer Ferenc (szerk.): Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia. Budapest: Akadémiai Kiadó. 653–762.

Benkő Loránd 1988. A történeti nyelvtudomány alapjai. Budapest: Tankönyvkiadó.

Benkő Loránd (szerk.) 1991. A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Benkő Loránd (szerk.) 1992. A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Bernstein, Judy B. 1997. Demonstratives and reinforcers in Romance and Germanic languages. Lingua 102: 87–113.

D. Mátai Mária 2003. Szófajtörténet. In: Kiss–Pusztai (2003, 204–233 és 393–429).

De Mulder, Walter–Anne Carlier 2011. The grammaticalization of definite articles. In: Heine–Narrog (2011, 522–534).

Diessel, Holger 1999. Demonstratives. Form, function, and grammaticalization. Typological Studies in Language 42. Amsterdam: John Benjamins.

Dömötör Adrienne 2008. A főnévi névmási kijelölő jelző a középmagyar korban. In: Büky László–Forgács Tamás–Sinkovics Balázs (szerk.): A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 17–25.

Dömötör Adrienne 2014. Az ó- és középmagyar kori magánéleti nyelvhasználat morfológiailag elemzett adatbázisa. In: Fazakas Emese–Juhász Dezső–T. Szabó Csilla–Terbe Erika–Zsemlyei Borbála (szerk.): Tér, idő és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben. Budapest–Kolozsvár: Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság–ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék. 11–21.

Egedi Barbara 2011. Névelőtlenül, de határozottan: Lépések egy magyar grammatikalizációs ösvényen. In: Kádár Edit–Szilágyi N. Sándor (szerk.): Szinkronikus nyelvleírás és diakrónia. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület. 110–127.

Egedi, Barbara 2013. Grammatical encoding of referentiality in the history of Hungarian. In: Anna Giacolone Ramat–Caterina Mauri–Piera Molinelli (szerk.): Synchrony and diachrony: a dynamic interface. Studies in Language Companion Series 138. Amsterdam: John Benjamins. 367–390.

Egedi Barbara 2014a. Főnévi kifejezések: határozottság, névelőhasználat, birtokos szerkezetek. In: É. Kiss Katalin (szerk.): Magyar generatív történeti mondattan. Budapest: Akadémiai Kiadó. 96–127.

Egedi Barbara 2014b. Határozottsági ciklus a magyarban. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila (szerk.): Nyelvelmélet és diakrónia 2. Piliscsaba: PPKE BTK. 63–83.

Egedi, Barbara 2015. The Hungarian definite article across time: an account of its spreading. Talk given at the 12th International Conference on the Structure of Hungarian. 22–23 May, 2015. Leiden University Centre for Linguistics.

É. Kiss, Katalin 2000. The Hungarian noun phrase is like the English noun phrase. In: Gábor Alberti–István Kenesei (szerk.): Approaches to Hungarian 7. Szeged: JATE Press. 121–149.

É. Kiss Katalin–Gerstner Károly–Hegedűs Attila 2013. Kis magyar nyelvtörténet. Piliscsaba. Pázmány Péter Katolikus Egyetem.

Gelderen, Elly van 2008. Linguistic cycles and Economy Principles. The role of Universal Grammar in language change. In: Thórhalur Eythórsson (szerk.): Grammatical change and linguistic theory. The Rosendal Papers. Linguistik Aktuell 113. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins. 245–264.

Gelderen, Elly van 2011. The linguistic cycle. Language change and the Language Faculty. Oxford: Oxford University Press.

Giusti, Giuliana 1994. Enclitic articles and double definiteness: A comparative analysis of nominal structure in Romance and Germanic. The Linguistic Review 11: 241–255.

Giusti, Giuliana 2001. The birth of a functional category: from Latin ILLE to the Romance article and personal pronoun. In: Guglielmo Cinque–Giampaolo Salvi (szerk.): Current studies in Italian Syntax. Essays offered to Lorenzo Renzi. North Holland New Linguistic Series 59. York: Elsevier. 157–171.

G. Varga Györgyi 1992. Névmások. In: Benkő (1992, 455–569).

Hagège, Claude 1993. The language builder. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.

Heine, Bernd–Heiko Narrog (szerk.) 2011. The Oxford handbook of grammaticalization. Oxford: Oxford University Press.

Himmelmann, Nikolaus 1996. Demonstratives in narrative discourse: a taxonomy of universal uses. In: Barbara A. Fox (szerk.): Studies in anaphora. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins. 205–254.

Hopper, Paul–Elizabeth Traugott 2003. Grammaticalization (2nd ed). Cambridge: Cambridge University Press.

I. Gallasy Magdolna 1991. A névelő és névelő-előzmény. In: Benkő (1991, 461–475).

I. Gallasy Magdolna 1992. A névelők. In: Benkő (1992, 716–770).

Károly Sándor 1980. Hozzászólás a „Történeti nyelvtanírásunk helyzete és feladatai" c. előadáshoz. In: Imre Samu – Szathmári István –Szüts László (szerk.): A magyar nyelv grammatikája. A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai (Nyelvtudományi Értekezések 104). Budapest: Akadémiai Kiadó. 41-53.

Kenesei, István 1994. Subordinate clauses. In: Kiefer–É. Kiss (1994, 275–354).

Kiefer, Ferenc–Katalin É. Kiss (szerk.) 1994. The syntactic structure of Hungarian (Syntax and Semantics 27). San Diego: Academic Press.

Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. Magyar nyelvtörténet. Budapest: Osiris Kiadó.

Klemm Antal 1928. Magyar történeti mondattan. Budapest: MTA.

Lightfoot, David W. 1991. How to set parameters: Arguments from language change. Cambridge MA: MIT Press.

Lightfoot, David W. 1999. The development of language: Acquisition, change, and evolution. Malden MA: Blackwell.

Novák, Attila–György Orosz–Nóra Wenszky 2013. Morphological annotation of Old and Middle Hungarian corpora. In: Piroska Lendvai–Kalliopi Zervanou (szerk.): Proceedings of the 7th Workshop on Language Technology for Cultural Heritage, Social Sciences, and Humanities. Stroudsburg, PA: Association for Computational Linguistics. 43–48.

Poplack, Shana 2011. Grammaticalization and linguistic variation. In: Heine–Narrog (2011, 209–224).

Roberts, Ian–Anna Roussou 2003. Syntactic change. A minimalist approach to grammaticalization. Cambridge: Cambridge University Press.

Simon, Eszter 2014. Appendix: Corpus building from Old Hungarian codices. In: Katalin É. Kiss (szerk.): The evolution of functional left peripheries in Hungarian syntax (Oxford Studies in Diachronic and Historical Linguistics 11). Oxford: Oxford University Press. 224–236.

Simon Eszter–Sass Bálint 2012. Nyelvtechnológia és kulturális örökség, avagy korpuszépítés ómagyar kódexekből. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 24: 243–264.

Simonyi Zsigmond 1914. A jelzők mondattana. Nyelvtörténeti tanulmány. Budapest: MTA.

Sipos Pál 1991. Névmások. In: Benkő (1991, 353–400).

Szabolcsi, Anna 1994. The noun phrase. In: Kiefer–É. Kiss (1994, 179–274).

Szőke Bernadett 2014. Az értelmező szerkezetek vizsgálata a magyar nyelvben. Doktori disszertáció. Szegedi Tudományegyetem.

Traugott, Elisabeth Closs–Graeme Trousdale (szerk.) 2010. Gradience, gradualness and grammaticalization. Typological Studies in Language 90. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.

Changing structures, competing strategies: the case of demonstratives

Abstract: After the definite article had grammaticalized in Hungarian, demonstratives renewed via two different strategies: by the emergence of reinforced pronouns and in the form of determiner doubling. The paper studies the properties, the syntactic structure and the distribution of these strategies, relying on newly developed digitized corpora, and addresses the following two questions. Why did two constructions emerge rather than only one to fulfill the same function in the Middle Hungarian period? What factors are responsible for the fact that, from a diachronic perspective, determiner doubling is the more successful strategy? The study involves semantic and pragmatic aspects in the investigation of the contexts in which demonstratives appeared. It is proposed that the emergence and spreading of the new doubling construction follow from the fact that reinforced demonstratives could not completely replace the old construction because their use was functionally limited in the period at issue.

Keywords: corpus; demonstratives; Middle Hungarian; Old Hungarian; reanalysis

Mondattani rekonstrukció nyelvi kövületekből

É. Kiss Katalin
MTA Nyelvtudományi Intézet
ekiss@nytud.hu

Kivonat: A dolgozat amellett érvel, hogy a történeti összehasonlító módszer a mondattani rekonstrukcióban, mondattani szerkezetekből álló megfeleléslistákon is alkalmazható. Annak megállapításában, hogy a szintaktikai megfeleléslisták melyik eleme őrzi az eredeti, alapnyelvi változatot, fontos szerepet játszhatnak a korábbi korok grammatikájának lenyomatát őrző nyelvi kövületek. Mindezt a fejezet egy esettanulmánnyal: az ugor, illetve uráli tárgy–ige egyeztetés és tárgyragozás mondattani rekonstrukciójával illusztrálja. Az obi-ugor és a szamojéd nyelvekben a tárgyas ragozást a tárgy topik szerepe, a magyarban viszont a tárgy határozottsága váltja ki. Míg a magyarban az ige mindig tárgyragot oszt tárgyának, a manysiban csak a topik szerepű tárgy kap tárgyragot, a hantiban pedig a tárgy mindig ragtalan (a névmási tárgyat kivéve). Mint a fejezet bemutatja, a topikalizált tárgy kiváltotta tárgy–ige egyeztetés nemcsak a szamojéd és az obi-ugor nyelvekben maradt fenn, hanem nyomokban a magyarban is kimutatható, tehát nagy valószínűséggel az uráli alapnyelvre is rekonstruálható. A topikalizált tárgyat jelölő differenciált tárgyragozást sem csak a manysi őrizte meg: nyomai a magyarban is fennmaradtak; joggal feltételezhető tehát, hogy ugor alapnyelvi örökség.

Kulcsszavak: mondattani rekonstrukció; differenciált tárgy–ige egyeztetés; differenciált tárgyragozás; uráli alapnyelv; ugor alapnyelv

1. Bevezetés

A nyelvtudományban a rokon nyelvek hasonló jelentésű és hangzású lexémáinak összehasonlítása és közös ősre való visszavezetése, a közös ős hangalakjának rekonstrukciója volt az a terület, ahol legelőször, már a 19. század végén sikerült az egzakt tudományok elméletalkotó, predikciókat megfogalmazni képes, deduktív megközelítésmódját alkalmazni. E terület pontosan kidolgozott módszertana az alábbi lépések egymásutánjából áll: Először össze kell gyűjteni a rokon nyelvek egymásnak megfeleltethető, hasonló jelentésű és részben vagy egészben hasonló hangtani felépítésű lexémáinak/morfémáinak listáit. Azután e megfeleléslistákban két nyelv lexémái között rendszeres hangtani eltéréseket, ún. szabályos hangmegfeleléseket kell keresni. Ha találunk ilyet, arra következtethetünk, hogy a lexémapárok közös ősre mennek vissza; a köztük lévő rendszeres hangtani különbözés az egyik nyelvben végbement hangváltozás következménye. Ez után azt kell megállapítanunk, hogy az egymásnak megfeleltetett hangok lehetnek-e egyenes leszármazási viszonyban, és ha igen, akkor melyik az eredeti, alapnyelvi, s melyik egy

későbbi változás következménye, azaz milyen irányú volt a hangváltozás. Hogy a két feltételezhető ellentétes irányú hangváltozás közül melyiket valószínűsítjük, azon múlik, hogy melyik lehetséges, természetes fonológiai változás; melyikre ismeretesek példák más nyelvekből. Ha több rokon nyelvet vizsgálunk egyszerre, a többségi elvre is támaszkodhatunk, de az nem ad biztos eredményt.

Nyitott kérdés, hogy a nyelvtörténeti rekonstrukció e módszertana csupán a nyelvek lexémáinak és morfémáinak hangalaki rekonstrukciójában alkalmazható, vagy kiterjeszthető a mondattanra is. További kérdés, hogy a mondattanban mikből álljanak a megfeleléslisták. E kérdéseket Harris–Campbell (1995), majd Lightfoot (2002) vetette fel. Harris és Campbell optimista nézőpontjával ellentétben Lightfoot szerint a mondattani rekonstrukció lehetetlen, mivel – a hangváltozásokkal ellentétben – a mondattani változásoknak nincs elméletük. Nincsenek kritériumaink, amelyek alapján megmondhatnánk, milyen mondattani változások lehetségesek és milyenek nem; következésképp két eltérő testvérnyelvi mondattani szerkezet esetén nem tudjuk megállapítani, hogy melyik őriz korábbi nyelvállapotot, illetve hogy egyáltalán leszármazási viszonyban vannak-e egymással.

Lightfoot álláspontját sokan vitatták, de érdemben nem cáfolták meg. Campbell és Harris (2002) úgy vélte, a tipológia iránymegszorításai (miszerint egy nyelv szintagmái vagy fejvégűek, vagy fejkezdetűek) megfelelően korlátozzák a lehetséges mondattani változások körét. Azonban az iránymegszorítások túlságosan általánosak; ráadásul nem is kivétel nélküliek. Von Mengden (2008) annyit finomított Campbell és Harris (2002) álláspontján, hogy ő nem Greenberg (1963) iránymegszorításaira, hanem Hawkins (1983) implikációs univerzáléira alapozva állapítaná meg a lehetséges és nem lehetséges mondattani változások körét. Többek szerint (pl. Roberts–Roussou 2003; Longobardi 2003) a nyelvi változások korlátja maga az univerzális grammatika; a szintaktikai megfeleléslistákat az univerzális grammatika paraméterei jelentik; az univerzális grammatikának a rokon nyelvekben megfigyelhető paraméterértékeit kell összehasonlítanunk és az alapnyelvre rekonstruálnunk. Von Mengden (2008) szerint a mondattani rekonstrukció egyik lehetséges módja a grammatikalizációs folyamatok visszafejtése. Bowern (2008) a szintaktikai változásokat gyakran egy kontaktusnyelvből való kölcsönzésre vezeti vissza, amelynek során a lexéma a kölcsönadó nyelvre jellemző szintaktikai jegyeket hozott magával.

A felsorolt javaslatok a mondattani rekonstrukció számos egyedi példáját bemutatják, azonban nem adnak választ arra a kérdésre, hogy az összehasonlító módszer mint olyan kiterjeszthető-e a történeti szintaxisra, és ha igen, miféle megfeleléslistákon kell alkalmazni.

E kérdéseket Hale és Kissock (2015) vetette fel újra. Fontos megállapításuk, hogy a mondattani rekonstrukció nem irányulhat másra, mint mondattani szerkezetekre; a mondattani rekonstrukció számára tehát a megfeleléslistákat mondattani szerkezetek alkotják. A generatív elmélet minimalista programjának megfelelően azt vallják, hogy szintaktikai változás akkor történik, ha a grammatikában megváltoznak valamely funkcionális fej tulajdonságai, azaz megváltozik egy funkcionális fej jegyspecifikációja. A funkcionális elemek azonban gyakran anyagtalanok, tehát fizikai valójukban nem hasonlíthatók össze; szerkezeti és jelentéstani következményeiket tudjuk összevetni a rokon nyelvekben. A Lightfoot (2002) által felvetett egyik alapprobléma mindazonáltal továbbra is fennáll: mivel a mondattani változásoknak nincs elméletük, nem tudjuk megállapítani, hogy a rokon nyelvben talált, egymásnak megfeleltetett (a) és (b) funkcionális fejek, illetve a velük együtt járó (a′) és (b′) szerkezetek közül melyik képviseli az alapnyelvből örökölt eredeti változatot; vajon (a/a′) változott (b/b′)-vé vagy (b/b′) változott (a/a′)-vé, vagy esetleg mindkettő egymástól független újítás.

Tanulmányomban amellett érvelek, hogy ilyen dilemmák eldöntésében nagy szerepük lehet a régmúlt nyelvi korszakok lenyomatát őrző nyelvi kövületeknek, fosszíliáknak. Minden nyelv sok kövületet őriz a múltjából. Ezeket kivételekként tartjuk számon, hiszen nem illeszthetők be a szinkrón grammatikai rendszerbe (bár természetesen nem minden kivétel fosszília; például idegen nyelvből való átvételek is lehetnek). Amint az itt következő esettanulmányban megmutatom, előfordul, hogy egy adott szerkezet, illetve szerkezeti megszorítás csak egy-két uráli nyelvben él, tehát akár az adott nyelv(ek) innovációja vagy az adott nyelv(ek)ben fellépő kontaktushatás következménye is lehetne; azonban több uráli nyelv is tartalmaz olyan nyelvi kövületeket, amelyek az adott szerkezet, illetve szerkezeti megszorítás megnyilvánulásai. Ezek alapján joggal feltételezhetjük, hogy az adott jelenség a szóban forgó rokon nyelvek közös ősében is megvolt.

2. Egy példa: differenciált tárgy–ige egyeztetés és differenciált tárgyjelölés az ugor és szamojéd nyelvekben

Mint lentebb részletesen bemutatom, az obi-ugor és a szamojéd nyelveket sajátos differenciált tárgy–ige egyeztetés jellemzi: az ige akkor és csak akkor egyezik tárgyával, ha az topik szerepű: ismert információt közöl. A manysiban (az északi nyelvjárást kivéve) ezt differenciált tárgyjelölés egészíti ki: a tárgy is akkor és csak akkor kap tárgyragot, ha topik – pontosabban, ha másodlagos topik, hiszen

mindig az alany tölti be az elsődleges topik szerepét. A keleti hantiban és a szamojéd nyelvekben az úgynevezett inverz egyeztetési tilalom kizárja, hogy az 1. és 2. személyű tárgyi névmások másodlagos topikok legyenek, azaz egyeztetést váltsanak ki. Ez a tilalom a keleti manysiban tapasztalt differenciált tárgyjelölésre is vonatkozik: az 1. és 2. személyű tárgyak nem kaphatnak tárgyragot.

E tények alapján azt állíthatnánk nagy valószínűséggel, hogy a differenciált tárgy–ige egyeztetés és az inverz egyeztetés tilalma az uráli nyelvcsalád valamennyi szibériai tagját jellemezhette; vagy areális jelenségként terjedt el Szibériában, vagy esetleg az alapnyelvből maradt fenn. A keleti manysiban tapasztalt differenciált tárgyjelölés és inverz tárgyjelölési tilalom vagy belső fejlemény a keleti manysiban, vagy együtt járt a differenciált tárgy–ige egyeztetéssel és az inverz egyeztetési tilalommal, de a többi érintett uráli nyelvből már kihalt. Pontosíthatjuk hipotéziseinket, ha észrevesszük, hogy az inverz egyeztetés tilalma és az inverz tárgyjelölés tilalma nyelvi kövületként a magyarban is megtalálható. Ez arra utal, hogy e jelenségkör – legalábbis a differenciált tárgy–ige egyeztetés és az inverz egyeztetés tilalma – az ugor és a szamojéd ágak egészét érintette, tehát alapnyelvi jelenség lehetett – tekintve, hogy az ugor és a szamojéd nyelvek mai tudásunk szerint nem alkottak a finn-permi nyelvektől elkülönülő közös alcsoportot.[1] (A mordvinban is megfigyelhető a magyarra emlékeztető differenciált tárgyjelölés, azonban Keresztes (1999) a mordvin tárgyas ragozás kései, belső fejleményként való elemzése mellett érvel.) Alapnyelvi maradvány lehet a differenciált tárgyjelölés és az inverz tárgyjelölés tilalma is. Ugyanakkor, mivel ezek csak ugor nyelvekben maradtak fenn, nem zárható ki, hogy az ugor ág belső fejleményei.

3. Differenciált tárgy–ige egyeztetés az obi-ugor és a szamojéd nyelvekben

A finnugor nyelvészek régi megfigyelése, hogy az obi-ugor nyelvekben az ige egyezhet a tárgyával. Az igével egyeztetett tárgy határozott értelmű, amint az alábbi hanti minimális pár mutatja:

(1) a. ku rit tu-s
ember csónak visz-múlt.e/3
'Az ember vitt egy csónakot.'

[1] Mint egyik lektorom felhívja rá a figyelmet, az sem zárható ki, hogy ugor innovációról van szó, amely később terjedt el az obi-ugor nyelvekből a szamojéd nyelvekbe – sőt, még tovább, mivel a jelenség a kelet-szibériai csukcsban, kamcsadálban és korjákban is megfigyelhető (l. Comrie 1980).

b. ku rit tu-s-**t**
ember csónak visz-múlt-**obj**.e/3
'Az ember a csónakot elvitte.' (hanti, Gulya 1970)

Ugyanakkor nem minden határozott tárgy vált ki egyeztetést. Az alábbi példapárban a mutató névmással ellátott tárgy határozott, ugyanakkor az ige akár egyező, akár nem egyező változatban követheti:

(2) a. ma tam kalaŋ we:l-s-əm
én e rénszarvas megöl-múlt-e/1
'Megöltem ezt a rénszarvast.'
b. ma tam kalaŋ we:l-s-**e:**m
én e rénszarvas megöl-múlt-**obj**.e/1
'Ezt a rénszarvast megöltem.' (hanti, Nikolaeva 2001, (45))

Azt, hogy mi e differenciált tárgy–ige egyeztetésnek nevezett jelenség mozgatórugója, Nikolaeva (1999; 2001; Dalrymple–Nikolaeva 2011) világította meg, és eredményeit Skribnik (2001), Sipőcz (2012), Virtanen (2015) és mások is megerősítették. A hantiban – és több-kevesebb következetességgel a manysiban, valamint a szamojéd nyenyecben, szelkupban, nganaszánban is – a mondat SOV szórendű. A hanti alany mindig elsődleges topikként funkcionál. Ha nem alkalmas a topik szerepre, a mondatot passzivizálni kell, hogy a leginkább topik jellegű, ismert információt hordozó összetevő kerülhessen alanyi pozícióba. Alanyi kérdés például nem lehetséges. Ha a (3a) alatti mondat alanyát kérdő névmással akarnánk helyettesíteni, a (3b) alatti passzív szerkezetet kell használnunk, amelyben a mélyszerkezeti tárgy funkcionál alanyként. A passzív mondatban a szabad határozóvá lett ágens helyhatározói ragot kap.

(3) a. (luw) juwan re:sk-əs
ő Iván megüt-múlt.e/3
'Ő megütötte Ivánt.'
b. juwan xoj-na re:sk-əs-a
Iván ki-loc megüt-múlt-pass.e/3
'Iván kitől üttetett meg?' (hanti, Nikolaeva 1999, (58))

A negatív névmás sem szerepelhet topikként, így alanyként sem:

(4) a. *xoj tam xu:j an wa:nt-əs
ki ez ember nem lát-múlt.e/3
'Senki ezt az embert nem látta.'

b. tam xu:j xoj-na an wa:n-s-a
ez ember ki-loc nem lát-múlt-pass.e/3
'Ez az ember senkitől nem láttatott.' (hanti, Nikolaeva 2001, (28a–b))

Míg az alany mindig elsődleges topik *(aboutness topic)* a hanti mondatszerkezetben, a tárgy akár fókuszként, akár másodlagos topikként funkcionálhat. A tárgy–ige egyeztetés a topik tárgy és a fókusz tárgy megkülönböztetésére szolgál: az ige akkor és csak akkor egyezik tárgyával, ha az topik szerepű. A szigorúan SOV szórendű tranzitív hanti mondatok tehát az (5) alatti két szerkezeti minta valamelyikét követik. Givón (1975) amellett érvelt többek között gyermeknyelvi megfigyelésekre és kreol nyelvi adatokra támaszkodva, hogy az igei egyeztetés topikismétlő névmásoknak az igére való klitizálódásával, majd grammatikalizálódásával alakult ki. A hanti adatok megerősítik ezt a feltételezést; a hanti mondatban alanyi topik esetén az ige az alanyával, alany és tárgyi kettős topik esetén az alanyával és a tárgyával egyezik, azaz:

(5) a. $[_{\text{TopP}}$ **S** $[_{\text{VP}}$ O V + **AgrS**]]
b. $[_{\text{TopP}}$ **S** $[_{\text{TopP}}$ **O** $[_{\text{VP}}$ V + **AgrO** + **AgrS**]]]

A topikalizáció mozgatással, a VP-ből való kiemeléssel is együtt jár. Nikolaeva (2001) mintegy 1100 tranzitív hanti mondatot vizsgált meg Pápay József gyűjtéséből, és azt találta, hogy fókusz szerepű tárgy esetén az egyéb bővítmények és szabad határozók az alany és a tárgy közé kerülnek, topik szerepű tárgy esetén pedig a tárgy és az ige közé.

A tárgy akkor kerül topik pozícióba, ha ismert információt hordoz *(familiarity topic)*. A kontextuálisan adott tárgy mindig egyeztetést vált ki. Fentebb a (2) alatti minimális pár tagjai abban különböznek, hogy a tárgyi egyeztetést nem mutató (2a) alatti változat arra a kérdésre felel: *Mi történt?*, míg az egyeztetett (2b) változat a *Mit tettél ezzel a rénszarvassal?* kérdésre szolgál válaszul. A (6) alatti példában azért kell az igét egyeztetni a tárggyal, mert a helyhatározó kontrasztív fókusz, következésképp a tárgy az előfeltevés része.

(6) Ma ta:ləx ta:ta a:kət-l-**e:**m anta to:ta
én gomba itt gyűjt-jelen-**obj**.e/1 nem ott
'Én gombát ITT gyűjtök, nem OTT.' (hanti, Nikolaeva 2001, 29)

Az obi-ugor nyelvekben és a szelkupban megvan a tárgyváltás *(object shift)* indoeurópai nyelvekből is ismert jelensége. Nemcsak a mélyszerkezeti tárgy kerülhet másodlagos topik helyzetbe, ahol egyeztetést vált ki az igén, hanem egyéb belső

argumentum is, például a részeshatározó. Ez topikalizált tárgyként elveszti határozói esetét, a mélyszerkezeti tárgy viszont határozói esetet kap. A manysiban (az északi nyelvjárást kivéve) a topikalizált belső argumentum tárgyesetbe, a mélyszerkezeti tárgy pedig instrumentalisba kerül – amint az alábbi példapár mutatja:

(7) a. Am **mis-um-n** pum sāγr-ēγ-um
én tehén-e/1-dat széna vág-jelen-e/1
'Szénát vágok a tehenemnek.'
b. Am **mis-um** pum-el sāγr-i-**l**-um
én tehén-e/1 széna-inst vág-jelen-**obj**-e/1
'A tehenemet szénával látom el.' (manysi, Sipőcz 2012)

Az uráli nyelvcsaládban a differenciált tárgy–ige egyeztetés nem korlátozódik az obi-ugor nyelvekre; a szamojéd nyelvekben is megfigyelhető. Íme egy tundrai nyenyec példapár. Az ige csak akkor viseli a *-da* tárgyi egyeztető morfémát, ha a tárgy topik szerepű. (Az alanyi egyeztető toldalék a (8a, b) példákban zéró.)

(8) a. Wanya syita ladə◦da[2]
Ványa őt megüt.**obj**.e/3
'Ványa (őt) megütötte.'
b. Wanya syita ladə◦
Ványa őt megüt.e/3
'Ványa őt ütötte meg.' (tundrai nyenyec, Dalrymple–Nikolaeva 2011, 129)

Hasonló a helyzet például a szelkupban is. Mint az alábbi minimális pár mutatja, az ige attól függően visel tárgyi egyeztető toldalékot, hogy a tárgy adott vagy új információt hordoz-e, azaz topik-e vagy fókusz.

(9) a. Təp kanap qontyrtɛnta
ő kutya lát.jövő.e/3
'Ő látni fog egy kutyát.'
b. Təp kanap qontyrtɛntyŋyty
ő kutya lát.jövő.**obj**.e/3
'Ő a kutyát meglátja.'
(szelkup, Kuznyecova et al. 1982, 235; idézi Dalrymple–Nikolaeva 2011,199–201)

Összefoglalva a fenti hanti, manysi és szamojéd példák tanulságát: a mai obi-ugor és szamojéd nyelvekben olyan differenciált tárgy–ige egyeztetést találunk,

[2] Az idézett példákat és a glosszákat betűhíven idézem a megjelölt forrásokból. Csak akkor bontom a szavakat morfémákra, ha a források is ezt teszik.

amelyben az egyeztetés megléte vagy hiánya a tárgy diskurzusszerepétől függ: az ige akkor egyezik tárgyával, ha az másodlagos topik. E jelenséget nem mutatták ki az európai uráli nyelvekben (pontosabban a mordvinban van ugyan tárgyas ragozás, de belső fejleménynek látszik), tehát egyelőre nincs rá bizonyítékunk, hogy az uráli alapnyelvből örökölt jelenségről volna szó. Elképzelhető tehát, hogy szibériai areális jelenséggel, nem-uráli szibériai nyelvek kontaktushatásával állunk szemben. Ugyanakkor elgondolkodtató, hogy a magyar tárgy–ige egyeztetés, azaz a magyar tárgyas ragozás is differenciált: az ige csak a határozott tárggyal egyezik. Ismerünk arra példát egyes bantu nyelvekből, például a lugandából, hogy a topikalizált tárgy–ige egyeztetés határozott tárgy–ige egyeztetésként elemződött újra – ami nem meglepő, hiszen a topikalizált tárgy az esetek túlnyomó részében határozott, és a határozott tárgy az esetek nagy részében topik szerepű (Givón 1975, 159). Mégis ahhoz, hogy megalapozottan feltételezhessük, hogy a magyarban az obi-ugor és a szamojéd nyelvekben megőrzött differenciált tárgy–ige egyeztetés változott határozott tárgy–ige egyeztetéssé, tehát a topikalizált tárggyal való egyeztetés uráli alapnyelvi jelenség lehetett, konkrétabb bizonyítékra volna szükségünk.

4. Az inverz topikalizáció tilalma

A differenciált tárgy–ige egyeztetést mutató keleti hantiban és szamojéd nyelvekben az 1. és 2. személyű tárgy soha nem vált ki egyeztetést. Vessük össze az alábbi keleti hanti mondatokat. Míg a 3. személyű névmási tárgyat tartalmazó (10a) mondat igéje egyezik tárgyával, a (10b) és (10c) mondatok 1. és 2. személyű tárgya mellett alanyi ragozásban áll.

(10) a. Vera **ʌüw-at** wū-ʌ-**t**əɣ.
Vera ő-acc ismer-jelen-**obj**.e/3
'Vera őt ismeri.'

b. ʌüw **mān-t/nüŋ-at** wū-ʌ.
ő én-acc/te-acc ismer-jelen.e/3
'Ő engem/téged ismer.'

c. mā **nüŋ-at** wū-ʌ-əm.
én te-acc ismer-jelen-e/1
'Én téged ismerlek.' (keleti hanti, Csepregi Márta személyes közlése)

Figyeljük meg azt is, mi történik a (8) alatti tundrai nyenyec mondattal, ha a 3. személyű tárgyat 1. vagy 2. személyűre cseréljük. Míg a (8a, b) alatti változatok azt mutatták, hogy 3. személyű tárgy esetén mind az alanyi, mind a tárgyas ragozás lehetséges, 1. és 2. személyű tárgy esetén a *-da* tárgyi egyeztető morféma használata kizárt:

(11) Wanya **syiqm◦/syit◦** ladə◦/*ladə◦-**da**
Ványa engem/téged megül.e/3/megül-**obj**.e/3
'Ványa megütött engem/téged.' (tundrai nyenyec, Dalrymple–Nikolaeva 2011, 130)

Ugyanezt tapasztaljuk a (9) alatti szelkup mondat esetében is: ha a 3. személyű tárgyat 1. vagy 2. személyűre cseréljük, a tárgyas ragozás használata lehetetlenné válik:

(12) Təp šį̈nty qontyrtɛnta/*qontyrtɛntyŋyty
ő téged lát.jövő. e/3/lát.jövő.**obj**.e/3
'Ő látni fog téged.' (Kuznyecova et al. 1982, 235; idézi Dalrymple–Nikolaeva 2011, 199–201)

Hasonló jelenséget először Comrie (1980) figyelt meg az északkelet-szibériai csukcs, korják és kamcsadál nyelvekben. E nyelvekben is van tárgy–ige egyeztetés, abban az esetben azonban ki van zárva, ha a tárgy az ún. aktivitási hierarchiában *(animacy hierarchy)* megelőzi az alanyt. E megszorítást Comrie az inverz egyeztetés tilalmának nevezte el, és a következőképpen fogalmazta meg:

(13) **Az inverz egyeztetés tilalma**
Az igével egyező tárgynak alacsonyabban kell állnia az aktivitási hierarchiában, mint az ugyanazon igével egyező alanynak (kivéve, ha mindketten a hierarchia legalsó fokát képviselik).[3]

Az aktivitási hierarchia a társalgás szereplőit rangsorolja a társalgásban betöltött szerepük aktivitása szerint. Legaktívabb a beszélő, azaz az egyes szám 1. személy; kevésbé aktívak a hallgatók, azaz a többes szám 1. személy, az egyes szám 2. személy és a többes szám 2. személy; legkevésbé aktív a 3. személy:

(14) **Aktivitási hierarchia**
E/1 > T/1 > E/2 > T/2 > E/3 > T/3

Ha a kelet-szibériai nyelvekben a tárgy magasabb személyű, mint az alany, például a tárgy 1. vagy 2. személyű, az alany pedig 3. személyű, a tárgyi egyeztetés elmarad, azaz az ige alanyi ragozásba kerül. (Egyes nyelvek egy másik „javítási" lehetőséget is megengednek: az igét egy „inverz" toldalékkal kivonhatjuk az inverz egyeztetési tilalom hatálya alól.)

[3] Valójában arra az esetre, amikor mind az alany, mind a tárgy a hierarchia legalsó fokát képviseli, a különféle nyelveknek többféle megoldásuk is van, ezért Comrie ezt nem foglalta bele a definícióba, hanem külön tárgyalja.

Valójában a nyelvek a (14) alatti hierarchiának valamilyen egyszerűsített, 2–3 fokozatú változatát használják; összevonnak egyes skálafokokat (bár az is előfordul, hogy a 3. személyt tovább bontják élőre és élettelenre). A korják például az alábbi hierarchiát használja:

(15) **Aktivitási hierarchia a korjákban**
1, 2, E/3 > T/3

Ha a keleti hantiban és a szamojéd nyelvekben a (16) alatti aktivitási hierarchiát feltételezzük, akkor az inverz egyeztetés tilalma azzal a következménnyel jár, hogy 1. és 2. személyű tárgy esetén az ige alanyi ragozásba kerül.

(16) **Aktivitási hierarchia a keleti hantiban és szamojéd nyelvekben**
1, 2 > 3

Mivel Comrie (1980) nem tért ki rá, hogy a kelet-szibériai nyelvekben milyen szemantikai szerepe van a tárgy–ige egyeztetésnek, illetve az egyeztetés hiányának, az inverz egyeztetés tilalma pusztán formális megszorításnak tűnt. Amióta azonban Nikolaeva a keleti hantiban és a szamojéd nyelvekben felismerte a differenciált tárgyi egyeztetés szerepét, az inverz egyeztetés tilalmának motivációja is világossá vált. Az ún. aktivitási hierarchia azonos a számos nyelvből ismert topikalitási, topik szerepre való elérhetőségi hierarchiával (l. például Moravcsik 1974; Givón 1975). E hierarchia implikációs topikalitási hierarchiaként működik. Azaz, ha egy nyelv megenged 3. személyű topikot, akkor biztosan topikalizálhatók benne a 2. és 1. személyű névmások is. Ha topikalizálhatók benne a 2. személyű névmások, abból az következik, hogy topikalizálhatók az 1. személyű névmások is, de nem következik a 3. személyű kifejezések topikalizálhatósága. A (13) alatti megszorítás azt mondja ki, hogy a másodlagos topik nem lehet topikszerűbb, mint az elsődleges topik. Vagy másként: két topik esetén a topikok szerkezeti rangsora nem lehet ellentétes referenseiknek az aktivitási hierarchiában elfoglalt rangsorával. Ha a tárgy prominensebb az aktivitási hierarchiában, mint az alany, csak fókuszként fogalmazható meg. Az inverz egyeztetés tilalma tehát valójában az inverz topikalitást tiltja meg. Azaz:

(17) **Az inverz topikalitás tilalma**
A topikalizált összetevők szerkezeti rangsora nem lehet ellentétes referenseiknek a diskurzusszereplők hierarchiájában való rangsorával.

Jóllehet a magyarban a tárgyas ragozás nem a tárgy topik szerepét jelöli, mégis érvényesül az inverz egyeztetés tilalma a magyarban is: ha a tárgy magasabb személyű, mint az alany, az ige nem egyezik vele. A magyarban az inverz egyeztetés tilalma tagoltabb aktivitási hierarchiát feltételez, mint amilyet a keleti hantinak és a szamojéd nyelveknek tulajdonítottunk. Vegyük számba a magyarázandó tényeket. A magyarban az ige akkor egyezik tárgyával, ha az határozott. A személyes névmások, amelyek mindig már adott, a kontextusban vagy a szituációban jelen lévő egyénre utalnak, inherensen határozottnak számítanak, ezért azt várjuk, hogy tárgyként tárgyas (másként: határozott) ragozást váltsanak ki. Ez így is van 3. személyű tárgy esetén: a fonológiailag üres *(-Ø)* 3. személyű alanyi egyeztető toldalék követi a *-ja-* tárgyi egyeztető toldalékot (18a). (E tárgyi toldalék az uráli 3. személyű tárgyi személyes névmás egyenes leszármazottja, l. Honti 2011.) Ha azonban az alany 3. személyű, a tárgy pedig 2. vagy 1. személyű, a tárgyi egyeztető toldalék hiányzik (18b, c).

(18) a. János lát-ja-Ø őt/őket.[4]
b. János lát-Ø engem/minket.
c. János lát-Ø téged/titeket.

Ugyanakkor, ha a tárgy 2. személyű és az alany egyes szám 1. személyű, az ige egyezik a tárggyal (bár a 2. személyű tárggyal egyező *-l-* toldalék nem azonos a 3. személyű tárggyal egyező *-ja* morfémával):

(19) Én lát-l-ak téged/titeket.

Ha az alany és a tárgy azonos személyű, de eltérő számú, tárgyként akár visszaható névmás, akár személyes névmás használható. Az utóbbi esetben, ha az alany egyes számú és a tárgy többes számú, az ige tárgyas ragozásban áll (20a, b), viszont ha az alany többes számú és a tárgy egyes számú, az ige alanyi ragozású (21a, b).

(20) a. Én minket ajánl-om/*ajánl-ok.
b. Te titeket ajánl-od/*ajánl-asz?

(21) a. Mi engem jelöl-ünk/*jelöl-j-ük.
b. Ti téged jelöl-tök/*jelöl-i-tek?

[4] A *-ja* tárgyi egyeztető toldaléknak *-Ø/-j/-A/-i* allomorfjai is vannak (Rebrus 2000). Egyes szám 1. és 2. személyben az alanyi és a 3. személyű tárgyi egyeztető toldalékokat egyetlen portmanteau morféma (*-Vm*, ill. *-Vd*) testesíti meg.

E tények esetleges, véletlenszerű kivételeknek látszanak a mai magyar grammatikában; valójában azonban levezethetők az inverz egyeztetés tilalmából, ha a magyarban az aktivitási hierarchiának az alábbi tagolást tulajdonítjuk:

(22) $\text{E/1} > \left\{ \begin{matrix} \text{T/1} \\ \text{E/2} > \text{T/2} \end{matrix} \right\} > 3$

beszélő > résztvevő > nem résztvevő

Az inverz egyeztetés (azaz valójában az inverz topikalitás) tilalma azonban az obi-ugor és a szamojéd nyelvekben megfigyelhető topikalizált tárgy–ige egyeztetést korlátozza. Ha a tárgy–ige egyeztetés már nem a tárgy topik szerepének kódolására szolgál, akkor az inverz egyeztetés tilalma csupán nyelvi kövület, egy korábbi nyelvállapot maradványa. Az 1. és 2. személyű tárggyal való egyeztetés hiánya természetesen akár esetleges kivétel is lehetne – az a tény azonban, hogy az egyes névmásokkal való egyeztetés nem mechanikus, hanem relativizált (például a 2. személyű tárggyal való egyeztetés attól függ, hogy milyen számú és személyű az alany), azt mutatja, hogy a (22) alatti hierarchia még működő eleme a nyelvnek. Tehát az inverz egyeztetés tilalma egy korábbi élő rendszer részeként rögzült és vált nyelvi kövületté.

5. A differenciált tárgyjelölés az északi manysiban

Mint Skribnik (2001), Sipőcz (2015) és Virtanen (2014; 2015) megmutatták, a manysiban a tárgy topik szerepét nem csak az igén jelzi egy egyeztető morféma, hanem a tárgyon is mutatja egy tárgyrag. Virtanen mintegy 2000 keleti manysi tranzitív mondat kontextusban való vizsgálatával erősítette meg, hogy a látszólag választható tárgyrag akkor jelenik meg a tárgyon, ha az a kontextusból már ismert, adott információt hordoz – l. (23b). Az új információt hordozó, fókusz szerepű tárgy mindig ragtalan – l. (23a).

(23) a. kom jowt-nyõõl wø-s
férfi íj-nyíl vesz-múlt.e/3
'A férfi vett egy íjat és nyilat.' (keleti manysi, Virtanen 2014, (17))

b. õõw-**mø** öät kont-iiløm
ajtó-**acc** nem talál-**obj**.e/1
'Az ajtót nem találom.' (keleti manysi, Virtanen 2014, (11))

A tárgy másodlagos topik szerepét jelölő differenciált tárgyjelölést az obi-ugor nyelvek közül csak a keleti manysiból tudjuk illusztrálni. A többi ugor nyelvben és

a szamojéd nyelvekben a (nem névmási) tárgy vagy mindig ragtalan, vagy mindig tárgyragot kap. A magyarban a tárgyragozás általánossá válása a korai ómagyar vagy a kései ősmagyar korban történhetett meg, hiszen az első ómagyar kódexekben az igeneves mondatok tárgya még gyakran ragtalan – l. Károly (1956); É. Kiss (2014). Az a tény, hogy az igeneves mondatokban a tárgy hosszabb ideig őrizte ragtalanságát, támogatja azt a hipotézist, hogy a tárgyrag az ősmagyarban is a tárgy topik szerepét jelölte. Az igeneves beágyazott mondatokban feltehetőleg nem történt topikalizáció, így ott a tárgy egy korábbi időszakaszban soha nem kapott tárgyragot – ezért konzerválódhatott a ragtalansága.

6. Az inverz tárgyjelölés tilalma

Ha a keleti manysiban a differenciált tárgyjelölés valóban a tárgy topik szerepének jelölésére szolgál, akkor azt várjuk, hogy a tárgyjelölést is korlátozza az inverz topikalitás tilalma; azaz az inverz topikalitás tilalma az inverz tárgyjelölés tilalmában is megnyilvánul. Valóban ezt tapasztaljuk: a keleti manysi korpuszokban nem találunk tárgyragot viselő 1. és 2. személyű névmási tárgyat[5] – jóllehet az 1. és 2. személy a szituációban mindig adott, jelen lévő, így predesztinált a topik szerepre.

(24) a. **öän-øm** jål-ääl-ääl-øn.
én-e/1 le-öl-imp-obj.e/2
'Ölj meg engem!' (keleti manysi, Virtanen 2014, (15))

b. Om **nää-n** jorøl tåt-øs-løm tøg.
én te-e/2 szándékosan hoz-múlt-obj.e/1 ide
'Téged szándékosan hoztalak ide.' (keleti manysi, Virtanen 2015, 42)

Nemcsak az 1. és 2. személyű tárgy ragtalan, hanem az olyan tárgy is, amelynek névmási birtokosa 1. vagy 2. személyű, például:

(25) ääk-**øn** komøly woåxtl-øs-løn!
nagybáty-e/2 hogy elhagy-múlt-obj.e/2
'Hogy hagyhattad el a nagybátyádat!' (keleti manysi, Virtanen 2014, (21))

Ez a tény fontos bizonyíték a mellett, hogy a tárgyjelölést nem az alany és a tárgy személyjegyeinek morfológiai konfliktusa okozza – mint ahogy azt az indoeurópai nyelvekben megfigyelhető hasonló típusú tilalomról, az ún. személy–eset

[5] A keleti manysi néhány évtizede kihalt, így nincs mód informánsok megkérdezésére.

megszorításról *(Person Case Constraint)* állítja például Anagnostopoulou (2005) és Béjar–Rezac (2009), és mint ahogyan a magyar inverz egyeztetési tilalmat elemzi Bárány (2015). A (25) típusú szerkezetekben a tárgy 3. személyű, azonban egy 2. vagy 1. személyű referens birtoka vagy hozzátartozója vagy része; tehát a tárgyrag kiosztását nem a tárgyi főnévi csoport személyjegye, hanem a tárggyal asszociált referens személyjegye gátolja meg. A topikalitási tilalom forrása tehát nem más, mint az alanyi és a tárgyi topik szerkezeti hierarchiája és referenseik aktivitási rangsora közötti ellentmondás.

Mint a fenti példákban megfigyelhető, a keleti manysiban a tárgyi személyes névmás a névmással megegyező számú és személyű birtokos személyragot visel. Ismert tény, hogy az uráli nyelvekben a birtokos személyragok determináló funkcióval is bírnak. Nikolaeva (2002) a nem birtoklást kifejező birtokos személyragoknak háromféle funkcióját különbözteti meg. (i) A 3. személyű birtokos személyrag azonosító, deiktikus szerepű. (ii) Az 1. és 2. személyű személyragnak asszociatív szerepe van; azt fejezik ki, hogy a beszélő, illetve a hallgató képezi a referenciapontot. (iii) Végül a birtokos személyrag kontrasztív, fókuszáló szerepet is játszhat. Az a tény, hogy az 1. és 2. személyű tárgy mindig birtokos személyragot visel, a birtokos személyragozásnak akár az asszociatív, akár a fókuszáló szerepéből levezethető. Ami a jelen gondolatmenet szempontjából lényeges: a birtokos személyragozásnak nincs tárgyjelölő szerepe, nem helyettesíti a tárgyragot. A 3. személyű tárgyak akár topik, akár fókusz szerepet betölthetnek, és az előbbi esetben egyszerre viselhetnek birtokos személyragot és tárgyragot. Például:

(26) sågrøp-**øtääm** kont-øs-tø.
fejsze-e/3.acc talál-múlt-obj.e/3
'Megtalálta a fejszéjét.' (keleti manysi, Virtanen 2014, (23))

Bár fentebb ómagyar adatok alapján hipotézisként felvetettük, hogy a tárgyjelölés az ősmagyarban is differenciált volt, a kései ómagyar korra kétségkívül általánossá vált. Meglepő módon azonban a mai magyarban is megtaláljuk az inverz tárgyjelölés tilalmának maradványait! A magyarban sem az egyes szám 1. személyű, sem az egyes szám 2. személyű tárgy nem visel tárgyragot.[6] Az egyes szám 1. vagy 2. személyű birtokossal bíró tárgy esetében sem kötelező a tárgyragozás:

[6] A magyar nyelvterület nyugati részén a többes szám 1. és 2. személyű tárgy *bennünk* és *bennetek* alakjai is ragtalanok (Hegedűs 2003, 369). E névmási tárgyak másféle nyelvi kövületek: a névmások partitivusi tárgyként értelmezett *-ban/ben* ragos alakjaiból értelmeződtek át tárggyá.

(27) eng-em mi-nk-e**t**
tég-ed ti-tek-e**t**
ő-**t** ő-k-e**t**

(28) Összetörték az autó-m(-at)/autó-d(-at).

Az 1. és 2. személyű tárgyi névmások birtokos személyragja bizonyára hozzájárulhatott az 1. és 2. személyű tárgyak ragtalanságának fennmaradásához, hiszen lehetővé tette az alanyi és a tárgyi alakok megkülönböztetését; azonban eredetileg a birtokos személyragnak nem volt köze a tárgyjelöléshez, nem helyettesítette azt, amint ez a *mi-nk-et, ti-tek-et* többes számú alakok mutatják.

Az a tény, hogy a magyarban fennmaradt az inverz tárgyjelölés tilalma, annak bizonyítéka, hogy az ősmagyar valóban differenciált tárgyjelölést használt, és a tárgyrag a tárgy topik szerepének kódolására szolgált. A differenciált tárgyjelölés és az inverz tárgyjelölés tilalma tehát nem lehetett specifikus keleti manysi fejlemény; legalábbis az ugor alapnyelvben léteznie kellett, ha több ugor leánynyelvben is öröklődött.

7. A töredékek összeillesztése; szintaktikai rekonstrukció

Az obi-ugor és a szamojéd nyelvekben négyféle egymással összeilleszthető jelenséget találtunk:

a. differenciált tárgy–ige egyeztetés: egyeztetés topik szerepű tárgy esetén
b. az inverz egyeztetés tilalma: az egyeztetés hiánya 1. és 2. személyű tárgy esetén
c. differenciált tárgyjelölés: tárgyrag topik szerepű tárgy esetén
d. a differenciált tárgyjelölés tilalma: a tárgyrag hiánya 1. és 2. személyű tárgy esetén

Egyetlen mai uráli nyelvben sem él e sajátságok mindegyike, de mindegyik sajátság fennmaradt egy vagy több uráli nyelvben, amint ezt a következő táblázat mutatja. A táblázatban az északi és a keleti hantit külön nyelveknek tekintem, mivel a vizsgált sajátságok tekintetében különböznek egymástól. A szamojéd nyelveket viszont egyetlen sor képviseli, ugyanis csak a tundrai nyenyecről vannak részletes adataim, és a többi nyelvről való szórványos adatok a vizsgált tekintetben megegyeznek a tundrai nyenyeccel.

	Igei egyeztetés topikalizált tárggyal	Inverz egyeztetés tilalma	Tárgyrag csak topikalizált tárgyon	Inverz tárgyragozás tilalma
magyar	–	+	–	+
keleti manysi	+	–	+	+
keleti hanti	+	+	–	–
északi hanti	+	–	–	–
szamojéd	+	+	–	–
proto-ugor	**+**	**+**	**+**	**+**
proto-uráli	**+**	**+**	**?**	**?**

Az uráli nyelvekben megőrzött négy sajátság együtt teljes, koherens rendszert alkot. E rendszer legfontosabb elemei: (i) A topikalizált tárgy a (mindig vagy legalábbis alapesetben) szintén topik szerepű alanyhoz hasonlóan egyeztetést vált ki az igén. (ii) A tárgy topikalizálása és az ezzel együtt járó igei egyeztetés nem lehetséges, ha a topik pozícióban létrejövő alany–tárgy szerkezeti hierarchia ellentmond az alanyi és tárgyi referensek diskurzusbeli hierarchiájának. (iii) A tárgy topik funkcióját tárgyrag is jelöli. (iv) A tárgy topikalizálása és tárgyraggal való megjelölése nem lehetséges, ha a topik pozícióban létrejövő alany–tárgy szerkezeti hierarchia ellentmond az alanyi és tárgyi referensek diskurzusbeli hierarchiájának. Ennek a négy tényezőnek a vizsgált rokon nyelvekben való megléte, ill. hiánya jelenti azokat a megfeleléslistákat, melyek a szintaktikai rekonstrukció alapjául szolgálhatnak.

Fontos hangsúlyozni, hogy a mondattani megfeleléslisták elemei mondattani jelenségek: absztrakt szerkezeti viszonyok. A szerkezeti viszonyokat kódoló morfémák megfeleltetése és a proto-morfémák rekonstrukciója a mondattani rekonstrukciótól független feladat. A morfológiai és a mondattani rekonstrukció támogathatja egymást, de ha az egymásnak megfeleltetett szerkezeti relációkhoz társítható morfémák nem feleltethetők meg egymásnak, az nem érvényteleníti a mondattani rekonstrukciót; mindössze azt jelzi, hogy egyes rokon nyelvekben morfémacsere történt.

A mondattani rekonstrukció során azt kell eldönteni, hogy a megfeleléslisták + és – értékei közül melyik az eredeti, alapnyelvi, és melyik jött létre későbbi változás következményeképpen.

Az első két sajátság: az igei egyeztetés topikalizált tárggyal és az inverz egyeztetés tilalma ugyanazon jelenség két oldala, hiszen a tilalomnak csak akkor van értelme, ha az adott nyelvben az általa korlátozandó jelenség: a topikalizált tárggyal való egyeztetés is megvan. Következésképp, ha egy nyelvben csak az inverz egyeztetés tilalmát találjuk meg, joggal következtethetünk rá, hogy azt a nyelvet korábban a differenciált, csak a topikalizált tárgyra kiterjedő tárgy–ige egyeztetés

is jellemezte. A vizsgált öt testvérnyelvből négyben kimutatható a topikalizált tárggyal való egyeztetés, és közülük kettőben az inverz egyeztetés tilalma is. Az ötödik testvérnyelvben, a magyarban csak a tilalom maradt fenn nyelvi kövületként. Minthogy a két jelenség együtt járt, mindkettőt rekonstruálhatjuk mind az ugor alapnyelvre, mind az ugort és a szamojéd nyelvek ősét magában foglaló uráli alapnyelvre.

Ahogy a topikalizált tárggyal való egyeztetés és az inverz egyeztetés tilalma összetartozik, ugyanúgy összetartozik a topikalizált tárgyra korlátozódó tárgyjelölés és az inverz tárgyjelölés tilalma is. A keleti manysiban mindkettőt megtaláljuk. A magyarban csupán az inverz tárgyjelölés tilalma őrződött meg, azonban e korlátozás nem létezhetett a korlátozandó jelenség nélkül, tehát a topikalizált tárgyra korlátozódó tárgyjelölésnek is léteznie kellett az ősmagyarban. Minthogy a jelenség elemei az ugor nyelvek mindkét ágában kimutathatók, a jelenséget (a topikalizált tárgyra kiterjedő differenciált tárgyragozást és az azt korlátozó inverz tárgyragozási tilalmat) az ugor alapnyelvre is rekonstruáljuk. Mivel a szamojéd nyelvekről nem találtam hasonló adatokat, nyitva hagyom, hogy a tárgy topik voltának kettős (mind az igén, mind a tárgyon való) jelölése uráli jelenség volt-e, vagy az ugor ág belső fejleménye.

A magyarban megőrzött nyelvi kövületek vizsgálata nélkül a keleti manysiban tapasztalt differenciált tárgyjelölés a keleti manysi egyedi sajátságának tűnhetne, az obi-ugor nyelvekben és a szamojédban fennmaradt differenciált ige–tárgy egyeztetés és inverz egyeztetési tilalom pedig szibériai areális jelenségnek látszana. A fenti szintaktikai rekonstrukció akkor sem lett volna lehetséges, ha nem volnának megbízható adataink a nemrégen kihalt keleti manysiról. E tény arra figyelmeztet bennünket, hogy sürgető feladat a kihalás szélén álló, eltűnőben lévő kis uráli nyelvek alapos dokumentálása, hiszen minden egyes uráli nyelv eltűnésével nehezebbé válik a nyelvcsalád történetének feltárása.

Irodalom

Anagnostopoulou, Elena 2005. Strong and weak person restrictions: A feature checking analysis. In: Lorie Heggie–Francisco Ordoñez (szerk.): Clitic and affix combinations. Amsterdam: John Benjamins. 199–235.

Bárány, András 2015. Inverse agreement and Hungarian verb paradigms. In: Katalin É. Kiss–Balázs Surányi–Éva Dékány (szerk.): Approaches to Hungarian 24. Amsterdam: John Benjamins, 37–64.

Béjar, Susana–Milan Rezac 2009. Cyclic Agree. Linguistic Inquiry 40: 35–73.

Bowern, Claire 2008. Syntactic change and syntactic borrowing in generative grammar. In: Gisella Ferraresi–Maria Goldbach (szerk.): Principles of syntactic reconstruction. Amsterdam: John Benjamins. 187–216.

Campbell, Lyle–Alice C. Harris 2002. Syntactic reconstruction and demythologizing 'Myths and the prehistory of grammars'. Journal of Linguistics 38: 599–618.

Comrie, Bernard 1980. Inverse verb forms in Siberia: Evidence from Chukchee, Koryak and Kamchadal. Folia Linguistica 1: 61–74.

Dalrymple, Mary–Irina Nikolaeva 2011. Objects and information structure. Cambridge: Cambridge University Press.

É. Kiss, Katalin 2005. The inverse agreement constraint in Hungarian – a relic of a Uralic–Siberian Sprachbund? In: Hans Broekhuis–Norbert Corver–Riny Huybregts–Ursula Kleinhenz–Jan Koster (szerk.): Organizing grammar. Linguistic studies in honor of Henk van Riemsdijk. Berlin: Mouton de Gruyter. 108–116.

É. Kiss, Katalin 2012. Null pronominal objects in Hungarian. Acta Linguistica Hafniensia 44: 92–206.

É. Kiss, Katalin 2013. The Inverse Agreement Constraint in Uralic languages. Finno-Ugric Languages and Linguistics 2: 2–21.

É. Kiss Katalin 2014. Az ősmagyar SOV szórendtől az ómagyar 'topik–fókusz–V-X*' szórendig. In: É. Kiss Katalin (szerk.): Magyar történeti mondattan. Budapest: Akadémiai Kiadó. 14–33.

Givón, Talmy 1976. Topic, pronoun, and grammatical agreement. In: Charles Li–Sandra Thompson (szerk.): Subject and topic. New York: Academic Press. 149–188.

Gulya, János 1970. Aktiv, Ergativ und Passiv im Vach-Ostjakischen. In: Wolfgang Schlachter (szerk.): Symposium über Syntax der uralischen Sprachen. Göttingen: Vandenhoeck/Ruprecht. 80–83.

Greenberg, Joseph H. 1963. Language universals. The Hague: Mouton.

Hale, Mark–Madelyn Kissock 2015. Syntactic reconstruction: The Correspondence Problem revisited. Elhangzott: DIGS 17, Reykjavík, 2015. május 31.

Harris, Alice C.–Lyle Campbell 1995. Historical syntax in cross-linguistic perspective. Cambridge: Cambridge University Press.

Hawkins, John A. 1983. Word order universals. New York: Academic Press.

Hegedűs Attila 2003. A nyelvjárási mondattani jelenségek. In: Kiss Jenő (szerk.): Magyar dialektológia. Budapest: Osiris. 362–374.

Honti László 2011. Tűnődések tárgyas igeragozásunk kialakulásáról. Nyelvtudományi Közlemények 106: 132–146.

Károly Sándor 1956. Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. Nyelvtudományi Értekezések 10. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Keresztes László 1999. Development of Mordvin definite conjugation. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Kuznyecova, Ariadna–Jevgenyij Helimszkij–Jelena Gruskina 1982. Очерки по селькупскому языку. Moszkva: MGU.

Lightfoot, David 2002. Myths and the prehistory of grammars. Journal of Linguistics 38: 113–136.

Longobardi, Giuseppe 2003. On parameters and parameter theory. In: Elisabeth Stark–Ulrich Wandruszka (szerk.): Syntaxtheorien, Modelle, Methoden, Motive. Tübingen: Gunter Narr. 273–290.

Mengden, Ferdinand von 2008. Reconstructing complex structures: A typological perspective. In: Gisella Ferraresi–Maria Goldbach (szerk.): Principles of syntactic reconstruction. Amsterdam: John Benjamins. 97–119.

Moravcsik, Edith 1974. Object–verb agreement. Working Papers in Language Universals 15. Stanford: Stanford University. 25–140.

Nikolaeva, Irina 1999. Ostyak. Languages of the World/Materials 305. München: LINCOM Europa.

Nikolaeva, Irina 2001. Secondary topic as a relation in information structure. Linguistics 39: 1–49.

Nikolaeva, Irina 2002. Possessive affixes in the pragmatic structuring of the utterance: Evidence from Uralic. In: Bernard Comrie–Pirkko Suihkonen (szerk.): International Symposium on Deictic Systems and Quantification, Izhevsk. Amsterdam: John Benjamins.

Nikolaeva, Irina 2014. A grammar of Tundra Nenets. Berlin: Mouton de Gruyter.

Rebrus Péter 2000. Morfofonológiai jelenségek. In: Kiefer Ferenc (szerk.): Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia. Budapest: Akadémiai Kiadó. 763–948.

Roberts, Ian–Anna Roussou 2003. Syntactic change: a minimalist approach to grammaticalization. Cambridge: Cambridge University Press.

Sipőcz Katalin 2012. Ditranzitív igék a manysiban. Nyelvtudományi Közlemények 109: 123–136.

Sipőcz Katalin 2015. Tárgyjelölés a manysi ditranzitív szerkezetekben. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila–Pintér Lilla (szerk.): Nyelvelmélet és dialektológia 3. Piliscsaba: PPKE BTK. 234–245.

Skribnik, Elena 2001. Pragmatic structuring in Northern Manysi. In: Tönu Seidenthal (szerk.): Congressus Nonus Internationalis Fenno-ugristarum. Pars IV. Dissertationes sectionum: Linguistica III. Tartu: Tartu University.

Virtanen, Susanna 2014. Pragmatic object marking in Eastern Mansi. Linguistics 52: 391–413.

Virtanen, Susanna 2015. Transitivity in Eastern Mansi. Doktori disszertáció, Helsinki Egyetem.

Syntactic reconstruction from linguistic fossils

Abstract: The paper argues that the comparative method can also be applied to correspondence lists of syntactic structures in syntactic reconstruction. In deciding which element of a correspondence list represents the original version, we can often rely on linguistic fossils. This is shown by a case study aiming to reconstruct the conditions of object-verb agreement and object marking in Proto-Uralic/Proto-Ugric. The Ob-Ugric languages, the Samoyedic languages and Hungarian all display differential object-verb agreement; however, whereas in Ob-Ugric and Samoyedic, it encodes the topic status of the object, in Hungarian, it is elicited by the definiteness of the object. Furthermore, whereas in Hungarian all objects bear accusative case, in Mansi, only topical objects are case marked, and in Khanty, all objects are caseless (except for object pronouns). As the paper shows, differential object-verb agreement encoding the topicality of the object has not only survived in the Ob-Ugric and the Samoyedic languages but has been preserved in linguistic fossils in Hungarian, as well, so it can be reconstructed for Proto-Uralic with great likelihood. Differential object marking elicited by the object status of the object can also be pointed out not only in Mansi but in Hungarian fossils, too; hence it is likely to represent Ugric heritage.

Keywords: syntactic reconstruction; differential object–verb agreement; differential object marking; Proto-Uralic, Proto-Ugric

És mégis: mozog?

Tagadás és igemódosítók az ómagyarban és a középmagyarban[1]

Gugán Katalin
MTA Nyelvtudományi Intézet
gugan.katalin@nytud.mta.hu

Kivonat: Írásomban tagadó mondatokban vizsgálom két olyan kategória viselkedését, amelyek a mai magyarban az igemódosítói csoportnak a tagjai: az igekötőkét és a névszói-igei állítmány névszói részéét. Az elemzés két nyelvtörténeti korpuszból (ÓMK, TMK) származó ó- és középmagyar kori adatokon alapszik. Az igekötők esetében a vizsgált időszak során két fő minta él egymás mellett viszonylag stabil megoszlásban: az innovatív, feltehetően igemozgatással előálló tagadószó-ige-igekötő szórend aránya sokáig marginális a konzervatív mintával (igekötő-tagadószó-ige) összevetve; a változatok versengése és az innovatív minta térhódítása feltehetően az újmagyar kor fejleménye. A névszói-igei állítmányok esetében van egy harmadik szórendi típus is (tagadószó-névszó-ige), és az arányok megoszlása is más, a vizsgált korszakokban az igemódosítói kategória feltehetően még kialakulóban van.

Kulcsszavak: tagadás; igemódosító; igekötő; névszói-igei állítmány; versengő nyelvtanok

1. Bevezetés

A történeti nyelvészettel foglalkozó kutatók jellemző tapasztalata, hogy az egymással bemenet-kimeneti viszonyban lévő nyelvi változatok hosszú ideig egymás mellett élhetnek nemcsak különböző regiszterekben vagy nyelvjárásokban, hanem akár egyetlen szövegalkotónak azonos mondatán belül is. A változatok aránya lehet stabil, de változhat is, a változás természetes végállomása pedig az, amikor az egyik forma (közel) teljesen kiszorítja a másikat a nyelvhasználók közösségében. Ennek a jelenségnek a modelljét Anthony Kroch dolgozta ki (Kroch 1989; 1994); egyik lényegi fogalma a versengő nyelvtanok elmélete. Eszerint ha egy nyelvben megjelenik egy innovatív alak, az a nyelvközösség szintjén is, de az egyén szintjén is versenyezni kezd az annak funkcionálisan megfelelő régebbi formával. A versengést Kroch azzal magyarázza, hogy a morfológiában igen erőteljesen

[1] Ezúton szeretnék köszönetet mondani É. Kiss Katalinnak hasznos tanácsaiért, megjegyzéseiért, illetve az írás névtelen lektorának rendkívül alapos véleményéért és segítőkész javaslataiért. Bár terjedelmi okokból egyelőre nem tudtam minden javaslatát megfogadni, a későbbiekben mindenképpen építeni fogok rájuk. Ha pedig hiba maradt az írásban, azért természetesen a szerzőt terheli a felelősség. A tanulmány az OTKA 112057 és az OTKA 116217 sz. támogatásának köszönhetően készülhetett el.

érvényesülő elv a dublettek tilalma (blokkolás): az egymástól funkcionálisan nem különböző alakváltozatok instabilak szinkrón és diakrón szempontból egyaránt. Mivel pedig a minimalista szintaktikai megközelítésmód szerint, amelyet Kroch is követ, a nyelvek közötti mondattani különbségek a – szintén a lexikon részét képező – funkcionális fejek tulajdonságaira vezethetők vissza, az előbb ismertetett morfológiai elv ezekre a funkcionális fejekre is érvényes. Amikor a nyelvelsajátító a nyelvi környezetben olyan mondattani mintákat talál, amelyek egymással összeegyeztethetetlenek (egyetlen nyelvtan nem generálhatja őket), akkor ennek alapján kénytelen két versengő nyelvtan létezését feltételezni. A két változat azonban nem marad meg huzamosan egymás mellett: vagy kialakul közöttük valamilyen funkcionális különbség, vagy az egyik kiszorítja a másikat.

Írásomban egy olyan változásról lesz szó, amelyről első megközelítésre azt lehetne állítani, hogy évszázadokon át tartott a magyarban. Ez a változás az igemódosító, a tagadószó és az ige szórendjét érinti, és feltehető, hogy az eltérő szórendi minták hátterében versengő nyelvtanok állnak. Nem a teljes igemódosítói kategóriát vizsgálom, hanem annak csak két képviselőjét, az igekötőket, valamint a névszói-igei állítmányokat. Szintén szűkíti a vizsgálatot, hogy nem az innovatív, tagadószó-ige-igemódosító (a továbbiakban: fordított) szórendű szerkezetek megjelenését, hanem ennek terjedését vizsgálom, vagyis magára a versengésre összpontosítok, összehasonlítva azt a konzervatív, igemódosító-tagadószó-ige (a továbbiakban: megszakított) szórendű szerkezetek gyakoriságával. Az elemzés során egy harmadik típus, a tagadószó-igemódosító-ige szórend megjelenésére is kitérek. Az adatok áttekintése mellett azt próbálom kideríteni, hogy a kétféle (ill. helyenként háromféle) szerkezet eloszlását milyen rendszeren kívüli (szociolingvisztikai, ill. nyelvjárási) és milyen nyelven belüli tényezők magyarázhatják, azaz hogy az egymás mellett élő változatok eloszlásában megfigyelhető-e valamilyen rendező elv. Az adatok ugyanis azt tükrözik, hogy a két fő rivális szerkezet az itt vizsgált négy évszázad során stabil arányban élt egymás mellett, ez pedig a Krochféle megközelítés szerint csak akkor lehetséges, ha létezett közöttük valamiféle funkcionális különbség.

Az alábbiakban először röviden bemutatom az igemódosítók kategóriáját szinkrón szempontból, majd ugyanezt nyelvtörténeti megközelítésből is. Ezt a dolgozat negyedik fejezetében az igekötők vizsgálata követi: az adatok bemutatása után röviden kitérek arra, hogy számolni lehet-e nem szigorúan grammatikai (szociolingvisztikai, nyelvjárási) tényezőkkel a változatok megoszlásának magyarázata során. Az eredmények azt tükrözik, hogy a fordított szórend, amely a mai magyar tagadó mondatokban domináns, többségben van egy sajátos ómagyar

kori forrástípusban, az ún. huszita korpuszhoz tartozó kódexekben, ezzel szemben mind a többi kódex, mind pedig a történeti-magánéleti korpusz adatai a megszakított szórend markáns többségét mutatják. Ezután bemutatom a változatok feltételezett szintaktikai hátterét, majd ennek fényében is megvizsgálom az adatokat, rámutatva a kétféle szerkezet közötti esetleges funkcionális különbségre, amely konzerválhatta a két minta egymás mellett élését egészen az újmagyar korig. A dolgozat ötödik részében a névszói-igei állítmányokat vizsgálom hasonló módon. Írásom összegzése során végül visszatérek azokra a dolgozat elején bemutatott általános nyelvtörténeti kérdésekre, amelyeket ezek a hosszú ideig egymás mellett élő grammatikai változatok felvetnek.

2. Az igemódosítók kategóriájáról

Az igemódosítók kategóriájába eltérő szófajú elemek tartoznak, amelyek szintaktikai viselkedésük alapján tartoznak össze: semleges mondatokban közvetlenül megelőzik az igét, nem-semleges (= elsősorban fókuszt vagy tagadást tartalmazó, pontosabban l. Olsvay 2000, 128) mondatokban azonban a mondat ige mögötti részében szerepelnek.

János *el*ment.	János nem ment *el.*	
Jáos *újságot* olvas.	János nem olvas *újságot.*	
János *piacra* ment.	János nem ment *piacra.*	
János *ágyban* maradt.	János nem maradt *ágyban.*	
Levél érkezett.	Nem érkezett *levél.*	
János *orvos* lesz.	János nem lesz *orvos.*	
János *híres* lesz.	János nem lesz *híres.*	
Jánost *gazdagnak* tartják.	Jánost nem tartják *gazdagnak.*	
Jánost *boldoggá* tette a hír.	Jánost nem tette *boldoggá* a hír.	
János *úszni* fog.	János nem fog *úszni.*	(É. Kiss 2002, 68)

Ugyanez a kategória diakrón szempontból is fontos kutatási téma, hiszen egyaránt adódik a kérdés, hogy ez a sokféle szófajú elem korábbi nyelvtörténeti korszakokban is egy osztályba tartozott-e mondattani viselkedése alapján, illetve hogy magát az osztályt, az igemódosítók csoportját ugyanez a szintaktikai viselkedés jellemezte-e. Ráadásul az utóbbi kérdést némiképp módosítani is kell, hiszen a mai magyarban megfigyelhető igemódosító-ige sorrendet Brody (1990) a nem-semleges mondatokban bekövetkező igemozgatásra vezeti vissza. A második kérdés tehát átfogalmazható úgy, hogy a korábbi nyelvtörténeti korszakokban

megfigyelhető szórendi minták egyrészt milyen mögöttes szerkezetre engednek következtetni, másrészt hogy a semleges és nem semleges mondatok csoportjaiba ugyanazok a típusok tartoznak-e, mint a mai magyarban.

Ez a problémafelvetés pedig visszavezet Kroch hipotézisének egy másik fontos, adatokkal is igazolt eleméhez. E szerint egy változás időtartama során, amikor két nyelvtani opció verseng, a változatok megoszlása lehet eltérő a különböző (nyelvtani) kontextusokban, de a változás sebessége, amellyel az egyik változat kiszorítja a másikat, minden kontextusban azonos (ez az ún. *Constant Rate Effect*). Kroch egyik példája a *do* segédige használatának terjedése különböző szintaktikai környezetekben (tagadó kijelentő mondatok, tagadó kérdő mondatok, nem-tagadó, tranzitív igét tartalmazó kérdések és ugyanilyen, de intranzitív igét tartalmazó kérdések stb.) a korai modern angolban. Ezekben a környezetekben a *do* eredetileg különböző arányokban volt jelen, terjedése azonban azonos sebességgel zajlott. Ráadásul, összevetve az eredményeket a *never* 'soha' határozószó kétféle lehetséges szórendi helyzetével (ige előtti, illetve ige utáni), itt is ugyanezzel a tempóval zajlott az új szórendi minta térhódítása, míg az állító kijelentő mondatokban a *do* használata visszaszorult. Mindezt Kroch úgy értelmezi, hogy mind a *do* terjedése, mind pedig a határozószó igéhez viszonyított szórendjének változása egyazon mögöttes változásra vezethető vissza, ez magyarázza az azonos terjedési sebességet. Ez a vizsgálati szempont talán érvényesíthető az igemódosítók esetében is, ha nem is pontos a megfeleltethetőség. Ha az igemódosítók egy szintaktikai kategóriához tartoznak, akkor feltételezhető, hogy a nyelvi változások is egyaránt, azonos módon és arányokban érintik őket. Ebből a szempontból összehasonlítva a (mai) igemódosítói kategória két képviselőjét, az igekötőket és a névszói-igei állítmányok névszói részét, a történeti adatok azt mutatják, hogy az igemódosítói osztály korábban kevesebb típusú elemet tartalmazhatott.

3. Az igemódosítók a történetiségben

Molecz Béla A magyar szórend történeti fejlődése (1900) c. művében kiemelt figyelmet szentel az igemódosítók (az ő terminushasználatában: legközelebbi meghatározó, vagy röviden csak meghatározó) viselkedésének különböző szintaktikai környezetekben. Így külön vizsgálja a tagadó mondatok szórendjét is, rámutatva arra, hogy azokban korábban a megszakított szórend (igemódosító-tagadószó-ige) dominált:

> Régebben sokkal gyakoribb volt ez a szórend, mint manapság. Ma már sokszor az imént tárgyalt szórend, – a tagadó igének meghatározó nélkül hagyása [= a fordított, tagadószó-ige-igemódosító szórend, GK] – foglalta el helyét. – Régente a meghatározott tagadó ígével való mondatok mintegy csak a közönséges pozitiv mondások megfelelői; ha meghatározóval mondták a pozitiv mondást: ily meghatározóval mondták a negativ mondást is, gyakran a nélkül, hogy bármiféle szigorúbb vagy indulatos tagadásról lehetett volna szó […]. (Molecz 1900, 116–118)

Az igekötőkkel kapcsolatban is megemlít egy harmadik, ritkán felbukkanó szórendi mintát, a tagadószó-igemódosító-ige sorrendet; Klemm mondattanában (1928–1942, 625) ugyanerről az olvasható, hogy ez a típus aránylag ritkán, csak a 17. századtól fordul elő a tagadó mondatok egy sajátos csoportjában (típuspéldája Arany Toldijának gyakran idézett mondata: „*Nem kiment* belőle, *bennszorult* a pára"). A kétféle fő szórendi típus kapcsán Klemm azt is megállapítja, hogy az obi-ugor nyelvek, illetve a korai nyelvemlékek tanulsága szerint a megszakított szórend az ősibb.

4. Igekötő és mondattagadás

4.1. Igekötők és tagadás az ómagyar korpusz alapján

Az alábbi táblázat az ómagyar korpuszban (http://omagyarkorpusz.nytud.hu/hu-intro.html, l. Simon–Sass 2012; lekérdezés időpontja: 2015.06.09.) már normalizált változatban is meglévő kódexek adataiból készült összesítést tartalmazza.[2] Azoknak a *nem* tagadószót tartalmazó találatoknak a számait összesíti, amelyek véges igét vagy határozói igenevet tartalmazó kijelentő mondatokban fordulnak elő, és a tagadószó mondattagadó, mint az alábbi példákban megszakított (1), illetve fordított (2) szórenddel:[3]

[2] A következő eltérésekkel. Egyrészt kihagytam az összesítésből a nagyon kevés releváns adatot tartalmazó kódexeket, azaz a Birk-kódexet, a Czech-kódexet és a Székelyudvarhelyi kódexet (a három kódexben összesen volt 14 előfordulás). Ugyanakkor – a forrástípus fontossága miatt – szerepelnek itt a korpusz nem-normalizált részéből a levelek. Ezeknek az esetében az adatok több okból csak tájékoztató jellegűek, mégis, a későbbi adatokkal való párhuzam alapján elég valószínű, hogy megközelítőleg hűen tükrözik a kétféle szerkezet megoszlását.

[3] Fontos még megjegyezni, hogy nem szerepelnek az adatok között azok a mondatok, amelyek ún. hangsúlykerülő igéket tartalmaznak, és az igekötő tulajdonképpen a vonzatukhoz, azaz a főnévi

(1) merth az ọ kọńuebeh ÿrtha holoth megh nem hamossoltathatÿk (Könyv. 7 / 4r)

(2) Mert ÿstennel rakua Nem haborozÿk megh soha sem magaban: sem egÿebekben (Könyv. 11 / 6r)

1. táblázat: Megszakított és fordított szórendű tagadó mondatok aránya az igekötők esetében, a Régi magyar konkordancia segítségével gyűjtött ómagyar kori adatok alapján

Forrás	Megszakított	Százalék	Fordított	Százalék	Összesen
Guary-kódex	59	0,97	2	0,03	61
Festetics-kódex	38	0,93	3	0,07	41
Bécsi kódex	41	0,32	88	0,68	129
Bod-kódex	22	0,76	7	0,24	29
Könyvecse	23	0,92	2	0,08	25
Kazinczy-kódex	35	0,95	2	0,05	37
Jókai-kódex	20	0,69	9	0,31	29
levelek	139	0,91	13	0,09	152
	377	0,75	126	0,25	503

Feltűnő, hogy a Bécsi kódex mennyire eltér a többitől: míg ebben közel 70% a fordított szórend aránya, a többi kódexben döntő többségben megszakított szórendű adatok fordulnak elő (a Bécsi kódex adatait kihagyva a kódexek átlaga 90% a megszakított szórend javára, ettől leginkább a Jókai-kódex tér el, de még itt is kétharmados a megszakított szórend többsége). A Bécsi kódexben megfigyelhető arányok egybevágnak azzal az eredménnyel, amelyet Hegedűs (2015a, b) a Müncheni kódex adatai alapján kapott, míg a többi adat a Molecz-féle megállapítással cseng egybe.

Az adatok eltérését az magyarázhatja, hogy a Bécsi kódex és a Müncheni kódex az ún. huszita korpuszhoz köthető, és ezeknek a többi kódextől eltérő nyelvhasználati tulajdonságaira már többen rámutattak (pl. Szily 1911; Berrár 1957; Rácz 1961); mint a kódex legújabb kiadását bevezető tanulmányban Szentgyörgyi (2014, 42) a három kódex párhuzamos szöveghelyei alapján rámutat, ezeknek „meglepő azonossága […] a három kódex összetartozásán túl esetleg egy markáns fordítói hagyományra is utalhat". Mindez egyértelműen jelezte, hogy érdemes külön is megvizsgálni az Apor-kódexet.[4] Ennek a forrásnak külön érdekessége, hogy nem

igenévhez tartozik, mert ezeknek vizsgálatakor egyrészt több lehetséges szórend is megfigyelhető, másrészt ezeknek magyarázatakor másféle tényezőket is figyelembe kell venni.

[4] Itt a keresést a kódex legújabb kiadása alapján végeztem (2014).

a teljes szöveg köthető ehhez a hagyományhoz, hanem csak az a rész, amelyet a második kéz másolt – igaz, ez teszi ki a kódex terjedelmének jelentős részét (Szentgyörgyi i.m.; Haader–Korompay 2014). Ha azonban feltételezhető, hogy a fordított szórendű tagadó szerkezetek használata esetleg azoknak a fordítóknak a nyelvhasználatára volt jellemző, akik a Bécsi és a Müncheni kódex forrása mellett az Apor-kódex ehhez a hagyományhoz köthető részének[5] forrását is készítették (az Apor-kódex ennek feltehetően többedik másolata), akkor várható volt, hogy a második kéz által másolt szakasz hasonló arányokat fog tükrözni, mint a másik két kódex. (A többi másoló esetében bármelyik típus elképzelhető volt.) A kódexnek azonban csak az utolsó szakasza tartalmazott példákat a vizsgált szerkezetre (Mária és Szent Anzelm dialógusa), ez a 3. scriptorhoz köthető, így ezzel lehet összehasonlítani a 2. scriptor által jegyzett részt.

2. táblázat: Megszakított és fordított szórend aránya az igekötőt tartalmazó tagadó mondatokban az Apor-kódexben

Apor-kódex	Megszakított	Százalék	Fordított	Százalék
2. kéz	8	0,14	50	0,86
3. kéz	8	0,89	1	0,11

Mint azt a fenti adatok tükrözik, a második kéz egyértelműen a huszita korpusz nyelvhasználatához igazodik, míg a harmadik kéz által másolt részek a többi kódexben, illetve a levelekben megfigyelhető arányokat mutatják. Fontos hangsúlyozni, hogy ez nem csupán egy újabb közös tulajdonság, amely növeli a huszita korpuszhoz tartozó szövegek egyezéseinek a számát, hanem a jelenség minőségében is különbözik az eddig megfigyeltektől. Azok ugyanis elsősorban olyan jegyekre vonatkoztak, amelyek esetében valószínűsíthető, hogy tudatos fordítói megfontolásokat tükröznek (jellegzetes szóhasználat, kötőszavak pontos megfeleltetései),[6] míg az itt vizsgált jelenség esetében a latin közvetlen vagy közvetett hatása nagy valószínűséggel kizárható.

[5] 37–176. lap, ténylegesen azonban csak a 43. laptól vizsgálható a töredékesség miatt.

[6] Kivétel ez alól Szily (1911) megfigyelése, aki a ragozott határozói igenevek használatát vizsgálta, és ezt is elsősorban erre a forráskörre tartja jellemzőnek.

4.2. A versengő változatok a TMK-ban és az eloszlást motiváló esetleges külső tényezők

Az alábbi táblázat a történeti-magánéleti korpuszban (tmk.nytud.hu, a továbbiakban: TMK, ismertetését l. Dömötör 2014) végzett lekérdezés eredményeit összesíti (lekérdezés időpontja: 2015. február 12). Ebben olyan tagmondatokra kerestem, amelyekben igekötő és tagadószó szerepel, és a találatok közül azoknak az adatait összesítettem, amelyek véges igét vagy határozói igenevet tartalmazó kijelentő tagmondatok, és a tagadószó bennük mondattagadást fejez ki.

3. táblázat: Megszakított és fordított szórend aránya az igekötőt tartalmazó tagadó mondatokban a történeti-magánéleti korpuszban

	Megszakított	Százalék	Fordított	Százalék
boszorkányperek	990	88	138	12
levelek	594	86	93	14
összesen	1585	87	231	13

A TMK szövegei részben boszorkánypereket, részben leveleket tartalmaznak, a választott regiszterből következően döntő többségben a középmagyar korból (hiszen ebből a korból állnak rendelkezésre megfelelő források). Bár a korpusz összeállításakor az volt a cél, hogy a spontán nyelvhasználatot minél inkább megközelítő, ún. kvázi-beszéltnyelvi források kerüljenek a gyűjteménybe, ezek természetesen szerkesztett szövegek: a tanúvallomásokat a lejegyzők többé-kevésbé átalakították, a levelek pedig hivatalos részeket is tartalmaznak. Azt azonban az adatok egyértelműen tükrözik, hogy a számos nyelvjárásból (ezen az eredeti adatközlőé és a lejegyzőé egyaránt értendő), és különféle társadalmi csoportokból származó adatok szinte változatlanul tükrözik ugyanazokat az arányokat, mint az ómagyar kori kódexek többsége, azaz a megszakított szórend erős dominanciáját.

Ez a regiszter már többféle nyelven kívüli tényező vizsgálatát is lehetővé teszi, azaz elviekben vizsgálható lenne például, hogy az elsősorban jobbágyok tanúvallomásait tartalmazó boszorkányperek, illetve a főként nemesek, illetve honoráciorok által írt levelek nyelvhasználatában megfigyelhető-e bármilyen eltérés. Mint azt a táblázat is mutatja, a forrástípusok nem mutatnak ilyen szempontból jelentős különbségeket (mindössze 2 százalékkal több a fordított szórendű adat a levelekben). Elvben persze számos egyéb tényező is meghatározhatja a változatok

megoszlását az egyének nyelvhasználatában (nem, életkor, levelek esetében a feladó és a címzett viszonya stb.), de ezek gyakorlati okokból nem (vagy egyelőre nem) vizsgálhatók.

Ugyancsak fontos kérdés lenne, hogy nyelvjárási megoszlást tükröznek-e az adatok, különös tekintettel a huszita korpusz jellegzetes különutasságára, amelynél szintén felmerülhet, hogy nyelvjárási okai vannak a többi kódextől való jelentős eltérésnek. Ezt a szempontot azonban egyelőre csak szűkítve tudtam vizsgálni: az alábbi táblázatok csak a történeti-magánéleti korpuszban leggyakoribb *meg* igekötő előfordulásait tartalmazzák a boszorkányperekre szűkítve (ezeknél több szempontból is könnyebb az adatok helyhez kötése). A 4. táblázat azoknak a megyéknek az adatait tartalmazza külön, amelyekből nagyobb számú adat áll rendelkezésre (összesen 22 megyéből van adat a vizsgált szerkezetre a korpuszban). Az 5. táblázat nyelvjárási tájegységenként összegzi az összes olyan megye adatait, amelyeknek egyértelmű volt a tájegységhez kötése (tehát nem többféle tájegység nyelvjárását beszélték az adott területen).

4. táblázat: A megszakított és a fordított szórend aránya a *meg* igekötőt tartalmazó tagadó mondatokban egyes megyékben (az adatok forrása a TMK)

Megye	Megszakított	Százalék	Fordított	Százalék
Bihar	45	0,85	8	0,15
Borsod	57	0,88	8	0,12
Csongrád	45	0,87	7	0,13
Sopron	114	0,93	9	0,07
Zala	68	0,94	4	0,06

5. táblázat: A megszakított és a fordított szórend aránya a *meg* igekötőt tartalmazó tagadó mondatokban egyes régiókban (az adatok forrása a TMK)

Régió	Megszakított	Százalék	Fordított	Százalék
északkeleti	68	0,87	10	0,13
északnyugati	85	0,82	19	0,18
nyugati	216	0,92	18	0,08

Ha a táblázatok adatait az összes igekötőt tartalmazó tagadott mondatéhoz viszonyítjuk, ismét csak az állapítható meg, hogy nincsenek jelentős területi eltérések: a megszakított szórend döntő többségét, amely a teljes összesítésben 87%-os, a területi bontás is tükrözi. Úgy tűnik tehát, hogy a huszita korpusz adatai e szerkezet tekintetében a fenti nyelvjárások egyikéhez sem köthetők.

4.3. A változatokkal kapcsolatos szerkezeti kérdések

Kézenfekvő, hogy a kérdéses változóhoz (az igekötő, a tagadószó és ige szórendi mintáihoz) tartozó változatok eloszlásának vizsgálatakor nem csak a külső, hanem az esetleges nyelven belüli tényezőket is érdemes megvizsgálni. Ezt azonban meg kell, hogy előzze az egyes változatok történeti grammatikai bemutatása, hiszen ennek tükrében lehet értelmezni az adatokat.

Az feltehetően kizárható, hogy akár a tagadószó, akár az igekötő elsődleges grammatikalizációjából, a grammatikalizáció során lezajló strukturális változásból közvetlenül legyenek eredeztethetők a kései ómagyarban, illetve a középmagyarban megfigyelhető szerkezeti variációk. Ez a tagadószó esetében egészen nyilvánvaló: a feltehetően névmási eredetű, eredetileg tagadáserősítő *nem* az ómagyarra már egyértelműen tagadószóként funkcionál.[7] Ezzel szemben tagadhatatlan, hogy az igekötők grammatikalizációja, amelynek során határozószókból keletkeznek funkcionális elemek, az ómagyar során még javában zajlik, egyrészt újabb és újabb határozószók járják be ezt a változási útvonalat, másrészt egyre bővül a telicitást jelölő igekötővel kapcsolódó igék köre is. A gyakoriság mellett ez a másik oka annak, hogy az alábbi, részletesebb elemzés csak középmagyar adatokat tartalmaz

[7] Jäger (2008, 26–47) a tagadó frázist magát univerzálisnak feltételezi, és úgy véli, hogy a tagadást kifejező nyelvi egységek közötti tipológiai különbségek visszavezethetők arra, hogy a tagadóelem a frázisban fej vagy specifikáló-e. Ugyanő pedig a Jespersen-ciklust úgy modellezi, hogy ennek első lépéseként egy grammatikalizálódó elem a tagadás megerősítéséül a tagadó frázis specifikálójába kerül. A folyamat részeként a tagadó frázis eredetileg kitöltött fejéből elmaradhat az eredeti tagadóelem, és a specifikálóban lévő újabb elem – további változásként – átértelmeződhet a tagadó frázis fejeként. Bár a névmási eredetű *nem* tagadószó hasonló utat futhatott be, ez a folyamat az ómagyar korra már lezajlott. Így nem is meglepő, hogy a lehetséges tesztek, amelyek Jägernél a specifikáló és a fej megkülönböztetését teszik lehetővé a tagadóelemek esetén, a magyarban megfigyelhető kétféle tagadó szórendet nem különböztetik meg egymástól, hiszen például az egyik legfőbb szempont, a tagadószó és az ige szigorú szomszédossága mindkét mintára jellemző.

és a *meg* igekötőre szorítkozik, hiszen így mindenképpen kizárható az adott elem többféle értelmezésének (igekötő vagy határozószó) lehetősége.

É. Kiss (2011) a fenti szórendi variáció levezetésére kétféle magyarázati lehetőséget mutat be, ezek közül az egyik Jäger (2008, 92) levezetését követi. E szerint az igekötő-tagadószó-ige szórend az SOV alapszórend velejárója, az ige itt a fejvégű tagadó frázis fejében lévő tagadószó alaptagjához csatolódik, a tagadószó-ige-igekötő szórend pedig már azt tükrözi, amikor az SOV → SVO változás következtében a tagadó frázis is fejkezdetűvé válik. A másik lehetőség szerint (É. Kiss 2011; 2014) magának a tagadásnak a státusza felől lehet megközelíteni a jelenséget: az archaikusabb igekötő-tagadószó-ige szórend esetén a tagadószó az időjeles igéhez csatolódik, a szerkezetben nincsen önálló tagadó frázis. Ezzel szemben a fordított szórendű szerkezet hátterében egy olyan struktúra feltételezhető, melyben a temporális frázisra tagadó frázis épül, és az ige – az igekötőt maga mögött hagyva – a tagadó frázis fejébe mozog. A levezetésből következik, hogy megszakított szórend esetén a három elem (igekötő, tagadószó, ige) szigorúan szomszédos, ezzel szemben a fordított szórend esetében csak a tagadószónak és az igének kell szomszédosnak lennie, az ige és az igekötő között egyéb elemek is állhatnak.

Érdemes megfigyelni, hogy a mai magyarban (ahol a tagadószó már mindenképpen egy tagadó frázisba kerül) mondattagadás esetén a tagadószó hangsúlyos, az ige pedig hangsúlytalan, de a tagadás nem jár irtóhangsúllyal, azaz a mondat ige mögötti szakaszában is lehetnek hangsúlyos elemek (Kálmán–Nádasdy 1994, 452–453). Ugyanitt a szerzők azonban bemutatnak olyan szerkezeteket is, amelyekben a tagadószó hangsúlytalan, köztük olyat is, amely az ómagyarban és a középmagyarban domináns tagadó szórendi típus utóda lehet: itt az igemódosító és az ige között hangsúlytalan tagadószó áll (*hacsak ˈkereket nem ˈoldott,* i.m. 453). Ugyancsak erre, azaz a tagadószó hangsúlytalanságára utal Wacha (1995, 182) arra vonatkozó megfigyelése, hogy az egymást közvetlenül követő igekötőt és a tagadószót sok esetben egybeírják a kódexekben, s ezt így magyarázza: „Az elemek egybeírása arra utalhat, hogy az igekötőféle, a tagadószó, valamint az igetőnek és a toldalékoknak az együttese olykor egy szólamba esett." Mindez alátámaszthatja egyrészt azt, hogy – bár ma már a megszakított szórendű tagadást érezzük hangsúlyosabbnak – a fordított szórendű tagadás esetében eredetileg hangsúlyosabb volt a tagadóelem, mint megszakított szórenddel járó tagadásnál, másrészt azt, hogy a különbség hátterében esetleg az eltérő struktúra (időjeles igéhez csatolódó, illetve önálló frázisba kerülő tagadószó) állhat.

4.4. Versengő változatok: az eloszlás hátterében álló belső tényezők

Az alább következő elemzés bizonyos szempontból tágabb, más szempontból szűkebb, mint a fentiek. Egyetlen igekötőre, a leggyakoribb, és feltehetően legkorábban grammatikalizálódott igekötőre, a *meg*re vonatkozik, annak a történeti-magánéleti korpuszban jelenleg megtalálható összes olyan előfordulására, amikor egy tagmondatban szerepel egy tagadószóval. Kezdve mindjárt a legbeszédesebb adattal, a *nem* és a *meg* közvetlenül szomszédos előfordulásaira a kereső nem adott találatot. Ha nem állítható is, hogy ilyen szerkezet, amelyben a tagadószó előzi meg az igekötőt közvetlenül, nem létezett (hiszen az ómagyarban, ha nagyonnagyon szórványosan is, de előfordul, és Klemm is adatolja a 17. századtól), ez rendkívül ritka lehetett. A másik két keresési lehetőség *(meg* igekötő a tagadószó előtt, ill. a tagadószó mögött) 717, illetve 172 találatot hozott. Az első szembeötlő jelenség az volt, hogy kérdő mondatok jobbára csak a kisebbik találati listában szerepeltek (3), (4):

(3) hat nem szoptatta meg az szomszedne (Bosz. 1a)
(4) Oh! te atkozot mért nem eresztesz meg nékem (Bosz. 224)

Ez az eredmény kérdőszavas kérdések esetén nem is különösebben meglepő: a kérdőszó kötelezően fókuszban áll, a fókusz és az ige közvetlen szomszédossága pedig már az ómagyarban is igemozgatással magyarázható (É. Kiss 2014, 50), ugyanez tehát a tagadó kérdő mondatokra is vonatkoztatható. Kivételesnek tekinthető azonban a *miért*,[8] mert ez a kérdőszó egyaránt előfordul fordított (4) és megszakított (5) szórenddel:

(5) miért megh nem égetteti Kgltek az megh foghott Boszorkányokat (Bosz. 196)

É. Kiss (2014) a hasonló ómagyar adatokat a párhuzamos hanti szerkezetek alapján azzal magyarázza, hogy csak a bővítményi szerepű kérdő névmásoknak kell fókuszpozícióba kerülniük, a szabad határozóknak nem. Érdekes, hogy a *miért*tel bevezetett kérdő mondatok a nyelvelsajátítás során is kivételesen működhetnek. Kroch (2005) két esettanulmányt mutat be, mindkettő azt tükrözi, hogy a *miért*-kérdések az angolban hónapokon keresztül megmaradhatnak a gyerekek

[8] Részben többértelműsége miatt is, mivel a középmagyarban is megjelenik utalószóként, pl. *miért nem gyogjitod meg, azért vertelek meg* (Bosz. 60)

nyelvhasználatában alany-ige inverzió nélkül, szemben a többi kérdőszavas kérdéssel, amelyek esetében jóval hamarabb általánossá válik az inverzió. Kroch a jelenséggel kapcsolatban idézi az egyik tanulmány szerzőjének magyarázatát, aki szerint a (felnőtt) olasz, illetve az angol gyermeknyelvi adatok a 'miért' kivételes szemantikai tulajdonságai alapján magyarázhatók. Ez a kérdőszó ugyanis egy teljes tagmondatra vonatkozik, nem asszociálódik tagmondaton belüli alsóbb pozícióval. Ezzel függ össze a *miért*-kérdések több atipikus tulajdonsága, például az is, hogy a *miért*tel bevezetett tagmondatban lehet fókusz. Ezt mutatja az alábbi példa is, ahol az igemozgatás feltehetően a fókusz jelenlétével magyarázható:

(6) De mért a halat othon nem sütöted meg, mikor othonis éget a kemenczedben a Tüz.
(Bosz. 362)

A (nem tagadó) eldöntendő kérdések a mai magyarban is egyenes szórenddel járnak, és – mint már többször is megemlítettem – tagadás esetén az az általános a vizsgált korban, hogy az nem jár igemozgatással. Mindezek alapján érdekes megfigyelni, hogy a tagadó eldöntendő kérdések (bár nincs túl sok adat) viszont gyakrabban járnak fordított szórenddel (3), mint megszakítottal (7).

(7) Mi haszna tagadot [= 'Mihaszna, tagadod,' GK], mert arra való nézvest házos fia képiben meg nem nyomtad magát Balaskonét. (Bosz. 362)

A fordított szórend használatát váltja ki feltehetően a mondatrésztagadás is (8), amelynek esetében a tagadott mondatrész egyértelműen fókuszpozícióba kell, hogy kerüljön, és ez igemozgatással jár:

(8) tŏruent lattak reajok s az tŏruenj vgi hozta hogi tagadiak volt hogi nem ŏk giŭtottak megh
(Tel. 38)

Sok szempontból hasonló eset, amikor a fókuszhoz kapcsolódó kizárólagos azonosítás egy másik mondatrésszel szembeállítva jelenik meg, jellemzően *nemhanem* párral (9), de más kötőszavakkal, vagy kötőszó nélkül is előfordulhat (10). Mivel itt a (szembeállítással) kizárólagosan azonosított mondatrész fókuszpozícióban van, nem meglepő, hogy az ilyen típusú példák szinte kizárólag fordított szórendűek, megszakított szórend alig fordul elő (11):

(9) […] mondotta nehaj Parti Istvanne hogy nem mas, hanem Bekene rontotta volna meg. (Bosz. 1a)

(10) és az gyanoságh egészlen említett Letenyej Péternére vagyon hogy az és nem más rontotta megh boszorkányságával (Bosz. 290)

(11) mert soha bizony meg nem gyogyittya senki ha csak én meg nem gyogyitom (Bosz. 56)

A *nem-hanem* kötőszópár segítségével nemcsak bővítmények, hanem igék, illetve tagmondatok, azaz tulajdonképpen szituációk is szembeállíthatók, és a mai magyarban ilyenkor egyenes szórend (is) használható (mint a nem éppen mai, de feljebb már idézett Toldi-részletben). A korpuszban ennél a típusnál szintén gyakoribb a fordított (12), mint a megszakított szórend (13):

(12) […] az Fatens nem tiltotta meg, hanem máskorra hallasztást tett az adásban (Bosz. 198)

(13) kinlodvan azert az gyermek fel Esztendeig azon nyavalyaban meg nem gyogyult hanem meg holt. (Bosz. 32)

Azt, hogy a mai magyarban a *nem-hanem* együttes használata esetén a *nem* nem feltétlenül szomszédos az igével, hanem állhat a kettő között igemódosító, É. Kiss (1998, 67) azzal magyarázza, hogy ebben az esetben a *nem* nem tagadószóként, hanem kötőszóként értelmeződik. Elképzelhető, hogy a középmagyarban ez a kötőszói olvasat (azaz kötőszóként való szerkezeti elemzés) még csak megjelenőfélben volt, ezért nincs erre példa a TMK-ból, viszont a két szituáció szembeállítása is hangsúlyosabbá, fókuszjellegűvé teszi a tagadást.

S mivel már többször megemlítődött a fókusz mint jellemzően igemozgatással járó kategória, magától értetődően fontos lenne vizsgálni, mi figyelhető meg a (nem tagadott) fókuszt és tagadott igekötős igét tartalmazó mondatokban, ez azonban sajnos problematikus. Az alábbi két mondatot összehasonlítva kézenfekvőnek látszana azt feltételezni, hogy a (14) példa azért fordított szórendű, mert az *azért* benne fókusz, és emiatt mozog a tagadott ige, míg a (15)-ben azért megszakított a szórend, mert az *azért* nem fókusz, és így nincs benne igemozgatás. Mivel azonban a fókusz meglétére csak a megszakított, ill. fordított szórendből lehetne következtetni (írott szövegeknél a hangsúlyozás nem segít), az érvelés körkörös lenne.

(14) más az, a Terminussa sem jött el a le tételnek, azért nem atta megh néki (Bosz. 276)

(15) […] a többj között azt vallotta hogy a Mesterek megh Pöczétlette ugyan, de a Pöczétytyét a bélében bé nyomta és azért megh nem mutathattya. (Bosz. 294)

Ráadásul, ha nagyon ritkán is, de előfordul ige mögötti fókusz is a vizsgált szövegekben:

(16) hiszem nem iszod magad meg (Bosz. 26)

Megemlíthető, hogy olyan mondatokban, amelyeknek feltehetően erős érzelmi többlete volt, mindkét tagadástípus előfordulhatott (17), (18), de ez nehezen vizsgálható jellemző:

(17) Meny ördögben, nem adom bizony én mast meg (Bosz. 278)
(18) Ebek ezt az Uczát megh nem lakjátok (Bosz. 18)

S végezetül következzen egy formailag jól megragadható eset. A vizsgált változatok esetében feltételezhető, hogy a megszakított szórend régebbi, és ehhez képest a fordított szórend innováció. Általános megfigyelés, hogy az újabb mondattani jelenségek beágyazott szerkezetekben később jelennek meg, mint függetlenekben. Ebből a szempontból az igekötős tagadó igenevek vizsgálata érdekes témának tűnt, de (bár a korpusz szövegeiben igen gyakoriak a határozói igenevek) elég kevés volt a releváns példa: összesen 19, amelyek közül 16 állt megszakított (19), 3 pedig fordított szórenddel (20):

(19) […] emlitett Kovács György Uram Leánykáját azonn Sánta Aszszony meg nem gyógyíthatván, elől vették megint Kovács János és György Uraimék […] az emlitett Sánta Aszszonyt (Bosz. 60)

(20) kit is csak Bénybül küldött be, nem alázván meg magát (Kár. 173)

A két változat megoszlása igeneves szerkezetek esetén nem különbözik jelentősen a finit igés átlagtól (84% a megszakított szórend aránya). A vizsgált korban tehát az igeneves szerkezetek ebből a szempontból nem tűnnek archaikusabbnak, de ilyen kisszámú adatból nem lehet messzemenő következtetéseket levonni.

4.5. Részösszegzés

Az igekötők nemcsak gyakorlati okokból (gyakoriságuk és könnyű kereshetőségük miatt), hanem nyelvtörténeti megfontolások alapján is jó kiindulási alapnak tekinthetők a többi igemódosítóval (jelen írásban a névszói-igei állítmány névszói

részével) való összehasonlításhoz, hiszen, úgy tűnik, igen fontos szerepet játszottak magának az igemódosítói kategóriának a kialakulásában (l. Hegedűs 2015a, b, ill. alább). A fentiekben megpróbáltam áttekinteni, milyen tényezők állhatnak a mögött a jelenség mögött, hogy a korpuszok segítségével vizsgálható négy évszázad során a tagadó mondatokban nagyjából stabil, 85–90% körüli arányban található meg a megszakított, azaz konzervatív szórendi minta, az innovatív, fordított szórend részesedése pedig 10–15% körül mozog.

Az ómagyar korpusz vizsgálata azt az eredményt adta, hogy egy forrástípushoz, az úgynevezett huszita korpuszhoz tartozó szövegek jelentősen eltérnek a többi kódextől, ezekben ugyanis jóval nagyobb a fordított szórend aránya. Természetesen itt a vizsgálatot még érdemes lenne kiegészíteni az egyelőre még nem feldolgozott többi kódex adataival. Ugyancsak fontos feladat lenne annak vizsgálata, hogy azok között a nyelvjárások között, amelyekből egyelőre nem szerepel adat a történeti-magánéleti korpuszban, van-e olyan, amely a huszita forrásokban megfigyelhető mintát tükrözi, azaz hogy feltárható-e egy olyan, a középmagyar kor során még periférikus nyelvváltozat, amely a huszita korpuszhoz hasonlóan az innovatív mintát preferálja, és később ez válik-e a dominánssá.

Mindenesetre a történeti-magánéleti korpuszból nyerhető középmagyar adatok alapján jelenleg csak az állapítható meg, hogy nyelven kívüli tényezőhöz (társadalmi osztály, nyelvjárás) nemigen köthető a két változat eloszlása, tehát ilyen típusú különbség (ismét csak hangsúlyozva azt, hogy egyelőre), úgy tűnik, nem magyarázhatja a kétféle szerkezet hosszú ideig tartó békés együttélését. A szerkezetek használatát motiváló grammatikai tényezők vizsgálata arra utal, hogy vannak ugyan olyan esetek, amelyeknél jellemzőbb a fordított szórend használata, azaz az igemozgatás (ilyen, ha a tagadó mondat egyben kérdő is, vagy ha fókuszt tartalmaz), de ezek a tényezők gyakorlatilag sehol sem determinisztikusak: mindenhol megfigyelhető variáció, csak ezekben a kiemelt esetekben mások az arányok. Mégis, az talán feltételezhető az adatok alapján, hogy a fordított szórendű tagadás általában véve nyomatékosabb volt,[9] és ez lehetett az a funkcionális különbség, amely a két alak közötti versengést hosszú időre felfüggesztette.

[9] Bár ez a fogalom nem igazán egzakt, a tagadás történetében mégis lépten-nyomon felbukkan a nyomatékosítás jelensége a változások leírása során. A tagadószók grammatikalizációját leíró Jespersen-ciklus egyik lépése is az, hogy egy nyomatékosító elem kerül a tagadószó mellé, és ez a nyomatékosító elem számos különböző nyelvben vált később önálló tagadószóvá (ezzel együtt el is veszítve a nyomatékosító szerepet). Roberts (2007) pedig Labov magyarázatát követve foglalja össze a tagadás szerinti egyeztetés történetét az angol nyelv afroamerikai vernakuláris változatában (AAVE). Labov arra hívta fel a figyelmet, hogy a tagadás szerinti egyeztetés, amely az angol sztenderd változatában is megvan, csak erősen nyomatékos az értelmezése, azáltal, hogy ebben a változatban általánossá vált,

A tagadást és igekötőt tartalmazó mondatok szórendjében az igazán jelentős arányeltolódás a 19. században következett be, méghozzá meglehetősen rövid időn belül, ami azért is meglepő, mert a két változat korábban évszázadokon át stabil arányban volt jelen. Az alábbi ábra csak tájékoztató jellegű (mindenképpen nagyobb anyaggyűjtésre lenne szükség), három igekötő segítségével mutatja a változást a tagadó mondatok szórendjében. Feltehető, hogy a fordított szórend gyakoriságának növekedése egyben a nyomatékosság elvesztésével is járt. A megszakított szórend ugyan nem tűnt el egészen, de ma elsősorban bizonyos alárendelés-típusokra korlátozódik a használata, illetve ez számít nyomatékosnak.

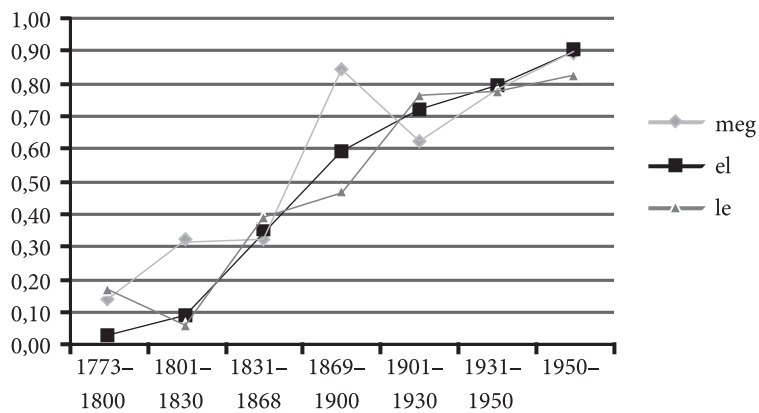

Fordított szórend százalékos aránya mondattagadás esetében három igekötőn vizsgálva *(meg, el, le)*. Az adatok forrása: Magyar történeti szövegtár, 1200 adat. http://www.nytud.hu/hhc/.

Az újmagyar kor tehát mindenképpen tartogat még feltárandó témákat: egyebek mellett az is vizsgálható, hogy esetleg egy addig lappangó nyelvjárási minta előtérbe kerülése áll-e a fordított szórend térnyerése mögött, és ha igen, ennek megismerhetők-e az okai. Az alábbiakban azonban – visszatérve az ó- és középmagyar korhoz – egy másik igemódosító, a névszói-igei állítmány névszói részének vizsgálata következik.

el is veszítette nyomatékos jellegét. Erre az utal, hogy AAVE-ben, amely tagadás szerint egyeztető nyelv, újabb nyelvi elemek jelennek meg a tagadás nyomatékosítására.

5. A névszói-igei állítmány névszói része tagadott mondatokban

A már korábban is idézett Molecz Béla figyelmét az sem kerülte el, hogy azokban az esetekben, amikor az „ige legközelebbi meghatározója" (azaz az igemódosító) főnév vagy melléknév, a tagadó mondatoknak van egy harmadik típusa is:

> […] régi íróinknál is, de a népnyelvben még ma is előfordulnak olyan esetek, melyekben tulajdonképen nem a meghatározóra vonatkoznék a tagadás, hanem az ígére s a tagadó szó mégsem az íge-, hanem a meghatározó előtt áll. Ingadozások természetesen gyakoriak. [új bekezdés] Különösen feltűnő ez a szórend az ilyenfajta kifejezésekben: *nem érdemes volt, nem szükség volt* stb. (Molecz 1900, 126)

Az alábbiakban először bemutatom a két korpusz alapján nyerhető adatokat, mivel azonban itt sokkal kevesebb előfordulást lehet vizsgálni, az adatok áttekintése sem lesz annyira részletező. Az ómagyar esetében csak a huszita korpuszhoz tartozó Bécsi és Apor-kódexet, a Jókai-kódexet, illetve a leveleket különítem el, a középmagyar adatoknál pedig nem választom szét sem a regisztereket, sem a nyelvjárásokat.[10] A 6. táblázatban tehát azok az adatok szerepelnek, amelyekben a mondat állítmánya kopulás névszó (elsősorban melléknév vagy főnév), a szerint osztályozva, hogy a névszó, a tagadószó és a kopula milyen szórendben követi egymást: megszakított szórenddel (21), fordított szórenddel (22), vagy a tagadószó a névszó és a kopula előtt áll (23):

(21) Nem röjtöztél, s változtal volna fekete ebbe, s szomszedod is maga Liszt tartó Kassa alatt nem vert volna a fával ha boszorkán nem volnál. (Bosz. 358)

(22) Az Eöreg Hódinét változtattam Lová, a ki meg hólt, azon jártam, de az nem vólt Boszorkány (Bosz. 103)

(23) hizem nem Eokeor vagiok hogi ollian kartt teottem volna magamnak (Tel. 49)

Szembeötlő, hogy míg a huszita korpuszhoz tartozó kódexek adatai közel ugyanazokat az arányokat tükrözik, mint az igekötőknél, azaz jelentős többségben fordított szórendű tagadást használnak, a többi kódex nyelvhasználata, a régi magyar korpuszban szereplő levelek, illetve a történeti-magánéleti korpusz adatai jelentősen eltérnek a kétféle igemódosító esetén. A névszói-igei állítmány névszói része sokkal többször áll tagadó mondatokban az ige mögött, mint az igekötő, és a

[10] A táblázatban a „többi kódex" sorban szerepel a korábbi táblázatokban szereplő összes kódex, kivéve a Bécsi kódexet és az Apor-kódexet, melyeknek adatai a „huszita k." sorában szerepelnek, valamint a Jókai-kódexet.

6. táblázat: Megszakított és fordított szórendű, valamint közvetlenül a névszót megelőző tagadószót tartalmazó névszói igei-állítmányú tagadó mondatok a TMK-ban

	Megszakított	Százalék	Fordított	Százalék	Tagadott névszó	Százalék	Összesen
többi kódex	13	0,57	9	0,39	1	0,04	23
Jókai-kódex	2	0,15	10	0,77	1	0,08	13
huszita k.	7	0,23	21	0,70	2	0,07	30
RMK-levelek	10	0,43	9	0,39	4	0,17	23
TMK	69	0,42	67	0,41	29	0,18	165

levelekben, illetve a TMK adataiban elég jelentős a harmadik típus jelenléte is. A Jókai-kódex pedig, amely az igekötőknél a többségi mintát mutatta (bár ezen a csoporton belül itt volt a legnagyobb a fordított szórend aránya), a névszói-igei állítmányok esetében a huszita forrásokat is megelőzi a fordított szórend használatában.

Kezdve a fordított és a megszakított szórend különböző eloszlásával, három tényezőt mindenképpen figyelembe kell venni, amelyek a jelenséget magyarázhatják. Az egyik ezek közül az, hogy úgy tűnik, a ma igemódosítónak tekintett elemek a vizsgált időszakban még nem viselkedtek egységesen. Hegedűs (2015 a; b) a Müncheni kódex adatai alapján úgy véli, hogy az igemódosítók közül az igekötők hasonló szintaktikai viselkedést mutatnak a mai magyarban megfigyelhetőhöz: semleges mondatokban jellemzően közvetlenül az ige előtt állnak, nemsemleges mondatokban azonban az ige mögött.[11] Ezzel szemben a többi igemódosító nagyobb szórendi változatosságot mutat: semleges mondatokban egyaránt megjelenhetnek az ige előtt és az ige mögött. A szerző ezt azzal indokolja, hogy az ómagyarban az egyéb igemódosítók esetében még nem volt általános az ige előtti pozícióba való mozgatás. Az igekötők és az egyéb igemódosítók közötti különbséget azzal magyarázza, hogy valójában az igekötők grammatikalizációja következtében született meg az igemódosítói kategória: az igekötők, amelyek eredetileg határozószóként álltak az ige előtt (OV szórendű nyelvről lévén szó),

[11] Az ellentmondás a cikkek (Hegedűs Veronika idézett munkái és a sajátom) adatai között legfeljebb látszólagos. Hegedűs vizsgálata magára az igemódosítói kategóriára irányult, és ezen belül az adatoknak csak egy része származik tagadó mondatokból, ráadásul vizsgálata fókuszában az innovatív nyelvváltozat áll. Ebben az írásban pedig alapvetően a tagadó mondatok jellemzőit vizsgálom az igemódosítók segítségével, és azon belül nem a teljes kategória, hanem annak csak két képviselője segítségével. Emellett a változatok megoszlására összpontosítok, ezért minél többféle nyelvváltozatot igyekeztem a vizsgálatba bevonni.

átértelmeződtek funkcionális elemmé, az általuk elfoglalt pozíció a mondatban pedig ennek részeként átértékelődött olyan funkcionális pozícióvá, amelybe (előbb-utóbb) az összes, az igével összetett predikátumot alkotó elem került. Hegedűs magyarázatával összhangban tehát az is feltételezhető, hogy a predikatív névszók a vizsgált korszakban még nem feltétlenül viselkedtek igemódosítóként, azaz nem kerültek az igemódosítók ige előtti pozíciójába, szemben az igekötőkkel, amelyek – az igemódosítói kategória prototipikus elemeként – a korai nyelvemlékektől kezdve jellemzően itt jelennek meg. Tehát a predikatív névszók esetében nemcsak a tagadás különböző megvalósulási módjai (igéhez csatolás, tagadó fejbe kerülés) magyarázhatják a megszakított és a fordított szórend arányait, hanem az is fordított szórendet eredményez, ha a tagadás ugyan igéhez csatolással történik, de a névszó nem kerül igemódosítói pozícióba, hanem a mondat ige mögötti tartományában marad.

A második tényező, amelyet nem szabad figyelmen kívül hagyni, az, hogy még ha a névszói rész a mondat tagadószó előtti szakaszában szerepel is, akkor sem biztos, hogy ez igemódosítói pozíciót jelent. Mivel a névszónak önálló szemantikai tartalma van, olyan pozíciókba is kerülhet, amelybe a tisztán funkcionális szerepű igekötők nem. Ezt látszik bizonyítani, hogy míg az igekötő-tagadószó-ige minta esetében a három elem feltétlenül szomszédos (legfeljebb az *is* klitikum állhat a sorozatban), névszó-tagadószó-igekötő elrendezés esetén a névszó és a tagadószó között egyéb elemek is állhatnak, mint például az alábbi mondatokban (24), (25):

(24) s ugy osztán oda jött de az elött jártas oda soha nem vólt (Bosz. 102)

(25) Ugj az megh holt Comáromi István Statutioját 1693. esztendőben fel kerestetni Leleszen vagj Kassán, mert Váradj Captalan akkor nem volt, s ki kell venni in transsumpto (Kár. 276)

Tanulságos ebből a szempontból az Apor-kódex egyik példája, amely összevethető a Brigitta-imádságok több kódexben megtalálható párhuzamos előfordulásaival; az alábbiakban nem az összes példát, csak a típusokat idézem (26):[12]

(26) a. teteÿetÿk fogwam talpaÿglan semmÿ epp nē vala ewteſtebē (Apor 227)
b. Mert talpatol fogwa teteedÿglen the zenth testedben eep semÿ nem wala (Gyöngy. 6v)
c. Mert Talpatul foguan teteÿglen nem vala . te benned egeseg (Göm. 54r)

[12] Nagyon köszönöm Haader Leának és Dömötör Adrienne-nek, hogy erre az összehasonlítási lehetőségre felhívták a figyelmemet.

Az első verziónak két lehetséges elemzése van: az *ép* lehet a névszói-igei állítmány névszói része (jelen időben: *semmi nem ép*), de értelmezhető úgy is, mint alkalmilag főnevesült elem, és így a mondat alanya (jelen időben ez *semmi ép nincs* lenne). A második típusban (a Gyöngyösi mellett ez található még a Pozsonyi kódexben, a Thewrewk-kódexben, a Czech-kódexben és a Lázár-kódexben) egyértelmű, hogy az *ép* csak a névszói-igei állítmányhoz tartozhat, és az is látszik, hogy bár a mondat ige előtti szakaszában van, nem közvetlenül szomszédos a tagadószóval. A harmadik típusban ((26c), párhuzamokkal a Winkler- és a Krizakódexben) viszont a (26a) mondat második olvasatának megfelelő megoldás található részben más, egyértelműbb szóhasználattal.

Amellett, hogy egyrészt a névszói-igei állítmány névszói része nem feltétlenül viselkedik igemódosítóként, hiszen az utóbbi kategória a vizsgált időszakban még formálódik, ill. hogy a névszók szemantikai jellemzőik miatt is viselkedhetnek másként, mint az igekötők, a különbségeket még az is magyarázhatja, hogy nemcsak a névszó különbözik az igekötőtől, hanem a kopula is az igekötős igék igei részétől. É. Kiss (2014) kitér a kopulát tartalmazó tagadó mondatokra, és – Kádár (2011) elemzését követve – rámutat arra, hogy:

> A kopula, melyet általában nem igeként, a V fejben, hanem inflexióhordozóként, a T fejben vesznek fel […], eleinte könnyebben elérhető célpontja lehetett a Neg fejbe való mozgatásnak, mint a valódi igék. (É. Kiss 2014, 46)

Mint látható tehát, az a kétféle lehetséges szórendi minta, amely az igekötőkre is jellemző volt, nemcsak más arányokban van jelen az igemódosítók esetében, de más jellegűek a magyarázati lehetőségek is, amelyeket esetükben figyelembe kell venni.

Mivel az igekötők esetében igen ritkán fordult elő a tagadószó-igekötő-ige elrendezés, ezzel a típussal a fentiekben csak érintőlegesen foglalkoztam, a névszói állítmányok esetében azonban markánsabban jelen van ez a típus is. A magyarázati lehetőségeket tulajdonképpen megadja Molecz tanulmánya, hiszen felveti annak a lehetőségét, hogy ebben az esetben érintkezik a mondatrésztagadás és a mondattagadás.[13] Ez a lehetőség a TMK-szövegek alapján is alátámasztható. Kádár (2011, 101) megemlíti, hogy a kopulás mondatok tagadása esetén máshogy viselkednek a főnévi, mint a melléknévi predikatív névszók, mivel: „az NP-k megnevezőkifejezés-szerűbbek, mint az AP-k, azaz van olyan komplementáris

[13] Emellett megemlíti, hogy itt az analógia is szerepet játszhat (i.m. 127): „*Nem érdemes volt, – volna, – lesz:* mert a jelen időben: *nem érdemes.*"

halmaz, amivel kontrasztálhatók". A szövegek esetében ez elég jól megragadható, mint az alábbiakban is (27), (28):[14]

(27) Láttot egy rut merret szemü macska szabássu állatot, – de nem Macska volt –[15] Molnár Ferenczné katlanjában, kitül megh ijedvén az Meniecske hazza futot (Bosz. 42)

(28) a faluban nem egyéb volt Istentelen szittkos Atkos Káromlo volt. (Bosz. 220)

Elképzelhető, hogy bizonyos kifejezések azért szerepelhetnek ezzel a szórenddel explicit szembeállítás nélkül is, mert úgyis nyilvánvaló, hogy mivel történik a szembeállítás, mint az alábbiakban (29), (30):

(29) honnan tudod, hiszen nem Isten vagy. (Bosz. 82)

(30) Hallotta aztis, hogy Csákiné ides Attya Major Mihál mondotta, nem kár volna meg igetnyi (Bosz. 293)

Meg kell említeni azokat az eseteket is, amikor a predikatív névszónak jelzője van, és valószínűsíthető, hogy a tagadás csak a jelzőre vonatkozna. Abban a megoldásban, amikor az tagadószó a jelző előtt áll, de emiatt nem lehet szomszédos az igével (hiszen a jelző szigorúan szomszédos a jelzett szóval), ez egyértelműen tükröződhet (31), szemben a másik lehetőséggel, amelyben a tagadószó és az ige szomszédos (32):

(31) mert jóllehet én most Nagyságodnak nem pénzes szolgája vagyok, de esmérem azt hogy elvettem régen és naponként veszem azt én Nagyságodtul, kiért én Nagyságodnak tartozom szolgálatval (Nád. 236)

(32) az holott megh ragadván lábait a koponak fárattig verte maga, és az Ura, de a kopo csak nyihogot csodálatossan, s onant gondolván, azt hogy nem vólna igazi kopó (Bosz. 357)

Ehhez hasonló (és ma is teljesen természetes) az az eset, ha a predikatív névszónak birtokos jelzője van, és a tagadás a jelzőre vonatkozik (33):

(33) de elöttö szabodván Gáspár Ilona, hogy nem az eo dolga volna (Bosz. 436)

Áttérve a melléknevekre, ezeknek az esetében a kontrasztivitás magyarázatként kevésbé jöhet számításba, az azonban feltételezhető, hogy a tagadás itt is kizárólag

[14] Az ilyen példák nincsenek is benne a táblázat adataiban.

[15] A beékelés jelölése nem volt része az eredeti szövegnek, ez a könnyebb értelmezhetőség kedvéért került bele.

a melléknévre vonatkozik (azaz tulajdonképpen a melléknév antonimáját fejezik ki így, l. (34). Ez a használat természetesen nem korlátozódik azokra az esetekre, amikor a melléknév állítmányi szerepű (35), (36); az utóbbi példában a tagadószó gyakorlatilag a fosztóképzővel egyenértékű.

(34) […] de parancsolatom szerint erigalni kell az majorságot, mert nem jó lesz így. (Kár. 117)

(35) A főszédülés miatt ugyan az oldal fájás is, meg lábfájás miatt is nem kicsiny alkalmatlanságom vala […] (Kár. 241)

(36) tovabbis kerte a Fatens komja Asszonyát, hogy ne haragudgyon, vagy ha az én Uramra haragszik is kjend én reám nem méltó haragja lehet kjendnek (Bosz. 100)

Mindezek alapján tehát az állapítható meg, hogy a tagadott kopulás mondatok szórendjében megfigyelhető nagyobb – és részben más típusú – változatosság többféle okkal magyarázható. Egyrészt szerepet játszhat benne az, hogy a predikatív névszó a vizsgált korban még nem minden esetben viselkedik igemódosítóként. Ugyancsak magyarázati lehetőség, hogy a kopula szintaktikai viselkedése is különbözhet a többi igemódosítós ige viselkedésétől. Harmadrészt pedig a predikatív névszónak – szemben azokkal az igekötőkkel, amelyeknek csak funkcionális jelentésük van – nagyobb a „mozgástere". Egyrészt megjelenhet a mondat ige előtti tartományában olyan pozíciókban is, amelyekben az igekötő nem, másrészt vonatkozhat rá önállóan is a tagadás.[16]

6. Összegzés

Írásomban két olyan kategória viselkedését vizsgáltam tagadó mondatokban, melyek ma igemódosítónak tekinthetők. Ezek közül az igekötők, amint Hegedűs (2015a, b) is megállapítja, már az ómagyar korban is jórészt igemódosítónak tekinthetők. Tagadó mondatokban megfigyelhető szórendjük négy évszázadon keresztül stabil eloszlást mutat, a megszakított szórend döntő többségével. Mivel feltételezhető, hogy ez az igekötős mondatok jelöletlen tagadásmódja, a kivételes eseteket vizsgáltam részletesebben. A kétféle forrástípus (kódexek, illetve magánéleti szövegek) összehasonlítása kétféle eredményt hozott. A kódexek esetében egy speciális szöveghagyományhoz köthető a fordított szórendű adatok nagyobb arányú előfordulása, ez azonban (egyelőre) elszigeteltnek tűnik, azaz a történeti-magánéleti korpusz vizsgálata alapján nem sikerült ehhez nyelvjárást illeszteni. Az utóbbi forrásaiban pedig, úgy tűnik, elsősorban

[16] Illetve mindez csak az irányjelentést kifejező igekötők esetében lehetséges.

grammatikai-információszerkezeti tényezők határozzák meg a fordított szórendű tagadás használatát. A kétféle szórend eloszlása csak később, feltehetően a 19. század során változott meg radikálisan.

Ezzel szemben a predikatív névszók korszaktól és forrástól függetlenül nagyobb változatosságot mutatnak. Az egyes szórendi minták részben grammatikai változások lenyomatai lehetnek, részben a vizsgált elemeknek az igekötőktől eltérő szemantikai tulajdonságaiból következnek. Mindenképpen fontos további kutatási téma a más típusú igemódosítók vizsgálata, mint ahogy az is, hogy a 19. századi változás már a teljes kategóriát (azaz mindenféle olyan elemet, amelyet ma igemódosítónak tekintünk) érinti-e. Ez egyben lehetőséget biztosítana a Krochféle konstans terjedési ráta hipotézisének tesztelésére is. Mint az látható volt, az átlagosnak tekinthető források[17] a fordított szórendű tagadást igekötők esetében jellemzően 10–15% körül, névszói-igei állítmány esetében 40% körül használják. Mindenképpen érdemes lenne megnézni, hogy a szórend változása egyáltalán egy időben zajlik-e a két kategória esetében, illetve hogy a változások ugyanazzal a sebességgel folynak-e le. Szintén érdekes kérdés, hogy vajon ezzel a változással együtt jár-e az is, hogy tagadó mondatokban az ige mögötti tartományban az *is* klitikumot felváltja a *sem,* a vizsgált korszakokban ugyanis az *is* ebben a környezetben még szintén többségben van – ha ezek a változások párhuzamosan zajlottak, ez talán egy általánosabb mondattani változására is utal.

A két fő tagadó szórend (megszakított és fordított) közül az utóbbi minden bizonnyal egy szintaktikai változás eredményeként (legyen az szórendi változás, vagy a tagadás státuszának változása) jelent meg lehetőségként. Mivel a kétféle szórendhez rendelhető kétféle szerkezetet feltehetőleg két különböző nyelvtan állítja elő, ebből következne a két szerkezet versengése. Maga a megjelenés azonban nem járt automatikusan versennyel: a változás korai szakaszáról nincsenek adatok, de a nyelvemlékekkel lefedhető, vizsgált évszázadok azt tükrözik, hogy az egyes változatok megoszlása stabil. Ez összhangban van azzal, amire Henry (2002) – illetve, ebből más konklúziót levonva, de Kroch (2005) is – rámutat: a nyelvelsajátítók nemcsak a nyelvi struktúrákra, hanem a változatosságra is érzékenyek, és az alternatív formák mellett tudásukba beépül a változatok gyakorisága, azaz tulajdonképpen a statisztikai tulajdonságok is. A rögzülő statisztikai jellemzők hátterében jelen esetben a két szerkezet funkciómegoszlása állhat (például az eltérő szórendi minták által hordozott információszerkezeti, vagy akár stilisztikai különbség). Hogy mi eredményezte azt az újmagyar korban, hogy a két szerkezet

[17] Az igekötők esetében a huszita korpusz kivételes, a névszói-igei állítmány esetében emellett a Jókai-kódex is.

előfordulásainak aránya felborult, és ez a két minta tényleges versengését, majd a régebbi szerkezet jelentős visszaszorulását idézte elő, ez további kutatás témája, és a háttérben hasonlóképpen több irányban kereshetőek az okok, mint az innovatív szerkezet megjelenése esetében.

Irodalom

Apor-kódex. Közzéteszi Haader Lea, Korompay Klára, Szentgyörgyi Rudolf. Budapest: Székely Nemzeti Múzeum–Országos Széchényi Könyvtár–ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. 2014.

Berrár Jolán 1957. Hasonlító kötőszók a Huszita Bibliában. Magyar Nyelv 53: 396–403.

Brody, Michael 1990. Remarks on the order of elements in the Hungarian focus field. In: István Kenesei (szerk.): Approaches to Hungarian 3. Szeged: JATEPress. 95–122.

Dömötör Adrienne 2014. Az ó- és középmagyar kori magánéleti nyelvhasználat morfológiailag elemzett adatbázisa. In: Fazakas Emese – Juhász Dezső – T. Szabó Csilla – Terbe Erika – Zsemlyei Borbála (szerk.): Tér, idő és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben. Budapest–Kolozsvár: Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság–ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék. 11–21.

É. Kiss Katalin 1998. Mondattan. In: É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter: Új magyar nyelvtan. Budapest: Osiris. 17–184.

É. Kiss, Katalin 2002. The syntax of Hungarian. Cambridge: Cambridge University Press.

É. Kiss Katalin 2011. Az ősmagyar SOV-tól az ómagyar (TQF)VSO-ig. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.): Nyelvelmélet és diakrónia. Piliscsaba: PPKE BTK. 85–102.

É. Kiss Katalin 2014. A tagadó és a kérdő mondatok változásai. In: É. Kiss Katalin (szerk.): Magyar generatív történeti mondattan. Akadémiai Kiadó: Budapest. 34–52.

Haader Lea – Korompay Klára 2014. A kódex scriptorai és helyesírásuk. In: Apor-kódex, Bevezető, 61–80.

Hegedűs Veronika 2015a. A predikátummozgatás megszilárdulása: Az ige-igekötő szórend és igemódosítók az ómagyarban. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 27: 179–200.

Hegedűs, Veronika 2015b. Particle-verb order in Old Hungarian and complex predicates. In: Martins, Ana Maria – Adriana Cardoso (szerk.): Word order change. Oxford: Oxford University Press.

Henry, Alison 2002. Variation and syntactic theory. In: Jack K. Chambers – Peter Trudgill – Natalie Schilling (szerk.): The handbook of language variation and change. Malden–Oxford–Carlton: Blackwell Publishers Ltd. 267–282.

Jäger, Agnes 2008. History of German negation. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins.

Kádár Edit 2011. A kopula és a nominális mondatok a magyarban. Nyelvtudományi Értekezések 161. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Kálmán László – Nádasdy Ádám 1994. A hangsúly. In: Kiefer Ferenc (szerk.): Strukturális magyar nyelvtan 2: Fonológia. Budapest: Akadémiai Kiadó. 393–467.

Klemm Antal 1928–1942. Magyar történeti mondattan. MTA: Budapest.

Kroch, Anthony 1989. Reflexes of grammar in patterns of language change. ftp://babel.ling.upenn.edu/papers/faculty/tony_kroch/papers/reflexes.pdf, letöltés: 2015.06.02.

Kroch, Anthony 1994. Morphosyntactic variation. ftp://babel.ling.upenn.edu/papers/faculty/tony_kroch/papers/morphosyntax.pdf, letöltés: 2015.06.02.

Kroch, Anthony S. 2005. Modeling language change and language acquisition. ftp://babel.ling.upenn.edu/papers/faculty/tony_kroch/papers/lsa-forum.pdf, letöltés: 2014.12.10.

Molecz Béla 1900. A magyar szórend történeti fejlődése. Budapest: MTA.

Olsvay Csaba 2000. Formális jegyek egyeztetése a magyar nemsemleges mondatokban. In: Büky László – Maleczky Márta (szerk.): A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei. Szeged: SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék–Magyar Nyelvészeti Tanszék. 119–151.

Rácz Endre 1961. Az *azért* kötőszó használata régebbi kódexeink következtető mondataiban. Magyar Nyelv 57: 435–442.

Roberts, Ian 2007. Diachronic syntax. Oxford textbooks in linguistics. Oxford: Oxford University Press.

Simon Eszter – Sass Bálint 2012. Nyelvtechnológia és kulturális örökség, avagy korpuszépítés ómagyar kódexekből. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 24: 243–264.

Szentgyörgyi Rudolf 2014. Az Apor-kódex zsoltároskönyve és liturgikus szövegei. In: Apor-kódex, Bevezető, 31–57.

Szily Kálmán 1911: Tamás és Bálint: a Biblia első magyar fordítói. Magyar Nyelv 3: 441–445.

Wacha Balázs 1995. A mondat szórendje. In: Benkő Loránd (főszerk.), Rácz Endre (szerk.): A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2: A kései ómagyar kor: Mondattan, szöveggrammatika. Budapest: Akadémiai Kiadó. 155–209.

And yet it moves. Negation and verbal modifiers in Old and Middle Hungarian

Abstract: On the basis of Old and Middle Hungarian data accessed from two corpora (ÓMK, TMK), I investigate preverbs and nominal predicates in negative sentences. Both of these categories belong to the class of verbal modifiers in MSH, but their syntactic behaviour in these two periods appears to be different from that in MSH. On the one hand, preverbs display two characteristic patterns, an innovative one (preverb-negator-verb) that is due to the movement of the finite verb, and a conservative one (negator-verb-preverb) without verb movement. The latter is predominant during the given periods, and the relatively stable distribution of the two patterns undergoes a rapid change only during Early Modern Hungarian; the outcome of the competition of the two forms is the predominance of the innovative form that is also characteristic of SMH. On the other hand, nominal predicates exhibit a third possible pattern beyond the two introduced above, and their distribution is different from that of preverbs as well, these facts suggesting that the category of verbal modifiers was in the state of emergence during the centuries investigated in the study.

Keywords: negation; verbal modifier; preverb; nominal predicate; grammar competition

A predikátummozgatás megszilárdulása

Az ige–igekötő szórend és igemódosítók az ómagyarban

Hegedűs Veronika
MTA Nyelvtudományi Intézet
hegedus.veronika@nytud.mta.hu

Kivonat: A tanulmány az igekötő és az ige, illetve tágabban az igemódosítók és az ige szórendjét vizsgálja az ómagyarban. Az ómagyar korra lezajlott OV → VO alapszórendi változás nem hatott az igekötők szórendjére, és azok semleges mondatokban többnyire az ige előtti pozícióban jelennek meg, ahogyan az a mai magyarra is jellemző. A szórend változatlansága mögött egy újraelemzés áll, amely a korábbi ige előtti argumentumpozíciójukat egy ige előtti predikatív pozícióvá értelmezte újra, ezáltal az igével összetett predikátumot létrehozva a látható szintaxisban. Az igekötőkkel ellentétben a többi igemódosító esetében nagyobb szórendi variációt találunk, ami azt mutatja, hogy a predikátummozgatás, illetve a predikátumok kötelező ige előtti pozíciója a többi predikatív elemre lassan terjedt ki.

Kulcsszavak: igekötő; igemódosító; predikátum; szórend; újraelemzés

1. Bevezetés

Jelen tanulmány célja az ómagyar szórend egy aspektusának, nevezetesen az igekötő és az ige, illetve tágabban az igemódosítók és az ige szórendjének vizsgálata az ómagyarban. Az igemódosítók osztályába ma azokat az összetevőket sorolja a szintaktikai irodalom (pl. É. Kiss 1992; 2002; Komlósy 1992), amelyek semleges mondatokban közvetlenül az ige előtt állnak (nem-semleges mondatokban viszont nem), és az igével együtt mintegy összetett predikátumot alkotnak (É. Kiss 2006). Ilyenek például az igekötők, a másodlagos predikátumok, de a puszta névszói tárgyak is.

Az ómagyar korban azt találjuk, hogy az igekötők szórendi viselkedése nagyban megegyezik a maival, néhány szisztematikus kivételtől eltekintve, míg a többi igemódosító nagyobb szórendi variációt mutat. Az igekötő-ige szórend és a szórendi variáció is érdekes annak fényében, hogy a magyar nyelv alapszórendje OV-ről VO-ra változott az ómagyar kort megelőzően – a bal periférián kialakult topik és fókusz projekciók kialakulásával együtt (É. Kiss 2011; 2013) –, ez a fontos változás azonban nem hatott az igekötők szórendjére, ellentétben például az angollal, ahol hasonló szórendi változás hatására az igekötők is posztverbális pozícióba kerültek. Ezt azzal magyarázom, hogy a szórendi változást követően az igekötő–ige szórend

predikátummozgatással levezetett szórend lett, az igekötők ige előtti pozíciója pedig újraelemződött predikátumpozícióvá. A mozgatás, illetve a predikátumok kötelező ige előtti pozíciója a többi predikatív elemre lassabban terjedt ki, ezzel magyarázhatjuk azok szabadabb szórendjét az ómagyarban.

A tanulmány felépítése a következő. Az igemódosítók és szórendi tulajdonságaik rövid bemutatása után (2.) az alapszórendet érintő változások hatását, illetve a régi OV szórend szintaktikai maradványait mutatom be röviden (3.). A 4. rész az ómagyar igekötők viselkedését tárgyalja, az 5. részben pedig a javasolt elemzést mutatom be, amellett érvelve, hogy egy szintaktikai újraelemzést követően az igekötők kötelezően predikátumpozícióba kerülnek már az ómagyar semleges mondatokban is. Az igekötők után a többi igemódosító viselkedését vizsgálom a 6. részben. A tanulmányt rövid összegzés zárja.

2. Az igemódosítók osztálya és szórendje a mai magyarban

A magyar szórend egyik legfontosabb tulajdonsága az úgynevezett diskurzuskonfigurációs jellege, azaz hogy a mondatok szórendjét információszerkezeti megfontolások határozzák meg. Az argumentumok alapszórendje SVO (Horvath 1986; Surányi 2006; É. Kiss 2013), a mondat bal perifériáján azonban topik-, kvantor- és fókuszpozíciókat találunk, amelyeket elfoglalhatnak argumentumok és adjunktumok is. További fontos szórendi tulajdonság, hogy az ige előtti pozícióban gyakran találunk különböző (predikatív) komplementumokat, amelyeket közösen igemódosítónak nevezünk (Komlósy 1992; É. Kiss 2006). Az (1) alatti szerkezet tehát a mondat ige előtti felépítésének vázlata (É. Kiss 2002; 2006 alapján).

(1) $[_{CP}\ [_{TopP}\ [_{DistP}\ [_{FocP}\ [_{PredP}\ [_{VP}\ \dots\ ]]]]]]$

A szórend tárgyalásánál fontos különbséget tenni semleges és nem-semleges mondatok között, amely megkülönböztetés egyszerre utal intonációbeli és szórendbeli különbségre (Kálmán 1985a; b). A semleges mondatoknak semleges a prozódiája: a főhangsúly az igén vagy az ige előtt álló igemódosítón van; a nem-semleges mondatokban viszont emfatikus hangsúly esik valamely mondatösszetevőre és ennek következtében nem az igén (vagy igemódosítón) van a főhangsúly. A szórendbeli különbség leíró szinten az, hogy nem-semleges mondatokban tagadás, fókusz vagy kérdőszó jelenléte miatt az ige megelőzi az igemódosítót, amely a viszonylag szabad szórendű posztverbális mezőben van ilyenkor (kivéve, ha az igemódosító maga is a bal perifériára kerül). Ezt a szórendi különbséget azzal magyarázhatjuk,

hogy nem-semleges mondatokban az ige a semleges pozíciójától feljebb mozog a szerkezetben, vagy a tagadószó, vagy a fókusz/kérdőszó közvetlen szomszédságába, hogy fej-specifikáló viszonyba kerüljenek (Bródy 1990; 1995; É. Kiss 2002 stb.).

Az igemódosítók elnevezése arra utal, hogy az elemek az átlagos argumentumviszonytól különböző szemantikai kapcsolatban állnak az igével. Ide tartoznak az igekötők és a mozgásigék direkcionális vonzatai (2a), a kopulás mondatokban megjelenő nem-verbális predikátumok (2b), a másodlagos predikátumok (2c–d), illetve a puszta köznévi tárgyi argumentumok is (2e), amelyek hasonlítanak a többi igemódosítói szerepű elemhez abban, hogy nem referenciálisak (Komlósy 1992; Farkas–de Swart 2003).

(2) a. A labda **be**- / **a kapuba** gurult.
b. János **okos** / **tanár** volt.
c. A kovács **laposra** kalapálta a vasat.
d. Marit **okosnak** tartom.
e. Mari **könyvet** olvas.

Több elemzés szerint az ige és az igemódosító összetett predikátumot alkotnak; a szórend levezetésére az utóbbi évtizedekben több javaslat született. Lexikalista elemzések szerint az összetett állítmány szótári egységként, egyben kerül be a szintaxisba (Ackerman–Webelhuth 1998). Horvath (1986) elemzése szerint külön lexikai egységekről van szó, és az igemódosító az ige szintaktikai vonzata, de szintaktikailag együtt generált komplex elemet alkotnak. A későbbi elemzések a szintaktikai deriváció során mozgatással vezetik le az igemódosító és az ige szórendi helyzetét, az igemódosítót posztverbális helyéről mozgatják az ige előtti pozícióba. A legutóbbi elemzések az igemódosító predikatív voltára helyezik a hangsúlyt, ennek megfelelően mozgatása predikátummozgatás egy predikátumok számára bevezetett funkcionális projekcióba (PredP, predikatív frázis), ahogyan azt a fenti (1) alatti szerkezet is mutatja (É. Kiss 2006; Surányi 2009).[1]

3. Az alapszórend változásának hatásai

Az ómagyarban megtaláljuk a legtöbb említett tulajdonságot, az igemódosító szerepe azonban a mainál korlátozottabbnak tűnik. Semleges mondatokban az igekötőket szinte mindig preverbális pozícióban találjuk (némi variációval, amelyről

[1] Ennek alternatívájaként Broekhuis–Hegedűs (2009) Spec,VP-be mozgatja az igemódosítókat, de a mozgatást ők is predikátummozgatásként elemzik.

alább lesz szó), a többi igemódosító azonban jóval nagyobb szórendi változatosságot mutat és nem mindig az ige előtt jelenik meg. Ez a szórendi variáció azért is érdekes, mert a nyelv átment egy szórendi változáson, melynek eredményeként az eredeti SOV alapszórendet SVO alapszórend váltotta fel.

3.1. SOV és SVO szórend az ómagyarban

É. Kiss (2011; 2013) egy szórendi változást feltételez, amely az eredeti (S)OV-ből (S)VO szórendet eredményezett. Ez a változás még az írásos korszak előtt lejátszódott, az ómagyar szövegek azonban a korábbi állapot számos maradványelemét megőrizték még – főként variáció formájában –, ami a rekonstrukciót, a régebbi szintaktikai jellemzők visszavetítését is segíti. A szintaktikai rekonstrukció ilyen maradványjelenségek nélkül nehéz vállalkozás lenne; a visszaszorulóban, eltűnőben lévő jelenségekből azonban visszavezethetjük a korábbi szintaktikai jellemzőket is.

Az egyik ilyen tulajdonság az, hogy bőven találunk OV szórendet, és csakis ebben a szórendben esetjelölés nélküli tárgyak is megjelenhetnek a mondatban. Ezt illusztrálja a (3) mondatban megjelenő alárendelt tagmondat. Csak igenévi tagmondatokban találunk ilyen jelöletlen tárgyra példákat, a tárgy a legtöbb esetben már accusativusi esetben jelenik meg.[2]

(3) mel **myse haluan** vymadgozzonk harmad ydeyglen (JókK 6, É. Kiss 2011 (3a))

A tagadó mondatokban találunk egy másik olyan jelenséget, amelyet É. Kiss az OV alapszórend maradványának tekint. A tagadó mondatok szórendje többnyire NEG–V–PRT, de az ómagyar szövegekben még bőven találunk PRT–NEG–V szórendet is. Ez utóbbi szórend sokáig volt jellemző (ahogyan Gugán 2015 a jelen kötetben tárgyalja), és ma is létezik, ma azonban jelölt, különleges pragmatikai funkciója van. Az ómagyarban azonban nem úgy tűnik, hogy jelentésében jelölt vagy különleges szórend lett volna.

(4) Es az Ver touaba **ky** nem **futott** (JókK 69, É. Kiss 2011 (6))

Szintén a fejvégű OV szerkezet maradványa a mondatvégi kérdő partikula, amely még előfordul az ómagyar korszakban. Az *-e* kérdő partikula szórendi variációt

[2] Más uráli nyelvekben továbbra is találunk jelöletlen tárgyakat; ezekre a nyelvekre többnyire szigorú SOV szórend jellemző.

mutat abban a tekintetben, hogy a mondat végén jelenik meg, vagy pedig mai pozíciójában: az igéhez vagy a fókuszhoz klitizálódva. A mondatvégi pozíció egy fejvégű CP-t feltételez, ami az SOV szórendekre jellemző tulajdonság.

(5) Nēdè tů incab nagobac vattok azocnal **ė**? (MünchK 12vb, É. Kiss 2011 (14b))

A kérdő partikula mondatvégi pozíciója helyett fokozatosan kialakult a mai szórend, ahol az *-e* az ige vagy (elliptikus szerkezetekben) a fókuszált összetevő után áll. Ez a változás már az ómagyar korban is folyamatban volt, amit a szórendi variáció is mutat. Az (5) alatti mondatvégi pozíció mellett ugyanis előfordul az *-e* az ige után is, már korai szövegekben is.

(6) frater Rufine nemde mondam**ee** neked (JókK 53)

Ezek a szórendi változások azzal az általános átalakulással jártak együtt, amelynek során a fejvégű szerkezetek fejkezdetűvé váltak, különös tekintettel a funkcionális projekciókra. Ezzel egyidejűleg a nyelvben kialakult a mondat bal perifériáján az információs szerkezeti pozíciók sora (topik, fókusz), ezeket találjuk a mondat élén, míg az argumentumok szabadon megjelenhetnek posztverbálisan is, ha nincs diskurzus- vagy operátorfunkciójuk.

Az igekötők tipikusan olyan elemek, amelyek nem viselkednek topikként, hiszen nem referenciálisak, nem is kvantorok, ezért azt várhatjuk, hogy az argumentumokkal együtt posztverbálisan találjuk őket az SVO szórend kialakulása után. Nyelvtipológiai szempontból érdemes megvizsgálni más olyan nyelveket is, amelyekben vannak igekötők (vagy ahhoz hasonló elemek), és amelyek a magyarhoz hasonló szórendi változáson mentek át. Ilyen nyelv az angol, ahogyan azt a következő alpontban röviden érintjük.

3.2. Germán párhuzamok

Az angolban végbement, jól dokumentált szórendi változás érdekes párhuzamot és kérdést vet fel a magyar igekötők szórendjére nézve. Az angol is SOV nyelvből SVO szórendű nyelvvé vált, de már az írott története során, vagyis a változás jól dokumentált. Az angolban ez az alapszórendbeli változás azt is magával hozta, hogy a régi igekötő *(particle)*–ige szórend (amelyre a (7) jó példa) megfordult, vagyis az ige a többi vonzatához hasonlóan az igekötőszerű elemeket is megelőzi (Van Kemenade–Los 2003; Elenbaas 2006). Ez az új szórend jól illeszkedik az

angolban általános fejkezdetű szerkezetek sorába. A mai angol szórendet a (8) alatti példa illusztrálja.

(7) I **oute**-take not o creature (óangol)
én ki-vesz nem egy lény
'Egyetlen lényt sem zárok ki'
(Van Kemenade–Los 2003, 109; idézett hely: Cmcloud 24; glossza és fordítás saját – HV)

(8) He phoned his mother **up**. (angol)
ő telefonált ő.gen anya fel
'Felhívta az anyját.' (Van Kemenade–Los 2003, 85; glossza és fordítás saját – HV)

Az igekötő felszíni pozícióját Kroch–Taylor (2000) annak diagnosztizálására is használja, hogy egy adott stádiumban az angol OV vagy VO alapszórendű: Mivel az igekötők könnyű elemek, nem gondoljuk, hogy jobbra mozgatnánk őket, pl. nehéz főnévi csoportok mozgatása *(heavy NP-shift)* vagy jobbra való topikalizáció során. Ezért azután, ha az igekötő az ige mögött jelenik meg, akkor ott is van generálva. Vagyis amikor az angol szórend igekötő-ige sorrendről ige-igekötő sorrendre váltott, akkor már VO alapszórendet feltételezhetünk.

A ma is SOV szórendű germán nyelvekben az igekötő az ige előtt jelenik meg az alapszórendet jól mutató igevégű tagmondatokban, vagyis ahol nincs V2 miatti igemozgatás a bal perifériára. Erre látunk példát (9) alatt, ahol a holland *felhív* igekötős ige igekötője közvetlenül megelőzi a tagmondat végi főigét.

(9) dat Jan hij moeder heeft **op**-gebeld (holland)
hogy János ő.gen anya perf fel-hívta
'hogy János felhívta az anyját'

Míg az igekötő ige mögötti pozíciójáról általánosan elfogadott megállapítás, hogy az igekötőt ott generáltuk és nem mozgatással került oda, az ige előtti igekötőkről az általános feltételezés az, hogy az igekötő felszíni (azaz ige előtti) pozíciója mozgatással levezetett hely, különösen, ha univerzális VO alapszórendből indulunk ki (a fej-komplementum szórend univerzalitásáról l. Kayne 1994). Ennek az ige elé való mozgatásnak a magyarázatára Zwart (1993) és Koster (1994) a holland másodlagos predikátumok felszíni pozíciójaként egy ige előtti predikatív frázist (PredP) javasolnak. Ez az elemzés azt állítja, hogy az ige a Pred fejbe, míg a másodlagos predikátum – így az igekötő is – a PredP specifikálójába mozog, hogy ott formális jegyeket ellenőrizzen. Ez a mozgatás ad számot az igekötők és a többi másodlagos predikátum felszíni pozíciójáról. Ha ebből az elemzésből indulunk

ki, akkor azt mondhatjuk, hogy az angol és például a holland közötti releváns különbség az, hogy az angolban ez a mozgatás nem megy végbe, ezért posztverbálisak az angol igekötők.

Mindezeket figyelembe véve a magyar szórend történeti változása is érdekes. Az angol adatoktól eltérően a magyarban azt találjuk, hogy az alapszórend változása ellenére az igekötő-ige sorrend megmaradt, nem fordult az ellenkezőjére (semleges mondatokról van szó, hiszen az alapszórendet azokon teszteljük). Az igekötő-ige szórend az OV alapszórendű germán nyelvekhez hasonló, feltehetjük, hogy szerkezetük is azonos. De mielőtt az elemzésre térnénk, nézzük meg, milyen szórend jellemzi az ómagyar igekötős igéket.

4. Igekötős igék az ómagyarban

4.1. Az igekötők osztálya

Az igekötők osztálya az ómagyar korban is számos tagból állt, és az ide tartozó elemek száma fokozatosan bővült (D. Mátai 1991; 1992; 2003). A legrégebbi igekötők a *meg*, *el*, *ki*, *fel*, *le* és a *bel/be*; ezek mind adatolhatók a legkorábbi forrásoktól kezdve. Az ómagyar korban újonnan grammatikalizálódó elem az *egybe*, *által*, *alá*, *elé*, *össze*, *vissza*, és az *elő*.

A legkorábbi elemek közül a *meg* grammatikalizációja van a legelőrehaladottabb állapotban. A legkorábbi szövegekben is előfordul pusztán funkcionális használata, amikor már egyáltalán nincs direkcionális (azaz lexikai) jelentése, mint pl. a (10) alatti mondatban, de bőven találunk még direkcionális használatot is, amikor 'vissza' jelentésben fordul elő. Ez utóbbira példa a (11) alatti mondat, melyben egy mozgásige vonzataként jelenik meg, irányjelentésben.

(10) zent ferenc mene zent Jacabot **meg-latny** (JókK 13)

(11) Es fèlèlet vèuèn almocban hog ne **mennenèc meg** herodèshèz (MünchK 9ra)

A *meg* eredeti direkcionális jelentése fokozatosan lekopott, és más igekötők vették át a helyét olyan helyeken, ahol irányjelentés kellett, azaz például mozgásigék mellett. Mára eltűnt a produktív direkcionális használata, csak nyomokban van meg olyan igekötős kapcsolatokban, mint például a *megad* (értsd: 'visszaad'), vagy a *megtérít* ('visszatérít [költséget]'), de más, produktív kapcsolatokban pusztán telicizáló funkcióelemként jelenik meg. A többi igekötőnek még van produktív téri használata, bár a legtöbbet nem direkcionális jelentésben is lehet használni.

Az igekötők használata terjedőben van az ómagyar kortól fogva. Az ómagyar szövegekben is jól megfigyelhető ez, akár ha ugyanazon szöveg két fordítását vetjük össze. Az alábbi példák két bibliafordítás azonos soraiból származnak; a két szöveg keletkezése között kevesebb, mint száz év különbség van (Müncheni kódex 1416/1466 és Jordánszky-kódex 1516–1519). Az újabb szövegben számos helyen megjelenik egy igekötő ott, ahol korábban még pusztán az ige szerepelt, azaz elmondhatjuk, hogy az igekötők használata terjed. Alább két kiragadott példapár illusztrálja ezt a jelenséget, ahol a *meg* és az *el* igekötők jelennek meg a Jordánszky-kódex szövegében.

(12) a. es **mutata** nèki mend èz vilagnac orzagit (MünchK 10ra)
b. es **meg mwtata** hewneky ez vylaghnak mynden orzaghyt (JordK 363)

(13) a. es **èrèztuē** oket betlechembe (MünchK 8vb)
b. es **el**-**ereztwen** hwket betlehembe (JordK 359)

Ezzel összhangban, azzal együtt, hogy az igekötők gyakorisága nő, számos új elem is megjelenik igekötői funkcióban. Így például az *által* is újnak tekinthető, habár már a Jókai-kódexben is megtaláljuk igekötői szerepben – irányjelentéssel, mint a (14a) példában is. De új elem az *egybe* és az *össze* is.

(14) a. Myre kesel **altal**-**mened** az vyzen (JókK 18)
b. Ma **egbè gůitǫm** [egybegyűjtöm] ǫkèt (BécsiK 192)
c. **ewzue gewÿtyuala** [összegyűjti vala] mend az papok (JókK 97)

A leggyakoribbnak számító *meg* igekötő helyét már ebben a korban is átveszi egy egyértelműen direkcionális igekötő olyan környezetekben, ahol az irányjelentés fontos. Ismét csak két fordítás vizsgálata mutatja, hogy néhány helyen különböző igekötő jelenik meg a két szövegben, és egy tipikus változás az, hogy a *meg* helyett az *el* igekötőt találjuk, amikor egy hely elhagyásáról van szó, azaz, amikor mozgást fejezünk ki.

(15) a. Tahat **meg**-haga ǫtèt az ǫrdǫg (MünchK 10ra)
b. Ottan **el**-hagy̋a hewtet az erdeg (JordK 363)

(16) a. es nazaret nèuǫ varos **m̄g**-haguan (MünchK 10rb)
b. es **el** hagywan nazarethnek varosat (JordK 363)

Ez a változás azt sugallja, hogy a *meg* az ómagyar kor során már kezdte elveszíteni az irányjelentését, és más, produktívan téri elemek vették át a helyét, amikor nem csak telicizáló funkciója volt a mondatban. A helyette megjelenő *vissza*, illetve más új igekötők is az egyre gyakoribb igekötő-használatot jelzik.

4.2. Az igekötők disztribúciója

Az igekötő és az ige szórendi tulajdonságainak megállapításához a semleges és a nem-semleges mondatokat külön érdemes tárgyalni. A mai magyarban éles különbség, hogy míg a semleges mondatokban az igekötő közvetlenül megelőzi az igét, a nem-semleges mondatokban többnyire az ige mögötti mezőben találjuk, vagy a bal periférián. Az ómagyar adatokban is ehhez nagyon hasonló eloszlást találunk, néhány tipikus kivétellel; ezt tekinti át a következő két alfejezet.

4.2.1. Semleges mondatok

Természetesen érdemes megjegyezni, hogy a mondatok semlegességének megállapítása nem mindig egyszerű, hiszen az írott szövegben néha nehéz eldönteni, hogy egy ige előtti összetevő esetleg fókusz szerepű-e, vagyis hogy biztosan semleges-e a mondat. Vizsgálatomban egyenként megnéztem a mondatokat kontextussal együtt, és úgy soroltam be őket a két típus valamelyikébe. A legtöbb esetben azt találjuk, hogy semleges mondatokban az igekötő az ige előtti pozícióban van.

(17) a. hug turchucat **mige** zocostia vola (HB)
b. De frater ylyes **meg** haragwan: sebesseguel **bel**-teue aytayat S **el**-tere (JókK 16)
c. Es 9 a haiocskaba **fėl**-mēuen (MünchK 14va)

Vannak azonban olyan mondatok is, ahol (a kontextus alapján) semlegesnek tűnő mondatban az igekötő az ige után helyezkedik el. Ha a mai intuíciónkból indulunk ki, akkor nem várunk olyan mondatokat, mint a (18) alattiak.

(18) a. De **menenek el** pyspekseg here. (JókK 6)
b. Tehat zent ferenc **mene el** az erdewbe (JókK 9)

A 6. pontban visszatérek ezekre a példákra, és arra, hogy mi lehet a magyarázata az itt látott szórendi variációnak.

4.2.2. Nem-semleges mondatok

Nem-semleges mondatokban ma az igekötők általában az ige mögötti mezőben találhatók. Ahogyan azt korábban említettem, a nem-semleges mondatok többfélék lehetnek, ezért érdemes őket típusonként megnézni a szórendi variáció vizsgálatakor.

Nem-semleges egy mondat például akkor, ha fókuszált összetevő található benne az ige előtti pozícióban (Kálmán 1985b). Az ige és a fókusz szomszédosak egymással, és ezekben az esetekben az igekötő (vagy más igemódosító) többnyire posztverbális.[3]

Az ómagyar fókuszos mondatokban az igekötőt az ige mögött találjuk; ezt illusztrálják a (19) alatti mondatok, amelyekben határozók vannak fókuszban.

(19) a. ky ezkeppen fordolot vala **meg** (JókK 2)
b. mas vton fordolanac**m̄ġ** 9 orzagocba (MünchK 9ra)

A tagadó mondatok szórendje is a nem-semleges mondatokéval egyezik (É. Kiss 2002). A tagadószó közvetlenül az ige előtt jelenik meg (illetve fókusztagadás esetén a fókuszált összetevő előtt), azaz a tagadó mondatokban is az ige mögött áll az igemódosító. Az ómagyarban is megtaláljuk ezt a szórendet tagadás esetén; például a következő tagmondatok is ezt mutatják.

(20) a. nem fyzettel telyesseguel **meg** (JókK 7)
b. nē mehèttec**bè** meñ̈ècnèc orzagaba (MünchK 11ra)

A tagadó mondatok között találjuk a legtöbb kivételt a mai intuíció miatt várt tagadás-ige-igekötő szórend alól. A kivételek között főleg olyan szórendet találunk, ahol az igekötő megelőzi a preverbális tagadószót. Ezt illusztrálják a következő mondatok.

(21) a. De aldott cristus sonha hyw embernek zyuett **meg** nem **kemeneyty** (JókK 52)
b. es sem urroc **ki** nē **assac** sē **èl**-nē **uroziac** (MünchK 12va)

Gugán (2015) tagadó mondatokban vizsgálja az igekötő helyét, és azt találja, hogy a (21) alatti szórend a meghatározó, és ez így marad egészen az újmagyar korig. A tagadó mondatok szórendje a jelen tanulmány céljai szempontjából a semleges

[3] A posztverbális mező szabad szórendű a nem-semleges mondatokban. A szabad szórend lehetséges elemzését nyújtja Surányi (2006), É. Kiss (2010).

mondatokkal összehasonlítva érdekes. Az alapszórend vizsgálatakor a semleges mondatokat nézzük elsősorban: az igekötő és az ige szórendi tulajdonságai és azok elemzése szempontjából a semleges mondatok az igazán árulkodóak, ott látjuk azt, hogy alapesetben hol jelenik meg az igekötő (és a többi igemódosító). Azonban a tagadás szintaktikai elemzése és az OV tulajdonságok továbbélése szempontjából ez a ma jelölt tagadó szórend meghatározó fontosságú.

A tagadás általános elemzése szerint az ige feljebb mozog a semleges felszíni pozíciójából, ezért posztverbális az igemódosító ezekben a mondatokban, hiszen az eredeti helyén marad. Ezzel szemben az ómagyar adatokban a preverbális tagadószó előtt találjuk az igekötőt, vagyis teljesen más elemzést kell feltennünk. É. Kiss (2011; 2013) azzal magyarázza ezt a szórendet, hogy a tagadás egy korábbi OV szórendre jellemző módon is történhet még ebben a nyelvállapotban, ami azt jelenti, hogy a tagadószó *(nem/ne)* az igei fejhez csatolódik, így az igekötő magasabban, a fej feletti specifikáló pozícióban jelenik meg.

Szórendileg a nem-semleges mondatok közé tartoznak a felszólító mondatok is, ahol nem előzi meg operátor az igét, azonban jelölt a szórendjük és intonációjuk is. Jellemző szórendjük ige-igekötő, és már az ómagyarban is ez a jellemzőbb, azonban itt is találunk ellenpéldákat. A tagadáshoz hasonlóan néha a felszólító mondatokban is a felszólító alakú ige előtt találjuk az igekötőt. A (22) és (23) alatti példák ezt a két szórendet mutatják be, ahol a (22)-ben talált szórend a ma is jellemző felszólító szórend, a (23) alatti pedig a nem várt igekötő-ige szórend.

(22) Ha akarz tekelletes leny **men-el** s-**arwld-el** mendenedett (JókK 6)

(23) Te ke[dig] micor imadkozandol **bè-meǹ** te hailakodba (MünchK 12rb)

A felszólító mondatok fordított szórendjét azzal magyarázzák, hogy az ige a semleges mondatbeli helyénél magasabbra mozog, maga mögött hagyva az igemódosítót (Varga 2011). Az ige előtti igekötő azonban azt jelzi, hogy az ige nem hagyta el az alacsonyabb pozícióját. Ez a szórend ma is előfordul, ahogyan (24) is mutatja.

(24) Aztán időben hazagyere!

Dömötör–Varga (2014) azt figyelte meg, hogy az egyenes szórendű felszólító mondatok különleges szemantikai-pragmatikai tulajdonságokat mutatnak, és nem valódi felszólító mondatok. Ha az igemozgatást a felszólítás illokúciós ereje váltja ki, akkor azt mondhatjuk, hogy itt csak morfológiailag felszólító alakúak (valójában kötőmódúak) az igék, de mivel hiányzik a felszólító illokúciós erő, nem történik igemozgatás sem. Az ilyen rendhagyó szórendű ómagyar adatokhoz az 5.2. alpontban még visszatérek.

5. Az ómagyar igekötős szerkezetek

Ahogyan tehát láttuk, az ómagyar igekötős szerkezetek nagyrészt a mainak megfelelően viselkednek. Az igekötős igék szintaktikai elemzéséhez először az igekötők tulajdonságait tekintem át röviden, majd az igekötő és az ige által alkotott komplex predikátumokra térek át. Az igekötős igékkel kapcsolatos alapvető feltevésem az, hogy a szintaxisban hozzuk őket létre, vagyis az ige és az igekötő külön-külön kerülnek be a szerkezetbe, mégpedig az igekötő másodlagos predikátumként az ige vonzatkeretében, majd az igekötő mozgatásával vezetjük le a felszíni szórendet, ezáltal az „igekötős igét", azaz az összetett állítmányt is létrehozva.

5.1. Az igekötők szintaktikai szerkezete

Az igekötők kategóriájukat tekintve adpozíciók, szerkezeti helyük pedig a kiterjesztett adpozíciós frázisban (PP) van, a hely- és irányjelölő adpozíciók – a magyarban posztpozíciók – feletti funkcionális rétegben. Riemsdijk (1990) és Svenonius (2010) terminológiáját követve, a *p*P projekció fejében veszem fel az igekötőket. Amikor a mondatban az igekötőn kívül egy vele asszociált névutós kifejezés is megjelenik, akkor feltevésem szerint az alapszerkezetben egy összetevőt alkotnak, amely tehát egy *p*P projekció. A (25) alatti zárójelezett kifejezés ezt mutatja be: az igekötő a *p* fejben, az illativusi rag pedig egy direkcionális P fejben van (ahol az előbbi fejkezdetű, míg a PP fejvégű szerkezet).

(25) $[_{pP}$ el $[_{PP}$ $[_{DP}$ az erdő] -be]]

A *p*P funkcionális projekció lényegében megfelel a Ramchand–Svenonius (2002) által javasolt PrtP *(= Particle Phrase)* projekciónak, és mivel specifikálójában vezetődik be a belső argumentum, funkcionálisan egy kismondatnak (Den Dikken 1995) vagy RelP-nek (*Relator Phrase,* Den Dikken 2006) felel meg, hiszen a belső argumentum a *p*P alanya. A kismondatok szerkezetét (26) alatt látjuk, ez a kismondat jelenik meg azután a *megy* mozgásige vonzataként a (18b) mondatban, és a kismondat alanya egyben a mozgásige alanya lesz.

Történetileg az adpozíciók (névutók, igekötők, helyhatározószók) grammatikalizációja több lépésen mehet keresztül, és leírható az ún. prepozíciós ciklussal (l. Waters 2009 elemzését az angol prepozíciókról). Az igekötők kialakulása része ennek a ciklusnak (vö. Hegedűs 2015) azáltal, hogy (szemi-)lexikális adpozíciókból – azaz P fejekből – alakulnak ki. Ez gyakran szemantikai változással jár, egyes

(26)

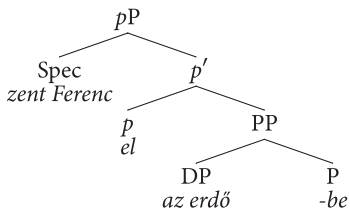

esetekben az elem teljes szemantikai kifakulásával *(bleaching)*. Ilyen a magyarban a *meg* igekötő esete, melynek eredeti irányjelentése teljesen elveszett, amit az is mutat, hogy ma már nem adható hozzá produktívan mozgásigékhez, csak lexikalizálódott elemekben él tovább a direkcionális jelentése. Szerkezetileg pedig azt jelenti a változás, hogy az eredeti direkcionális P fejből *p* fej alakul ki. A *p* pedig a látható szintaxisban komplex predikátumot alkot az igével a magyarban.

5.2. Összetett állítmányok

Az SOV nyelvekben a VP fejvégű, azaz a referenciális és a nem-referenciális argumentumok is az ige előtt jelennek meg (bár az adjunktum szerepű PP-k gyakran exraponálhatók). Ha az ősmagyar még SOV szórendű nyelv volt, feltehetjük, hogy a többi vonzattal együtt a kismondati vonzatok is az ige előtt helyezkedtek el (levezetve vagy ott generálva). É. Kiss (2011; 2013) meggyőzően érvel amellett, hogy az ómagyar kor elejére a referenciális kifejezések gyakran posztverbálisak voltak, jobbra történő topikalizációnak vagy nehéz-NP-mozgatásnak *(heavy NP-shift)* köszönhetően, és ez lehetett a SVO alapszórendhez vezető újraelemzés fontos kulcsa.

Az írásos korszak elején számos igekezdetű mondatot találunk, ami ezt támasztja alá – az argumentumok posztverbálisan jelennek meg. Olyan mondatok is vannak azonban, amelyekben az ige előtt nemcsak eset nélküli tárgyat találunk (l. a 3.1. alpontot), hanem az igekötő is az ige előtt van. Ez azonban csak igeneves mondatokban fordul elő, finit mondatokban nem. A (27) alatti példák ezt illusztrálják.

(27) a. es *feye* **le hayttuan** tystesen fogada zent attyanac engedelmesseget (JókK 13)
b. es azoc legottan *haloioc* **meg-haguā** (MünchK 10rb)

Az ilyen szórendű mondatok szerkezetében az ige vonzata, amit egy kismondatként elemzek, az ige előtt jelenik meg. Ez is az OV szerkezet maradványa, ahol

is nemcsak a belső argumentum, hanem a másodlagos predikátum is preverbális – hasonlóan a mai OV szórendű germán nyelvek szórendjéhez. A hollandban például az adjunktum szerepű PP-k könnyen extraponálhatók, a predikatív PP-k azonban szigorúan az ige előtt helyezkednek el (Koster 1994).

Az igekötők egyrészt abban különböznek az átlagos vonzatoktól, hogy nem referenciális kifejezések, hanem predikatívak (szemben például a határozott tárgyakkal), másrészt pedig könnyűek. Emiatt nem szoktak a nehéz NP vonzatokra jellemző jobbra való mozgatáson átesni azokban a nyelvekben sem, ahol ez a mozgatás jellemző. Kroch–Taylor (2000) ezen okok miatt használja az angol igekötők igéhez képest való pozícióját annak diagnosztizálásra, hogy VO szórendről beszélhetünk-e már a változások során: mivel az igekötők nem mozognak jobbra a fenti okok miatt, ha az ige mögött látjuk őket a felszíni szerkezetben, akkor ott is voltak generálva.

Az ómagyarban az esetek többségében az ige előtt áll az igekötő a semleges mondatokban, míg a referenciális vonzatok gyakran az ige mögött jelennek meg. Feltételezésem szerint ez a szembenállás lehetett a nyelvelsajátítók segítsége ahhoz, hogy az ige előtti pozíciót ne argumentumpozícióként elemezzék. A vonzatoknak nem kellett az igével lokális viszonyban ellenőrizni a φ-jegyeiket. Az ige előtti pozíció nem is a funkcionális bal periféria része, habár az ómagyar korra már az is nagyrészt kialakult. Az, hogy az igekötők következetesen az ige előtt jelentek meg ekkor is, annak a jele, hogy a pozíció átelemződött egy új funkcionális pozícióvá, a predikátumok felszíni helyévé, ahová azért mozognak, hogy az igével komplex predikátumot alkossanak.

Az igekötő szintaktikai pozíciója számos különböző elemzést kapott az utóbbi évtizedekben. É. Kiss (2004; 2006) elemzését követve másodlagos predikátumnak tekintem őket, mozgatásukat pedig predikátummozgatásnak.[4] A történeti változást pedig arra vezetem vissza, hogy az eredetileg kötelezően preverbális argumentumpozíció újraértelmeződött egy preverbális predikatív pozícióvá: mivel a predikatív vonzatok nem mozogtak jobbra, ezért az ige előtti helyzetük az igével alkotott összetett állítmány képzésének helye lett.

[4] Az igekötő felszíni pozícióját többen aspektuális pozícióként elemzték (l. Piñón 1995; É. Kiss 2002; Alberti 2004) amiatt, hogy az igekötő többnyire telicizáló, perfektivizáló funkciójú elem. Ezzel az elemzéssel szemben érvel É. Kiss (2004; 2006) is, amikor azt állítja, hogy az igemódosítók egységesen elemezhetők, ha predikátummozgatásnak tekintjük a mozgatásukat, a levezetett pozíciójukat pedig PredP-nek. Ezzel azok az igemódosítók is egységesen kezelhetők, amelyek nem aspektuális szerepűek – például a kopulás mondatok DP és AP predikátumai vagy a puszta névszói tárgyak –, de szintaktikailag az igekötőkkel azonos szórendűek.

Zwart (1993) és Koster (1994) a holland másodlagos predikátumok ige előtti helyének levezetésére javasoltak egy funkcionális projekciót, amelyet PredP-nek neveztek el *(Predicative Phrase)*. Ennek fejébe mozog az ige, specifikálójába pedig a predikatív elem, hogy lokális viszonyba kerüljön az igével. É. Kiss (2004; 2006) elemzését, valamint Surányi (2009) kétlépcsős levezetését követve és kiterjesztve, az ómagyar semleges mondatok igekötő-ige sorrendjének levezetésére is ezt az elemzést javaslom: az ómagyarban is létrejönnek a felszínen az összetett állítmányok azáltal, hogy az igekötő a PredP specifikálójába, az ige pedig a Pred fejbe mozog. A (28) alatti ágrajz illusztrálja a konfigurációt.

(28)

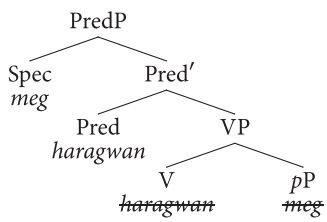

Azok az esetek, amikor úgy tűnik, hogy nem ment végbe az igekötő mozgatása (mint például a (18) alatti mondatok), két szempontból is kivételesek lehetnek. Egyrészt lehetséges, hogy az ige mögött álló elem még nem igekötő, hanem direkcionális adpozíció. Szerkezetileg az igekötők különböznek az irányjelölő névutóktól, ugyanis míg az utóbbiak a hely- vagy irányjelölő P fejben illesztődnek be a szerkezetbe, az igekötők magasabban, a *p* funkcionális fejben vannak.[5] Ahogyan majd a következő alpontban látni fogjuk, a nem igekötői direkcionális vonzatok nem kötelezően az ige előtt jelentek még meg ebben a korban, ellentétben mai szórendi viselkedésükkel.

A másik lehetőség pedig az, hogy ezek nem semleges mondatok, hanem aspektuális szempontból jelöltek, például folyamatos eseményt fejeznek ki. Az igekötők mozgatása a telikus események felszínen is látható kódolása, az igekötő és ige kapcsolatából létrejövő összetett állítmányok az esetek túlnyomó többségében telikusak. Ezzel szemben a folyamatos aspektusú események ige-igekötő szórendűek ma is.

[5] A helyjelölő P fejeket Place vagy P_{Loc} fejként szokás felvenni, míg az irányjelölőket Path vagy P_{Dir} fejként (Den Dikken 2010; Svenonius 2010). Jelen tanulmány céljai szempontjából nem szükséges ez a különbségtétel, de feltételezem, hogy a magyar PP-k szerkezetében is meg kell különböztetnük Place és Path fejeket, ahol az utóbbi az előbbinél magasabban van a szerkezetben (l. Hegedűs 2013-at a *p*P belső szerkezetének részleteiről).

Ugyanakkor érdekes kivételt jelentenek azok a mondatok is, amelyekben az igekötő nem-semleges mondatban is az ige előtt áll. Ilyenek azok a tagadó és felszólító mondatok, amelyeket a 4.2.2. alpontban tárgyaltunk. A kivételes szórendű tagadó mondatokban az igekötő nem közvetlenül az ige előtt található, hiszen a tagadószó közbeékelődik. Az ilyen szerkezetek a mai magyarban is előfordulnak, l. (29), és É. Kiss (2011; 2013) elemzése szerint az ómagyarban is archaikusnak tekinthetők. Gugán (2015) vizsgálatai szerint ez a gyakoribb szórend az ómagyar szövegekben – kivéve a huszita bibliákat. Ma jelölt szórendről van szó, amelyet szemantikai-pragmatikai jelöltsége miatt nem minden kontextusban lehet tagadásra használni.

(29) **El** nem **árulom** senkinek a titkod!

A felszólító mondatokra is találunk még mindig olyan eseteket, amikor igekötőige szórenddel állnak, ezt illusztrálja a (30) mondat.

(30) Aztán **megedd** a spenótot!

A mai magyar felszólító mondatok elemzésében az ige egy magasabb funkcionális fejbe mozog, ezzel jön létre az általános (nem-semleges) ige-igemódosító szórend. Az olyan mondatokban, mint (30), az ige alacsonyabban marad. Mivel ezeknek a mondatoknak az átlagos felszólító mondatokéitól különböző szemantikai-pragmatikai tulajdonságaik vannak, Dömötör–Varga (2014) azt állítja, hogy nem valódi felszólító mondatokról van szó, ugyanis a mondatnak nincs felszólító illokúciós ereje. Ezzel magyarázzák a szórendi tulajdonságokat is.

Az igekötők szórendi viselkedése semleges és nem-semleges mondatokban tehát megmagyarázható az igekötő kötelező mozgatásával, amely azonban már nem argumentummozgatás, hanem az összetett predikátumok létrehozásának módja, azaz predikátummozgatás.

6. A predikátummozgatás általánosítása

Az igekötőkön kívül a puszta főnévi argumentumok (amelyek mindig belső argumentumok, É. Kiss 2006), valamint a predikatív PP-k, NP-k és AP-k is az ige előtti pozícióban jelennek meg a mai magyar semleges mondatokban; ezek az ún. igemódosítók.

Ahogyan az előző alpontban láttuk, az igekötők viszonylag egységes viselkedést mutatnak az ómagyarban is. A többi predikatív konstituens esetében azonban nagyobb szórendi variációt találunk. A szórendi variáció szövegenként különböző lehet, de mindenképp szabadabb a szórend, mint a mai magyarban. A semleges mondatokban gyakran preverbális helyzetben vannak a nem-igekötői igemódosítók, de gyakran az ige mögött helyezkednek el.

Akár egy szövegen belül is szabad variációt találunk abban, hogy egy semleges mondatban hol jelenik meg az igemódosítói elem. Például a kopulás mondatok főnévi és helyhatározói predikátumai hol az ige előtt vannak, mint (31a)-ban, illetve (32a)-ban, hol az ige mögött, mint a (31b), illetve (32b) mondatban, mindenféle látható szabályszerűség nélkül.[6]

(31) a. mert halazoc valanac (MünchK 10rb)
b. o̩ etke ke(dig) vala saska es vad mėz (MünchK 9va)

(32) a. kic a hazban vadnac (MünchK 11ra)
b. ki vagon meńńècbèn (MünchK 11ra)

Ugyanannak a szövegnek két fordítása között is különbségeket találunk, így például a Müncheni-kódex és a Jordánszky-kódex Máté evangéliumában több helyen eltérő sorrendben fordul elő az igemódosító és az ige. A (33) alatti mondatpárból az (a) mondatban – amely a korábbi szövegből származik – az ige mögött találjuk a helyjelölő predikátumot, míg a (b) mondatban az ige előtt áll. Ezzel szemben a (34) mondatpárban, a Jordánszky-kódexből származó (b) mondat az, ahol az irányt jelölő predikatív komplementum posztverbális a semleges mondatban, és az (a) szórend felel meg a mai semleges szórendnek.

(33) a. es vala ot Herodes megholtiglan (MünchK 9ra)
b. es ot len herodesnek halalayglan (JordK 359)

(34) a. es a to̩mlo̩ćbè èrèsztessèl (MünchK 11rb)
b. es vettessel az temleczben (JordK 367)

A Müncheni kódex Máté evangéliumában megszámoltam az első 500 igemódosítói szerepű elemet (azaz minden predikatív szerepű elemet a 2. pont osztályozása

[6] A (31b) mondatban a szórendet talán magyarázhatja az, hogy mellérendelő szerkezetet találunk a posztverbális predikátumban, azaz „nehéz" NP-vel van dolgunk. A mai szintaktikai szabály ezt nem veszi figyelembe, az ilyen predikátumok is preverbálisak. A (32b) mondata gyakran szerepel bibliai szövegekben, emiatt szinte formulaszerűen, rögzített szórenddel fordul elő sokáig.

szerint). Az 500 elemből 265 volt igekötő, 235 pedig más predikatív elem. Disztribúciójukat az 1. táblázat összegzi.

1. táblázat: Az igemódosítók szórendje a Müncheni kódexben

Szórend	Igekötő	Más igemódosító
preverbális semleges	204	103
preverbális nem-semleges	17	4
posztverbális nem-semleges	41	42
posztverbális semleges	3	86
Összesen	265	235

Azokat nevezem „preverbális nem-semleges" szórendűnek, ahol az ige előtt áll az igemódosító nem-semleges mondatokban (pl. *bemenj* felszólító mondatban, (23)). A 17 ilyen adat közül 10 tagadó mondatban fordul elő a tagadószót megelőzve (de 11 NEG–V–PRT szórendű mondatot is találunk a „posztverbális nem-semleges" szórendű adatok között), 7 pedig felszólító mondat (amely mellett 21 ige-igekötő szórendű felszólító mondat is van). A „posztverbális semleges" igekötőt tartalmazó adatok (pl. *menének el*, (18a)) között van olyan, amelyik progresszív aspektusú értelmezést kaphat, és közös tulajdonságuk, hogy mindegyikben az *el* igekötő szerepel, amelynek egyértelműen irányjelentése van, így ezekben akár mozgásigék PP komplementuma is lehet – azaz előfordulhat, hogy nem mindig igekötő a mondatban. Ez utóbbira példa a (35) alatti tagmondat is, ahol látszólag semleges (legalábbis fókuszt és tagadást nem tartalmazó, kijelentő) mondatban a *le* igekötő az ige mögött áll.

(35) es zallot **le** (MünchK 13vb)

A többi igemódosító előfordulásában sokkal nagyobb szórendi változatosságot találunk. Csak 4 elem fordul elő ige előtti pozícióban olyan helyen, ahol első ránézésre nem várnánk („preverbális nem-semleges"), és ezek mindegyike lehetséges, hogy fókusz vagy kontrasztív topik interpretáció miatt van ott, vagyis a bal periférián van, nem pedig az igemódosítói pozícióban. 86 esetben azonban az ige mögött találjuk az elemet látszólag semleges mondatokban. Ezekben az esetekben úgy tűnik, szabad variációról van szó, vagyis nincsen valami szabályszerűség mögötte. Ez pedig azt jelenti, hogy ezeknek az igemódosítóknak a nyelv ezen stádiumában (legalábbis ebben a nyelvjárásban) nem volt kötelező az ige elé mozogniuk.

Ahhoz, hogy az igekötők és a többi igemódosító közötti különbség mértékéről és annak okáról számot adhassunk, további kutatásra van szükség. Úgy tűnik azonban, hogy az igemódosítók ige előtti semleges helyzetének megszilárdulásában az igekötők szórendje volt a fix pont, és ez vezette az újraelemzést a predikátummozgatás általánossá válása felé. Az, hogy a könnyű, nem-referenciális igekötők mindig az ige előtt álltak semleges mondatokban az OV → VO szórendi változás során is, a szintaktikai pozíció újraelemzéséhez vezetett. A VO szórendben a predikatív komplementumok és másodlagos predikátumok felszíni szórendjének levezetése pedig az általánossá vált predikátummozgatás eredményeként jött létre.

7. Összegzés

Összefoglalásként azt mondhatjuk tehát, hogy az ómagyar korra lezajlott OV → VO szórendi változás ellenére az igekötő és az ige szórendje nem változott meg a magyarban, ugyanis a régi preverbális argumentumpozíció újraelemződött egy predikatív pozícióvá. Ez az új pozíció a szintaktikai komplex predikátumok létrehozásának helye, a specifikálójába történő mozgatás pedig predikátummozgatás. A mai magyarra korábban javasolt elemzéseket az ómagyarra adoptálva, azt állítottam, hogy az igekötők az ómagyarban egy funkcionális projekció, a PredP, specifikálójába mozognak, míg az ige a Pred fejbe mozog. Az igekötők esetében már az ómagyarban is kötelező ez a szórend, a más szórendű semleges mondatok kivételes esetek, amelyek többnyire független tényezőkkel magyarázhatók.

A nem igekötői igemódosítók szórendi viselkedését vizsgálva azt láttuk, hogy azoknak még nem kötelező semleges mondatokban az ige előtt állniuk, szórendjük nagyobb variációt mutat, amely variáció az eddigi vizsgálataim alapján nem magyarázható független tényezőkkel, vagyis valódi szórendi variációról van szó esetükben.

Ennek alapján azt feltételeztem, hogy a predikátummozgatás – és a preverbális pozíció újraelemzése – elsőként az igekötőknél alakult ki, majd általánossá vált minden predikatív összetevőre. Az, hogy a mozgatási szabály mikorra vált teljesen általánossá, illetve, hogy az igekötők után minden más predikatív elemre egyszerre terjedt-e ki a kötelező mozgatás, vagy találhatunk további átmeneteket, még további vizsgálatokat igényel.

Források

BécsiK: Bécsi kódex. 1416 u./1450 k. Közzéteszi Mészöly Gedeon. Új Nyelvemléktár 1. MTA, Budapest, 1916.

HB: Halotti beszéd és könyörgés. 1195 k. Benkő Loránd: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. 47–49. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. Újabb olvasat: Abaffy Erzsébet: Korai kis szövegemlékeink újabb olvasata. Magyar Nyelv 86 (1990): 124–127.

JókK: Jókai-kódex. 1372 u./1448 k. A nyelvemlék betűhű olvasata és latin megfelelője. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közzéteszi P. Balázs János. Codices Hungarici 8. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.

JordK: Jordánszky-kódex. 1516-1519. A Jordánszky-kódex bibliafordítása. Sajtó alá rendezte és kinyomtatta: Toldy Ferenc, az eredetivel összevetette, és előszóval ellátta: Volf György. Régi magyar nyelvemlékek 5. Buda, 1888.

MünchK: Müncheni kódex. 1466. Kritikai szövegkiadás a latin megfelelővel együtt. Közzéteszi Nyíri Antal. Codices Hungarici 7. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.

Irodalom

Ackerman, Farrell – Gert Webelhuth 1998. A theory of predicates. Stanford: CSLI Publications.

Alberti, Gábor 2004. Climbing for aspect – with no rucksack. In: Katalin É. Kiss – Henk van Riemsdijk (szerk.): Verb clusters. A study of Hungarian, German and Dutch. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 253–289.

Brody, Michael 1990. Remarks on the order of elements in the Hungarian focus field. In: István Kenesei (szerk.): Approaches to Hungarian 3: Structures and arguments. Szeged: JATE. 95–122.

Brody, Michael 1995. Focus and Checking Theory. In: Kenesei (1995, 29–43).

Broekhuis, Hans – Veronika Hegedűs 2009. Predicate movement. Lingua 119: 531–563.

Dikken, Marcel den 1995. Particles. On the syntax of verb-particle, triadic, and causative constructions. New York/Oxford: Oxford University Press.

Dikken, Marcel den 2006. Relators and linkers: The syntax of predication, predicate inversion, and copulas. Cambridge, MA.: The MIT Press.

D. Mátai Mária 1991. Az igekötők. In: Benkő Loránd (szerk.): A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei. Budapest: Akadémiai Kiadó. 433–441.

D. Mátai Mária 1992. Az igekötők. In: Benkő Loránd (szerk.): A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. Budapest: Akadémiai Kiadó. 662–695.

D. Mátai Mária 2003. Szófajtörténet. In: Kiss Jenő – Ferenc Pusztai (szerk.): Magyar nyelvtörténet. Budapest: Osiris Kiadó. 393–429.

Dömötör Éva – Varga Diána 2014. Főmondati kötőmód diskurzuspartikulákkal. In: Gécseg Zsuzsanna (szerk.): Lingdok 13. Nyelvészdoktoranduszok dolgozatai. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola. 27–46.

É. Kiss Katalin 1992. Az egyszerű mondat szerkezete. In: Kiefer (1992, 79–178).

É. Kiss, Katalin 2002. The syntax of Hungarian. Oxford: Oxford University Press.

É. Kiss Katalin 2004. Egy igekötőelmélet vázlata. Magyar Nyelv 50: 15–43.

É. Kiss, Katalin 2006. The function and the syntax of the verbal particle. In: Katalin É. Kiss (szerk.): Event structure and the left preiphery. Studies on Hungarian. Dordrecht: Springer. 17–55.

É. Kiss, Katalin 2010. Is free postverbal order in Hungarian a syntactic or a PF phenomenon? In: Nomi Erteschik-Shir – Lisa Rochman (szerk.): The sound patterns of syntax. Oxford: Oxford University Press. 53–71.

É. Kiss Katalin 2011. Az ősmagyar SOV-tól az ómagyar (TQF)VSO-ig. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.): Nyelvelmélet és diakrónia. Piliscsaba: PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. 85–102

É. Kiss, Katalin 2013. From Proto-Hungarian SOV to Old Hungarian Top Foc V X*. Diachronica 30: 202–231.

Elenbaas, Marion 2006. The synchronic and diachronic syntax of the English verb-particle combination. Doktori disszertáció, Radboud University, Nijmegen.

Farkas, Donka – Henriette de Swart 2003. The semantics of incorporation. From argument structure to discourse transparency. Stanford: CSLI.

Gugán Katalin 2015. És mégis: mozog? Tagadás és igemódosítók az ómagyarban és a középmagyarban. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 27: 153–178.

Hegedűs, Veronika 2013. Non-verbal predicates and predicate movement in Hungarian. Doktori disszertáció, Tilburg University.

Hegedűs, Veronika 2015. The grammaticalization of postpositions in Old Hungarian. In: Theresa Biberauer – George Walkden (szerk.): Syntax over time: Lexical, morphological and information-structural interactions. Oxford: Oxford University Press. 72–85.

Horvath, Julia 1986. FOCUS in the theory of grammar and the syntax of Hungarian. Dordrecht: Foris.

Kálmán, László 1985a. Word order in neutral sentences. In: Kenesei (1985, 13–23).

Kálmán, László 1985b. Word order in non-neutral sentences. In: Kenesei (1985, 25–37).

Kayne, Richard 1994. The antisymmetry of syntax. Cambridge, MA: The MIT Press.

Kemenade, Ans van – Bettelou Los 2003. Particles and prefixes in Dutch and English. In: Geert Booij – Jaap van Marle (szerk.): Yearbook of morphology 2003. Dordrecht: Kluwer. 79–119.

Kenesei, István (szerk.) 1985. Approaches to Hungarian 1. Data and descriptions. Szeged: JATE.

Kenesei, István (szerk.) 1995. Approaches to Hungarian 5. Levels and structures. Szeged: JATE.

Kiefer Ferenc (szerk.) 1992. Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Komlósy András 1992. Régensek és vonzatok In: Kiefer (1992, 299–527).

Koster, Jan 1994. Predicate incorporation and the word order of Dutch. In: Guglielmo Cinque – Jan Koster – Jean-Yves Pollock – Luigi Rizzi – Raffaella Zanuttini (szerk.): Paths towards Universal Grammar. Studies in honor of Richard S. Kayne. Washington D.C.: Georgetown University Press. 255–276.

Kroch, Anthony – Ann Taylor 2000. Verb-object order in Early Middle English. In: Susan Pintzuk – George Tsoulas – Anthony Warner (szerk.): Diachronic syntax: Models and mechanisms. Oxford: Oxford University Press. 132–163.

Piñón, Christopher 1995. Around the progressive in Hungarian. In: Kenesei (1995, 153–191).

Ramchand, Gillian – Peter Svenonius 2002. The lexical syntax and lexical semantics of the verb-particle construction. In: Line Mikkelsen – Christopher Potts (szerk.): WCCFL 21 Proceedings. Somerville, MA.: Cascadilla Press. 387–400.

Riemsdijk, Henk van 1990. Functional prepositions. In: Harm Pinkster – Inge Genee (szerk.): Unity in diversity: papers presented to Simon C. Dik on his 50th birthday. Dordrecht: Foris. 229–241.

Surányi, Balázs 2006. Hungarian as a Japanese-type scrambling language. In: Christopher Davies – Amy Rose Deal – Youri Zabbal (szerk.): Proceedings of NELS 36. Amherst: GLSA. 561–574.

Surányi, Balázs 2009. Verbal particles inside and outside vP. Acta Linguistica Hungarica 56: 201–249.

Svenonius, Peter. 2010. Spatial P in English. In: Guglielmo Cinque – Luigi Rizzi (szerk.): Mapping spatial PPs. The cartography of syntactic structures, Volume 6. Oxford: Oxford University Press. 127–160.

Varga Diána 2011. A mód, a modalitás és az imperatív operátor viszonya magyar felszólító mondatokban. In: Parapatics Andrea (szerk.): Félúton 7. Konferencia Kötet. Budapest: ELTE BTK.

Waters, Cathleen 2009. The preposition cycle in English. In: Elly van Gelderen (szerk.): Cyclical change. Amsterdam: John Benjamins. 285–300.

Zwart, Jan-Wouter 1993. Dutch syntax: A minimalist approach. Doktori disszertáció. University of Groningen.

The generalization of predicate movement: Verb–particle order and verbal modifiers in Old Hungarian

Abstract: This paper examines the word order properties of particles, as well as other verbal modifiers, with respect to the verb in Old Hungarian. By that period, the language had undergone a word order change from OV to VO but this did not affect the order of particles, they were mostly preverbal in neutral sentences. It is argued that a reanalysis took place, as a result of which the old preverbal argument position was reinterpreted as a preverbal predicative position. Other verbal modifiers (e.g., secondary predicates or bare objects) exhibit word order variation in neutral sentences in Old Hungarian, which shows that predicate movement into the preverbal position was extended to the other classes of verbal modifiers at a slower pace.

Keywords: verbal particle; verbal modifier; predicate; word order; reanalysi

Diskurzusfunkció és határozottság

A határozott névelő disztribúciója és a referenciális azonosíthatóság grammatikai stratégiái egy archaikus nyelvjárásban

Kádár Edit
Babeș-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár
edith.kadar@gmail.com

Kivonat: A dolgozat a referenciális azonosíthatóság nyelvtani kódolásának módjai közül a határozott névelő disztribúciójára fókuszál a moldvai magyar nyelvváltozatban. A korpusz adatai a névelőtlen főnévi szerkezetek egy részére vonatkozóan olyan értelmezést engednek meg, amely szerint a sztenderddel megegyező adatokat eredményező grammatika mellett egy másik, az egyszeri jelölés elvét követő grammatika működését is feltételezhetjük. Az ige határozott ragozásának és a (tárgyi szerepű) főnév határozottságának komplementer jelölése a korpuszban főként a topik diskurzusfunkció kapcsán mutat rendszerszerűséget.

Kulcsszavak: referenciális azonosíthatóság; határozott névelő; topik; egyszeres jelölés; moldvai magyar

Már a XIX. század végétől a magyar nyelvváltozatok legarchaikusabbjaként emlegeti a nyelvjárástani irodalom a moldvai magyar nyelvváltozatokat. E besoroláshoz főként hangtani és alaktani érveket szolgáltat; mondattani tekintetben sokkal kevesebb (és kevesebb jelenségre korlátozódó) leírással rendelkezünk erről a nyelvváltozatról korábbról is, a mai beszélők nyelvi kompetenciája pedig területileg és generációsan is nagy különbségeket mutat (vö. Tánczos 2010), ami részben asszimilációs folyamatokat tükröz, részben az utóbbi 25 év nyelvi kiegyenlítődéseit mutatja (a mindenkor ható megfigyelői paradoxon effektusán túl). Ezért érvényes állításokat vélhetően csak zárt korpuszokról tehetünk. Az alábbiakban egy 2002-es gyoszényi gyűjtés anyagán vizsgálom a határozott névelő disztribúcióját, egy olyan mondattani jelenségkört, amelynek a sajátosságait a nyelvjárástani irodalom már igen korán adatolja a moldvai magyar nyelvváltozatokkal kapcsolatban, és amelyben régebbi nyelvállapotok nyomát véli tetten érni.

1. A határozott névelőzés kontextusai

A határozott névelők kialakulását és használatának kontextusait tárgyaló nyelvtörténeti irodalom megállapításai[1] együttesen egy olyan folyamatot tesznek rekonstruálhatóvá, amelyben fokozatos, szerkezetről szerkezetre[2] való térnyerése mutatható ki a – szemantikai/pragmatikai határozottság grammatikalizációjának tekinthető – határozott névelős szerkesztésmódnak az első szövegemlékektől a mai sztenderdig (1. táblázat).

1. táblázat: Határozott névelőt kérő/megengedő kontextusok koronként

Ómagyar →	Középmagyar →	Mai magyar
Határozott névelő *csak olyan környezetekben jelenik meg, amelyben nincs más eszköz a főnévi kifejezés referenciájának azonosítására.* Így tulajdonnevek, generikus kifejezések, mutató névmással módosított főnevek mellett, valamint birtokos szerkezetek birtokszavával és névmási birtokossal még nem találunk határozott névelőt.	A határozott névelő *fokozatosan megjelenik olyan környezetekben is, amelyekben a főnévi kifejezés referenciája már valamilyen más eszközzel is le van horgonyozva* (így pl. mutató névmási módosító mellett vagy birtokos szerkezetben).	*A határozott névelő kiterjedt használata jellemző* (pl. birtokos szerkezetekben, mutató névmási kijelölő jelző mellett, de még személynevekkel is).

Ebbe a rendszerbe elhelyezve a moldvai magyar nyelvváltozatot azt látjuk, hogy a határozott névelő disztribúciója sok tekintetben korábbi nyelvtörténeti korok állapotát idézi, amelyben a referenciális azonosításra szolgáló stratégiák a mai sztenderdben adatolhatónál kevesebb szerkezettípusban implikáltak határozott névelőt. Az alábbi példák birtokszóról elmaradó névelőt (1), generikus (2) és kontextuálisan unikális (tulajdonnévszerű) főnévi csoportok (3) előtti névelőhiányt példáznak, valamint posztverbális, argumentum szerepű névelőtlen főnevet (4).

[1] Vö. főként Simonyi (1914); Klemm (1928); Csűry (1941); Imre (1953); Balázs (1957); Kubínyi (1957); Pusztai (1957); Szende (1957); Bárczi (1958); K. Fábián (1986); I. Gallasy (1991; 1992); D. Mátai (2003); Egedi (2011a; 2011b).

[2] A megközelítések egy része vegyesen tárgyal szerkezeti és jelentéstani kérdéseket. Például Szende (1957) Sylvester bibliafordítása kapcsán többek között a méltóságot jelentő, tulajdonnévi értékű szavak vagy az elvont főnevek mellett általánosan megjelenő névelőzésről, a névelő egész fajra utaló szerepének kialakulásáról, valamint a névmási birtokost tartalmazó szerkezetek névelőzéséről egyaránt beszél.

(1) **Szája** úgy maradt már régtől [az edénynek].
(2) **Ortodoxok** meg nem eszik meg, se tojást nem eszik meg, se tejfölet.
(3) Van la punga ['zacskóra'] is **alimentáránál** ['az élelmiszerüzletben'].
(4) Osztán délelőtt… délbe eszik, osztán még megeszik **tejet** a biscuiți val ['kekszel'].

A fenti példák mindegyike agrammatikusnak minősülne a mai magyar sztenderd nyelvtana szerint. Az argumentumoknak ugyanis két kanonikus pozíciójuk van: semleges mondatban vagy az ige utáni tartományban maradnak, a VP-n belül, vagy topikalizáljuk őket (Alberti 1997). A nem-referenciális kifejezések viszont nem maradhatnak a VP-n belül egy semleges mondatban; ezeknek a kanonikus pozíciója a preverbális predikatív tartományban van, az igét közvetlenül megelőzően (É. Kiss 2006 alapján PredP-ben). Ekként a fenti mondatpéldákhoz hasonlók leírásában vagy azt kell feltételeznünk, hogy ezekben referenciális főnévi kifejezések vannak a határozott névelő hiánya ellenére,[3] vagy olyasmit kell feltennünk, hogy a moldvai magyar nyelvváltozatban a sztenderdre jellemző ige előtti funkcionális tartomány grammatikalizációja nem fejeződött be, így pl. a posztverbális puszta főnevek megjelenése nem kizárt.

2. A főnévi csoportok referencialitása

Alberti (1997) a magyar főnévi csoportok típusait az alábbi, 2. táblázatban illusztrált módon foglalja össze:

2. táblázat: A magyar főnévi csoportok különböző típusai

nem-referenciális	referenciális	
nem-specifikus	specifikus	
határozatlan		határozott
egyes sz. puszta főnév	*egy*/többes számú puszta főnév	*a(z)*/tulajdonnév
anyagnév (egyes számú puszta főnév)		

[3] Ez a világ nyelveiben nem példátlan, elemzésében pedig egy N-to-D mozgatás (pl. Longobardi 1994 az olaszra) vagy egy fonetikailag üres D fej feltételezésével találkozunk. Például Etxeberria (2014) ezt a baszk egyik dialektusára, Egedi (2011a) az ómagyar adatokat megelőző nyelvállapotra vonatkozóan veti fel.

Vagyis a magyarban a határozott névelős főnevek referenciálisak és specifikusak is egyben, míg a névelőtlen (puszta) főnevek csak nem-specifikusak és nem-referenciálisak lehetnek. A fenti csángó példákat illetően azonban könnyen látható, hogy egy-egy névelő kitétele „megmentené" a kifejezéseket a sztenderd grammatikája számára is. Sőt névelős formákat adatolhatunk is nagy számban, vö. (5)–(6):

(5) **Ezek az ortodoxok** tartsák [a böjtöt], de mik nem.

(6) A gyerekek is úgy esznek [ti. háromszor egy nap]. De az a kicsike eszik több húst. Ő eszik hamarább. De megeszi **a tejet** a biscuiți̦val ['keksszel'].

A rendelkezésünkre álló adatok alapján tehát azt feltételezhetjük, hogy a csángó DP-nek ugyanaz a belső szerkezete, mint ami a mai magyart is jellemzi. Ekként a sztenderdtől eltérő csángó adatok nem ilyen értelemben vett strukturális különbségekből adódnak, hanem sokkal inkább arról van szó, hogy a D fej fonetikai megvalósulása az, ami más szabályokat követ a moldvai magyar nyelvváltozatban, mint a mai magyar sztenderdben.

É. Kiss (2002) az alábbi (7) szerkezetet javasolja a magyar főnévi csoportnak, amelyben a DemP-ben feltételezett *e/eme/ezen, ama/azon* névmások többnyire a QP-ben megjelenő *mindegyik, bármelyik, valamelyik, semelyik, melyik* kvantorokkal kiegészítő megoszlást mutatnak, ám mindkettő alkalmas a főnév determinálására. Ezt a modellben a kvantor/mutató névmás SpecDP-be mozgatásával állítja elő, amire akkor van szükség, ha a DP fej névelővel való kitöltése nem történik meg.

(7) $[_{DP}\ [_{DemP}\ [_{QP}\ [_{NumP}\ [_{NP}\ \dots\ ]]]]]$

Eszerint DP-t minden határozott főnévi csoport projektál, ám ennek akár a feje, akár specifikálója lehet kitöltve.

Egedi (2015) a mai magyar determinánsduplázó kifejezésekhez (pl. *azt a szót*) olyan szerkezetet javasol, amelyben a határozott névelő a D fejben található, míg a mutató névmási módosító a DP specifikálóját tölti ki.

3. Névelőhasználat és ragozás

A magyar főnévi csoport határozottságának mondattani következménye is van: amikor ugyanis a határozott főnévi csoport tárgyi szerepet tölt be, akkor a mai magyarban ez az igén határozott ragozást vált ki. Ez olyan **kettős jelölés**t

eredményez, amelyben a határozottság a főnévi kifejezésen is jelölődik (a határozott névelő által), valamint az igén is (a határozott ragozás révén).

A moldvai magyar adatokra vonatkozóan tehát azt feltételezhetjük, hogy egy határozott főnévi kifejezés D fejének kiejtését gazdaságossági szempontok vezérlik. Azokban a kontextusokban várjuk a határozott névelő hiányát, amelyekben a referenciális azonosíthatóság vagy lexikális-szemantikai/pragmatikai stratégiák mentén abszolválható, vagy alternatív szintaktikai eszközökkel (mutató névmási módosító, egyeztetés stb.) kódolt.

Az alábbiakban egy kisméretű korpuszon mutatom meg a határozott névelő disztribúcióját, amely 2002-ben Gyoszényben[4] a falu táplálkozáskultúrájának feltérképezésére készült mélyinterjúk hangfelvételének[5] nyelvészeti célokra lejegyzett anyaga. Az elmúlt 25 évben ugyanis a moldvai magyar nyelvjárásterületről számottevő beszélt nyelvi korpuszt gyűjtöttek össze, elsősorban folkloristák, néprajzkutatók, antropológusok, egyetemi hallgatók, azonban az általuk lejegyzett (és a Kriza János Néprajzi Társaság archívumában fellelhető) szövegek nyelvészeti vizsgálódásokra csak korlátozottan alkalmasak a normalizálás során fellépő adatvesztés miatt.

Noha a mintakorpuszban megmutatkozó rendszer alapján nem tehetünk a tájegység egészére általánosítható kijelentéseket, a vizsgált anyag a jelenségek körének és léptékének bemérésére alkalmas lehet.

3.1. Az egyszeres jelölés gyakorlata

Csűry Bálint egyik közleményében (Csűry 1932, 29–30) tíz pontban foglalja össze, hogy a moldvai magyar nyelvváltozatban mikor találkozhatunk tárgyas ragozással. Az általa vizsgált nyelvállapot a mai (és akkori) sztenderdtől leginkább abban különbözik, hogy (a) személyragos főnévi tárggyal alig használ névelőt (pl. *Hozd bé läptádạt kapuból. Még rivám emeli kézit. Ne vedd el imátkozómat*); jellemző a névelőelhagyás a (b) birtokos személyrag nélküli tárgyakra is (pl. *Huzzat cigá^{ny} hegedüt. Kicikéket isz elvittík vót miszjé're*), noha ezekről megjegyzi, hogy ugyanilyen mértékben van elterjedve a határozott névelős forma is. (c) Főnévi igenév

[4] A Szeret menti Dioszén/Gyoszény falut elhelyezkedése alapján a déli csángókhoz szokták sorolni, ám itt a középkori eredetű magyarságra székelyek telepedtek rá, jelentősen megváltoztatva a település nyelvét és népi kultúráját.

[5] A 3 órányi hangfelvételt Buzogány Anna Zsuzsanna készítette. A hanganyagot Cserei Irma-Hajnalka jegyezte le. Adatközlők: Farkas Magdolna (született 1954-ben), Chitaru Maria (1931); Chitaru András (1930); Hodia Genoveva (1959); Farkas Veronica (1972).

mellett is határozott ragozást regisztrál (pl. *Szeretném elutazni Erdeire, szeretném ot szolgálni*), és – szintén a sztenderdtől eltérően – (d) tárgyi vonatkozó névmással bevezetett mellékmondatban is (pl. *Efiju, mõnd mëg a nyirászának, kit te elveszëd*).

A vizsgált korpuszban a Csűry által jelzett (c) és (d)[6] esetre nincs példa. A főnévi igeneves szerkesztésmód elve inkább az interjúkészítőt jellemzi, az adatközlők csak szórványosan használnak infinitívuszt, azt is főként tárgyatlan segédigék (*lehet, fog, kell* stb.) mellett.

A Csűry által említett, (a)-ban megnevezett jelenség nemcsak a tárgyi szerepű főnévi szerkezeteket érinti, ugyanis a birtokos szerkezetekben a birtokfőnév referenciája egyéb eszközzel (a birtokossal való kapcsolaton keresztül) is lehorgonyozható. A korpuszbeli, összesen 99 birtokos szerkezetből 84 a sztenderddel azonos viselkedést mutat a névelőhasználat tekintetében.[7] A szövegekben a birtokos szerkezetek zömét (72,72%-át) csak maga a birtokszó képviseli. Datívuszi birtokost tartalmazó szerkezet az összes birtokos szerkezet 18,18%-át teszi ki, ebből egyetlen esetben hiányzik a birtokos előtt várt névelő, de ez a példa is ismétlése egy közvetlenül előtte elhangzó, a sztenderddel megegyező szerkezetnek.

3. táblázat: Birtokos szerkezetek a mintakorpuszban

Összes birtokos szerkezet	Sztenderddel megegyező névelőhasználat	Sztenderdtől eltérő névelőhasználat
99	84 datívuszi birtokos: 17 csak birtokszó: 58	15 datívuszi birtokos: 1 csak birtokszó: **14**

Valójában tehát a sztenderdtől való eltérést olyan adatokban regisztráljuk csak, amelyekben a birtokos szerkezetet pusztán a birtokszó képviseli.

Az alábbi, ugyanattól az adatközlőtől néhány perc különbséggel elhangzó két mondat jól illusztrálja az egyszeres jelölés két esetét: (8)-ban a birtokossal

[6] Az összesen mintegy 351 000 szövegszónyi kontrollkorpuszban is egyetlen példa van a szerkezetre: *Erősen hamis vót… kit hol érte, ott verte* (B.E., Klézse, 2005). Kontrollkorpuszként a néprajz szakos egyetemi hallgatók 2001-es gyűjtését tartalmazó Moldvai csángó legendáriumot (Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2007), valamint a néprajz szakos egyetemi hallgatók 2005-ös gyűjtésének kéziratát használtam a Kriza János Néprajzi Társaság archívumából. Mivel ezeknek a szövegeknek a lejegyzése nem nyelvészeti szempontokat követett, sok nyelvi jelenség tekintetében normalizált adatokat találunk, így korlátozottan használható jelen vizsgáltunk számára.

[7] Ez egyaránt jelenti névelő meglétét vagy hiányát, a sztenderdnek megfelelően. (Az adatoknak hozzávetőlegesen a fele ugyanis határozottsági korlátozást mutató környezet, többnyire létigés.)

(a beszélővel) való kapcsolatán keresztül lehorgonyzott birtokszó (melyet ezúttal egy módosító is megszorít) névelőtlenül és általános ragozással áll, míg a Mónika nevű szereplő visszaérkezésekor elhangzó (9)-ben a szintén névelőtlen (posztverbális) főnév már nem birtokos szerkezet része, referenciális tulajdonságát azonban az ige határozott ragozása kódolja.

(8) Mónika, menj csak, hozz **szentelt gyertyáimat**, vannak ott. Meg vannak szentelve.

(9) Hozták **gyertyákat**.

Mintakorpuszunkban számszerűen a legtöbb adatot az egyszeres jelölésre a Csűry által is említett (vö. (b)), birtokrag nélküli tárgyak esetén találunk. A korpuszban fellelhető, mintegy 593 tárgyas szerkezet[8] túlnyomó többsége a sztenderdnek megfelelő egyeztetési mintázatokat mutatja, határozott és határozatlan tárggyal egyaránt.[9] Azonban az a 92 előfordulás, amely eltér a sztenderdtől, szintén számosabb (az esetek egyhatodát, 15,51%-át jelenti) és – bizonyos szegmenseiben – rendszeresebb annál, hogysem pusztán performanciahibának tekinthetnénk.

A 4. táblázatban látható 92 példa olyan rendszert mutat, amelyben (a mai sztenderddel ellentétben) az egyszeres jelölés elvét követik a beszélők: határozottságra vagy a főnévi csoportot jelölik meg, vagy – e jelölés hiányában – a határozott ragozás paradigmáját alkalmazzák.

[8] Ezekből 15 birtokos; ebből 4 példában találunk a sztenderdtől eltérő mintázatot: egy esetben névelőtlen birtokszói tárgy áll általános ragozású igével; háromban névelőtlenül áll, de határozottan egyeztet olyan tárgyi szerepű birtokszó, amely a sztenderdben névelőt kívánna. Mivel ezek az adatok kisszámúak, és a számunkra releváns szempontból nem különböznek a nembirtokos tárgyaktól, a 4. táblázatban ezeket a tárgyi szerepű főnevekkel együtt tárgyalom.

[9] Adataink 8%-ában (48 példában) hiányzik a tárgy ragja. Mivel a hiány az esetek 67%-ában névelőtlen tárgyakat érint, könnyen lehetne ebben egy korábbi nyelvállapot lenyomatát látni (a tagmondati eredetű, összetétellé alakult tárgyas szerkezet ragtalanságára már Rubínyi (1901) is felhívja a figyelmet, pl. *menek kapa venni, szenmisehálgatni, lyánkérni*); l. még Klemm (1922), újabban É. Kiss (2014, 15–16). Ugyanakkor román nyelvi hatás feltételezése is kézenfekvőnek tűnik, tekintve, hogy közneveken a román nem jelöli a tárgyesetet. Mivel azonban a raghiányos adatok 77%-a (37 példa) posztverbális helyzetű, az sem kizárt, hogy ez is egy gazdaságossági elv mentén írható le, amelyben a román minta csak megerősítő hatású. Pléh Csaba ugyan gyerekeken végzett vizsgálatokat – reverzibilis mondatok feldolgozásakor négyéves gyerekek jellemzően a szórendi pozícióra való tekintettel döntöttek egy-egy összetevő szerepéről akkor, ha – birtokos személyrag után – hiányzott az akkuzatívuszi esetrag, pl. *A tigrisem kergeti az oroszlánod* típusú mondatokban, vö. Pléh (1981), Pléh–MacWhinney (1985) –, de morfológiai fogódzó hiányában vélhetően a felnőttek döntésében is a konfigurációs nyelvek beszélőire jellemző stratégiát érhetjük tetten, már csak azért is, mert a magyar tagmondati szórendek gyakorisági megoszlása is ezt a mintát támogatja (vö. Sass 2006: a főnévi szerkezetek megjelenési sorrendjét tekintve az alany megelőzi a tárgyat – SVO, SOV és VSO szórendek – az MNSZ-ból származó adatok 74,1%-ában).

4. táblázat: Határozottságbeli egyeztetés a mintakorpuszban

Összes tárgyi szerkezet	Sztenderd egyeztetés	Sztenderdtől eltérő egyeztetés
593	501	92 (15,51%)
	213: határozott tárgy	18: határozott tárgy – általános ragozás
	288: határozatlan tárgy	74: névelőtlen tárgy – határozott ragozás

A határozott tárggyal való nem sztenderd egyeztetés példáiban – az adatok kis száma miatt (18) is – nem látszik semmilyen olyan rendszer, tendencia, ami ennél a gazdaságossági elvnél[10] tovább vihetne minket. A példák zömét (11 adat) határozott névelős tárgyat tartalmazó mondatok alkotják, ebből 9 posztverbális helyzetű (pl. 10a–b), de van preverbális határozott tárgyra is példa (vö. (11)):

(10) a. (Azt mikor elégetik,) **csinálnak még azt a hamut**.
b. **Csináltak a templomot**.

(11) **A szilvát is mos vala meg** édesanyám.

A mintakorpusz névelőtlen tárggyal határozottan egyeztető igét tartalmazó 74 mondatából a határozott névelő elmaradásának eseteit 40 esetben posztverbális (legtöbbször (tag)mondatvégi) tárgy esetén regisztráljuk. Ezeknek a példáknak egy kis részében a tárgyat lehet valamiféle utólagos hozzátoldásnak tekinteni (l. pl. (12a–b)), a példák zöme azonban VP-n belüli tárgyat tartalmaz (l. pl. (13a–b)).

(12) a. (A: S a kakastejet hogy csinálják? B: Kakastejet?) Csinálják vala szilvából, mink, **kakastejet**.
b. (A: S a mámókája nem csinált ilyent? B: Nem. Nem. Nálunk nem volt adva ez.) Hát mámókám sem… tudja csinálni **régi ételeket**.

(13) a. (Tettem az almát a reszelőbe, s megfőztem egy kicsi cukorval ott öszve, s aztán csináltam tészát.) Terítem vala **tésztát**, tettem rea azt a compoziţiét [’összetevőket’].
b. Jó három nap béveszi **sót** beléje.

[10] A gazdaságosság elvének érvényesülése ezekben a példákban nem valamiféle ikonicitási értelemben áll, vagyis abban, hogy a tárgyas ragozás láthatóan a jelöltebb opció lenne (vö. Aissen 2003). Például kijelentő mód, jelen időben, E/3 és T/1, 2, 3-ban nyilvánvaló ez a jelöltség (*-j(A)* és allomorfjai), de a 24 tárgyas igei személyragból legalább tizennégyet nem magyaráz. Vagyis itt legfeljebb a morfológiai reprezentáció komplexitásáról (esetleg a tárgyas alakok szemantikai specifikáltságáról) lehet szó abban a tárgyas rag–alanyi rag kontrasztban, amelynek kapcsán a gazdaságosság elve felmerül.

Ezekben a példákban a (névelő helyett végartikulussal determináló) román nyelv hatásának feltételezése elég kézenfekvőnek tűnik, főként olyan adatok fényében, mint az alábbi (14a–b). Mindkét adatban ugyanis az egyszavas kódváltás a román szó határozott artikulussal álló alakját hozza. (14c) a magyar és a román határozottságjelölési stratégia ötvözésére példa:

(14) a. De akkor adta oda **ouălét** [tojás$_{pl}$-art$_{def}$-acc 'a tojásokat'].
b. Megvágjuk **chipărușii** [(csípős)paprika$_{pl}$-art$_{def}$ 'a paprikákat'].
c. Megcsinálták **a manastireát** [kolostor-art$_{def}$-acc 'a kolostort'], csináltak a camint.

A sztenderd grammatikája felől úgy látszik, hogy a posztverbális tárgyak határozott névelőjének nem ejtése vélhetően kevesebb értelmezésbeli problémát szül, mint a preverbálisoké, azokat ugyanis névelőtlenül elsődlegesen igemódosítóként olvassuk. A moldvai magyar nyelvváltozatban azonban a preverbális igemódosítói pozíció nem szilárdult meg, ezért számtalan esetben találkozunk posztverbális igekötőkkel és egyéb igemódosítókkal:

(15) S aztán mondtam, béteszem a murkot, s pergelve a murok, teszem **bé** a pityókát. Teszek rea **meleg vizet**, s rottyan **meg**.

(16) (Haza jönnek,) építnek **házat**.

A határozott ragozás tehát a posztverbális névelőtlen tárgyak esetén tekinthető olyan eszköznek, amely ezeknek a tárgyaknak a referenciális olvasatát biztosítja.

3.2. Diskurzusfunkció és határozottságjelölés

Noha külön kutatást igényelne (nagyobb korpuszon), hogy mitől függ, hogy a főnévi csoport vagy az ige lesz-e jelölt határozottságra ebben az egyszeres jelölési stratégiában, az ennyi adatból is látszik, hogy a határozottságjelölés kérdését érdemes együtt nézni az információs szerkezettel. Míg ugyanis az idézett nyelvjárástani irodalom főként igével kezdődő, thetikus mondatokkal példázza a határozott névelő elmaradásának eseteit, a mintakorpusz névelőtlen tárggyal határozottan egyeztető igét tartalmazó 74 mondatából 28-ban (vagyis a releváns adatok 37,38%-ában) a tárgy topik szerepet tölt be, l. pl. (17):

(17) a. **Mazăret** [’borsót’] nem eszik meg, de mi megesszük.
[ti. azt a borsót, amit belefőznek az adott ételbe]
b. S ha nem csináljuk fel, csinálunk túrót belőle, **savót** használják el disznók, s **fölit, javát** használjuk el mik.
c. **Hurkáit** kimossák szépen.

A mai magyar nyelv leírásai szerint a határozott ragozás nem érzékeny a tárgy topik voltára, a tárgyas ragozás azonban eredetileg a topikalizált tárggyal való egyeztetésre szolgált; egy SOV alapszórendet mutató nyelvállapotban (vö. É. Kiss 2011) a tárgy (másodlagos) topik voltát jelölte, miután a tárgyraggá általánosított *-t* elveszítette topikjelölő szerepét (vö. Marcantonio 1985). Tekintve, hogy topik elsősorban határozott (ritkábban specifikus határozatlan) összetevő lehetett, a topikalizált tárggyal való egyeztetés könnyen átértelmeződhetett határozott tárggyal való egyeztetéssé. Vagyis az olyan szemantikai tulajdonságok, mint a határozottság, specificitás (egyes esetekben az élőség), azért játszhatnak szerepet az egyeztetésben, mert a topikság grammatikalizációjában épp ezek a tulajdonságok jelentősek (vö. pl. Dalrymple–Nikolaeva 2011).

A differenciált tárgyjelölés *(differential object marking)* mint a határozottságbeli egyeztetés forrása tehát már korábbi nyelvtörténeti korokra (és a rokon nyelvekre) vonatkozóan is felvetette a tárgyjelölés információszerkezeti eredetének/motiváltságának kérdését, azonban a fentebb vázolt folyamat eredményeként pontosan a grammatikai szerepeknek és a diskurzusszerepeknek a különválása történt meg (még a 12. századot megelőzően), majd később kialakult egy, a mondatrészi szerepektől független topikpozíció, ami redundánssá teszi a tárgy topik szerepének igei végződéssel való kódolását.

Noha a tárgyas ragozás az írásbeliségben adatolható korra már megszűnt tehát a tárgy topik voltát jelölni, és a tárgy határozottságának jelölőjévé értékelődött át, ómagyar szövegekben még sok olyan példát találunk, mint az alábbi (18) és (19):

(18) **Kit** Amasias kiral auag pap gakorta **getrette** Łapasockal (Bécsi kódex 214)

(19) es ottan **ven ysteny malaztnak latasatt** (Jókai-kódex 131)

A Bárczi (1958) által is idézett példákban, amelyekben a topikalizált határozatlan tárgy tárgyas ragozást vált ki (18), ill. a nem topik szerepű tárgy határozottsága ellenére alanyi ragozású igével áll (19), É. Kiss (2011) egy korábbi rendszer nyomait látja. Az effajta szerkesztésmódot több, rögzült alakú kifejezés is máig őrzi (pl. *Kutyaharapást a szőrivel (gyógyítják)*; *Madarat tolláról, embert barátjáról (ismered meg)*; *Szegény embert még az ág is húzza*; stb.), de továbbélése (vagy legalább az ingadozás ténye) több peremnyelvjárásból is adatolt: a moldvain kívül főleg a

Csallóközből (pl. Kertész 1912; Sulán 1941) és az Ormánságból/Baranyából (pl. Klemm 1928; Kálmán 1951). A moldvai magyarra l. Szarvas (1874); Rubínyi (1901); Csűry (1932; 1941).

A mai magyarra vonatkozóan névelőhiánnyal kapcsolatos beszélt nyelvi vizsgálataink nincsenek;[11] a határozott névelő hiányáról való jelzésekkel az irodalomban leginkább a hivatalos/hivatali regiszterrel kapcsolatban találkozunk. Amint azonban a (20)-beli példák mutatják, ez más természetű jelenség, mint amit a nyelvjárási adatokban látunk. Itt olyan köznevek jelennek meg, amelyek (kontextuálisan) egyedi, adott referensre vonatkoznak, némely esetben tulajdonnévszerűen (l. (20a–e)). Hogy ezek viszonylag új fejlemények, azt talán azon lehet lemérni, hogy a nyelvművelő irodalom nagyjából a negyvenes években kezd el cikkezni a határozott névelőnek címek, mondatok, szószerkezetek elejéről való elhagyásáról.[12]

(20) a. adózó vállalja, alperes kijelenti, vádlott megjegyzi, szerződő felek megállapodtak stb.
b. Pénztártól való távozás után reklamációt nem fogadunk el.
c. Fűre lépni tilos!
d. Vezeték érintése életveszélyes!
e. Tetőn dolgoznak!

Ha a mintakorpusz összes topikos adatát nézzük (5. táblázat), azt látjuk, hogy a határozott névelőt is tartalmazó topikok előfordulása a legritkább. E 44 adatból 11 mutató névmási kijelölő jelzős szerkezet, 15-ben generikus, összefoglaló értelmű főnévi kifejezéssel, 8-ban relációs viszonyt kódoló (ebből 5 birtokos szerkezet), 6-ban pedig kontextuálisan unikális kifejezéssel találkozunk; a maradék 4 példa az *idén* határozószó, illetve a *másik* névmás névelős alakjai.

5. táblázat: Topikok a mintakorpuszban

Összes topikkal bevezetett mondat	Névmási topik	Határozott névelő nélküli topikok	Határozott névelőt tartalmazó topikok
293	194	**55** Tulajdonnevek: 4 Birtokos szerk. (névelőtlen birtokszó): 7 Névelőtlen tárgy: **28**	44

[11] Vincze (1986) Borsod megyei, 18 alanyra kiterjedő beszélt nyelvi gyűjtéséből vannak csupán a határozott névelő elhagyására vonatkozó adataink, amelyek azt mutatják, hogy a fiatal generáció nyelvében a középkorúaknál és időseknél kétszer nagyobb arányban fordul elő a jelenség.
[12] L. pl. Brüll (1941); Mikola (1950) stb.

A mutató névmási módosító a moldvai magyar nyelvváltozatban – ahogy a mai magyar sztenderdben is – mindig kötelezően[13] együtt jár határozott névelővel. Az *idén* határozószónak, illetve a *másik* névmásnak a névelőzése is szisztematikus.[14]

Korábbi nyelvtörténeti korokra jellemző (vö. pl. Imre 1953; Egedi 2011a), a határozott névelő megléte/hiánya által szisztematikusan tükrözött generikus és egyedi olvasat közötti különbségre nem következtethetünk az adatokból. Az olyan példákban, mint (21), a határozott névelős főnévi csoport kontextuálisan unikális kifejezés.

(21) a. **A hijúba** járnak a macskák is. (’nálunk a padláson’)
a. Most **a revolúciónál** visszavették. (’az 1989-es forradalomkor’)

A relációs viszonyt kódoló példák is (pl. (22a–b)) jól mutatják a névelőnek azt a használatát, amelyik a szituációs egyediség pragmatikai kategóriája mentén teszi lehetővé a birtokos értelmezést:

(22) a. Örvendek, hogy **a gyerek** kevest megnéz. (’a gyermekem’)
b. **A szomszédoktól** nem vettem jót. (’a szomszédaimtól’)

Szintén a sztenderdnek megfelelő formákat mutatnak azok a határozott névelő nélküli topikok, amelyeket tulajdonnévi (személynévi és helynévi) kifejezések alkotnak (az 55-ből négy ilyen adat van); a névelőtlen (és birtokos nélkül álló) birtokszavak közül háromban a birtokszó használata szemantikailag ugyancsak a tulajdonnevekhez közelít.[15]

[13] Az egész korpuszban csupán egyetlen olyan példa található, amelyben a mutató névmási kijelölő jelzőt nem követi névelő.

(i) Ezek ifjúság mind el vannak Itáliába.

Ha a mondat nem performanciahiba, leginkább egyfajta értelmezős szerkezetként elemezhető: *Ezek (ifjúság) mind el vannak Itáliába*; ebből az igének a többes számú mutató névmási kijelölő jelzővel való egyeztetése is következik.

[14] Bizonyos, időre vonatkozó határozószóknak a teljes romániai magyar nyelvterületen lexikális kötöttségű a névelőzése (pl. *A tegnap sem talákoztam vele*, *Az idén még nem beszéltünk*, *Járt nálam a délután* stb.)

[15] Ezek akár megszólításra is alkalmas, családi relációt kódoló kifejezések (pl. *édesapám*). Az ilyenek személyrag nélkül is tudnak relációs viszonyt kifejezni (szemben pl. az **öcs, *báty, #nővér* típussal); határozott névelő kitétele esetén azonban a mondatösszetevő nem a beszélő édesapjára fog utalni (*Édesapa elment halászni* ↔ *Az édesapa elment halászni*), hiszen nem a beszélőhöz lesz a relációja lehorgonyozva.

A maradék 48 adat (vagyis a nem névmási topikok mintegy fele) nem illeszkedik a sztenderd grammatikájába. Ezekből a névelőt nem tartalmazó topikokból 28 tárgyi szerepű, és – mint láttuk – minden esetben az ige határozott ragozásával áll együtt. Valójában a lejegyzett szövegben[16] ez teszi lehetővé a tárgy topikként való azonosítását ott is, ahol egyébként igemódosító/fókusz is lehetne (pl. (23b)).

(23) a. Voltam anyóshoz, tudod, hogy szidjanak. Milyen, miféle szokás ez nektek, azt mondja: **lobodát** megpergelitek.
b. **Bazsalikát** rántom belé.
c. (– Akkor mit szokott csinálni gyümölcsből?)
– **Cseresznyét** megeszik úgy, meggyet meg nem eppen csinálok.
d. **Túrót** elvittük, [a]hogy megcsináltuk…

Ugyanakkor – noha a mintakorpuszban az adatok kis száma miatt nem találunk jó minimális párokat – világos, hogy a névelőtlen birtokszók értelmezése is függ azok diskurzusszerepétől: míg topikban referenciálisan értjük, topikon kívül (a mondat aspektusát is befolyásoló módon, vagyis egzisztenciális olvasatban) van nem-referenciális értelmezése is egyes beszélők számára a tárgyas egyeztetés ellenére is, l. (24a–b).

(24) a. **Barátomat** elhozták autóval.
b. Hoztak/%Hozták (már) el **barátomat** autóval.

A fentiek alapján ingadozást csak a generikus/összefoglaló értelmű, a (kontextuálisan) unikális főnévi kifejezések, valamint a birtokos szerkezetek esetében tapasztalunk: ezek a sztenderd mintát és az egyszeres jelölés elvét egyaránt követhetik. Kérdés, hogy hogyan tudunk számot adni annak a **két, versengő grammatiká**nak a különbségéről, amelyből az egyik – úgy tűnik – diskurzusfunkciókra érzékeny módon működik. Mielőtt erre kitérnék, érdemes számba venni a mai magyar határozottságbeli egyeztetés feltételeit.

4. Határozottságbeli egyeztetés a mai magyarban

Úgy tűnik, a mai magyarban egyértelmű a helyzet: nem a határozottság/specifikusság szemantikai-pragmatikai fogalmai, hanem a tárgy szintaktikai kategóriája

[16] A hangzó szövegben a (23)-ban idézett példákban az (igekötős) igére esik a predikátum elejét jelző hangsúly.

számít a határozottsági egyeztetésben. Szinkrón és diakrón megfontolások alapján Bartos (2000a) arra a következtetésre jut, hogy a határozottsági egyeztetést egy DP kategóriájú tárgy váltja ki. (Az 1. és 2. személyű személyes névmásokkal való egyeztetés ebben a keretben külön magyarázatot igényel.)[17]

Peredy (2009) kutatásának eredménye azonban közelebb áll ahhoz, amiről a nyelvjáráskutatók számolnak be. Adatai azt mutatják, hogy a beszélők (vagy akár ugyanazon beszélő) az általános és határozott ragozási paradigma között hezitálva, mindkettőt is elfogadhatónak tarthatják, sőt dönthetnek a határozott ragozás mellett például olyan határozatlan (specifikus) módosítókat tartalmazó kifejezésekkel, mint a *bizonyos* vagy az *egyes*.

(25) a. **Bizonyos gyerekeket** a társasjátékok lekötik.
b. **Egyes nőket** a sötét ruhák öregítik.

Peredy eredményei arra mutatnak, hogy az egyeztetésben (morfo)szintaktikai, szemantikai és pragmatikai szempontok együttesen relevánsak, és ezek függvényében dialektális, sőt idiolektális különbségekkel találkozunk. A tárgy határozottságán kívül az alany határozottsága, az alany és tárgy relatív sorrendje, egymástól való távolságuk; az ige tematikus hálója; az intonáció (mint az információs szerkezet kulcsa); a versengő igei morfémák testes vagy testetlen volta; az igealakok relatív gyakorisága; stb. mind a ragozást befolyásoló tényezőként jelenik meg.

Számunkra e kutatás legjelentősebb hozadéka az, hogy azok a nem szabályos esetei a határozott ragozásnak, amelyeket a kísérleti személyek nagy része (akár 83%-a is) elfogad vagy éppen preferál, mind topikalizált (specifikus) határozatlan tárgyakat implikálnak.

Mindez arra mutat, hogy vélhetően a mai magyar tárgyas egyeztetés leírásának sem adekvát kerete egy olyan moduláris grammatikai modell, amely e modulok közötti leképezésben nem tud eleget tenni bizonyos „finomhangolási" követelményeknek a szemantikai információkról vagy információs szerkezetről szintaxisra „fordításban".

[17] Különböző megközelítésekre vö. Bartos (2000a) (az első és második személyű személyes névmások DP-nél kisebbek); Bartos (2000b) (minden személyes névmás DP, de az első és második személy szemantikailag interpretálható jegy, míg a harmadik személy nem interpretálható); É. Kiss (2003; 2005; 2012; 2013) (az inverz egyeztetés tilalma); Coppock–Wechsler (2012) (az egyeztetés egy morfológiai [DEF] jegy meglétéhez kötött).

5. A másik grammatika

A fent tárgyalt, a sztenderdtől eltérő egyeztetési mechanizmust mutató moldvai nyelvjárási adatokról úgy tudhatnánk számot adni, ha azt feltételeznénk, hogy bizonyos szintaktikai tulajdonságok nem feltétlenül az adott főnévi kifejezés grammatikai tulajdonságaiból, hanem annak diskurzusfunkciójából fakadnak. Ez direkt szintaxis–információs struktúra leképzést igényelne, ami viszont számtalan elméleti problémát vet fel. Egy moduláris grammatika nullhipotézise ugyanis az, hogy az információs szerkezet fogalmai pragmatikai fogalmak, a pragmatika pedig egy, a szintaxistól független modul. Ekként – noha az elmúlt néhány évtized szintaktikai elméleteiben ez sokszor előfeltevésként működött – a szintaxisnak nincs direkt hozzáférése információszerkezeti tényezőkhöz. Kérdés így, hogy egy összetevő topik szerepe hogyan befolyásolhatja egy ige és a tárgya közötti egyeztetést.

A szintaxis és információszerkezet (ISZ) kapcsolatát tárgyaló, jelentős terjedelmű irodalom különböző válaszokat ad az olyan kérdésekre, mint:

a. Van-e a szintaktikai modulnak hozzáférése az ISZ kategóriáihoz?
b. Ha igen, ezek a kategóriák a szintaktikai reprezentációban szintaktikai kategóriákként vagy szintaktikai jegyekként jelennek meg? Esetleg elegendő bizonyos szintaktikai konfigurációkat megengedni/kizárni adott információs státust képviselő összetevők viszonyában? Stb.

A bemutatott nyelvjárási adatokról leginkább olyan keretben lehetne számot adni, amelyben az ISZ kategóriáihoz a szintaktikai kategóriákkal azonos tulajdonságokat rendelünk, vagyis az ige, névelő/névutó stb. szintaktikai kategóriái közé sorolnánk be olyan szintaktikai kategóriákat/jegyeket, mint a topik vagy a fókusz. Ez vagy azt jelenti, hogy az ISZ kategóriái ugyanúgy mutatnának szelekciós tulajdonságokat, ugyanúgy projektálnának stb., mint a szintaktikai kategóriák (ilyen korai elképzelésre l. pl. Brody 1995; Rizzi 1997), vagy – ha a szintaktikaijegy-megközelítést választjuk – ezek olyan szintaktikai műveletekben is szerepet játszhatnának, mint az egyeztetés (ilyesféle megközelítésre l. pl. Bošković 1999).

6. Összegzés

A vizsgált korpuszról, amely a névelőhasználat tekintetében több ponton is eltérést mutat a mai magyar sztenderdtől, olyan módon lehet számot adni, hogy – akár ugyanannak a beszélőnek az esetében is – kétféle grammatika versengését feltételezzük: az egyik megfelel a sztenderd grammatikájának, a másik a diskurzusfunkciókra is érzékenységet mutat. Ez utóbbi típusú grammatika nem példátlan a korábbi nyelvállapotokban sem, noha ez még önmagában nem indokolja – bár ki sem zárja – a történeti folytonosság feltételezését. Egy ilyen grammatikának egy moduláris grammatikai keretben való leírása nem problémátlan, de korábbi kísérletek továbbgondolása mentén többféleképpen is elképzelhető.

Irodalom

Aissen, Judith 2003. Differential object marking: iconicity vs economy. Natural Language and Linguistic Theory 21: 435–483.

Alberti, Gábor 1997. Restrictions on the degree of referentiality of arguments in Hungarian sentences. Acta Linguistica Hungarica 44: 341–362.

Balázs János 1957. A magyar határozott névelő kialakulása. Nyelvtudományi Közlemények 56: 204–225.

Bárczi Géza 1958. A tárgyas igeragozás használatának történetéből. Magyar Nyelv 54: 257–270.

Bartos Huba 2000a. Az inflexiós jelenségek szintaktikai háttere. In: Kiefer Ferenc (szerk.): Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia. Budapest: Akadémiai Kiadó. 653–762.

Bartos Huba 2000b. Az alanyi és a tárgyas ragozásról. In: Büky László–Maleczki Márta (szerk.): A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei IV. Szeged: JATE. 153–170.

Bošković, Željko 1999. On multiple feature checking: Multiple wh-fronting and multiple head movement. In: Samuel Epstein–Norbert Hornstein (szerk.): Working minimalism. Cambridge, MA: MIT Press. 157–187.

Brody, Michael 1995. Focus and checking theory. In: István Kenesei (szerk.): Approaches to Hungarian 5. Levels and structures. Szeged: JATE. 31–43.

Brüll Emánuel 1941. A határozott névelő elhagyása. Erdélyi Múzeum. Új folyam 12 (46): 136–138.

Coppock, Elizabeth–Stephen Wechsler 2012. The objective conjugation in Hungarian: Agreement without phi features. Natural Language and Linguistic Theory 30: 699–740.

Csűry Bálint 1932. A moldvai csángó igealakok. Magyar Nyelv 28: 22–30, 148–154.

Csűry Bálint 1941. A határozott névelő történetéhez. Magyar Nyelv 37: 72–74.

Dalrymple, Mary – Irina Nikolaeva 2011. Objects and information structure. Cambridge Studies in Linguistics 131. Cambridge: Cambridge University Press.

D. Mátai Mária 2003. Szófajtörténet (Ómagyar kor). In: Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.): Magyar nyelvtörténet, Budapest: Osiris Kiadó. 393–429.

Egedi Barbara 2011a. Az ómagyar határozott névelő kialakulásának grammatikai vonatkozásai. In: Bakró-Nagy Marianne–Forgács Tamás (szerk.): A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI. Szeged: SzTE Magyar Nyelvészeti Tanszék. 35–47.

Egedi Barbara 2011b. Névelőtlenül, de határozottan: Lépések egy magyar grammatikalizációs ösvényen. In: Kádár Edit–Szilágyi N. Sándor (szerk.): Szinkronikus nyelvleírás és diakrónia. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület. 110–127.

Egedi Barbara 2015. Változó struktúrák, versengő stratégiák: a mutató névmási módosítók esete. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 27: 107–132.

É. Kiss, Katalin 2002. The syntax of Hungarian. Cambridge: Cambridge University Press.

É. Kiss Katalin 2003. A szibériai kapcsolat–avagy miért nem tárgyasan ragozzuk az igét 1. és 2. személyű tárgy esetén. Magyar Nyelvjárások 41: 321–326.

É. Kiss, Katalin 2005. The inverse agreement constraint in Hungarian – a relic of a Uralic-Siberian Sprachbund? In: Hans Broekhuis–Norbert Corver–Riny Huybregts–Ursula Kleinhenz–Jan Koster (szerk.): Organizing grammar. Linguistic studies in honor of Henk van Riemsdijk. Berlin: Mouton de Gruyter. 108–116.

É. Kiss, Katalin 2006. Focussing as predication. In: Valéria Molnár–Susanne Winkler (szerk.): The architecture of focus. Berlin: Mouton de Gruyter. 169–193

É. Kiss Katalin 2011. A magyar tárgyas és alanyi igeragozás kialakulásának szintaktikai hátteréről. Nyelvtudományi Közlemények 107: 131–146.

É. Kiss, Katalin 2012. Null pronominal objects in Hungarian: a case of exaptation. Acta Linguistica Hafniensia 44: 192–206.

É. Kiss, Katalin 2013. The inverse agreement constraint in Uralic languages. Finno-Ugric Languages and Linguistics 2: 2–21.

É. Kiss Katalin 2014. Az ősmagyar SOV szórendtől az ómagyar 'TOPIK–FÓKUSZ–V–X*' szórendig. In: É. Kiss Katalin (szerk.): Magyar történeti mondattan. Budapest: Akadémiai Kiadó. 14–33.

Etxeberria, Urtzi 2014. Basque nominals: from a system with BNs to a system without. In: Ana Aguilar-Guevara–Bert Le Bruyn–Joost Zwarts (szerk.): Weak referentiality. Amsterdam: John Benjamins. 335–364.

I. Gallasy Magdolna 1991. A névelő és névelő-előzmény. In: Benkő Loránd (szerk.): A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei. Budapest: Akadémiai Kiadó. 461–475.

I. Gallasy Magdolna 1992. A névelők. In: Benkő Loránd (szerk.): A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. Budapest: Akadémiai Kiadó. 716–770.

Imre Samu 1953. A határozott névelő használata a Bécsi kódexben. Magyar Nyelv 49: 348–359.

Kálmán Béla 1951. A mai magyar nyelvjárások. Budapest: Tankönyvkiadó.

Kertész Manó 1912. Csallóközi nyelvsajátságok. Magyar Nyelvőr 41: 411–412.

K. Fábián Imola 1986. A határozott névelő használata Pázmány-levelekben. Magyar Nyelv 82: 329–333.

Klemm Antal 1922. A ragtalan tárgy. Magyar Nyelv 18: 156–160.

Klemm Antal 1928. Magyar történeti mondattan. Budapest: MTA.

Kubínyi László 1957. Megjegyzések a határozott névelő keletkezéséhez. Magyar Nyelvőr 81: 473–479.

Longobardi, Giuseppe 1994. Reference and proper names: A theory of n-movement in syntax and logical form. Linguistic Inquiry 25: 609–665.

Marcantonio, Angela 1985. On the definite vs. indefinite conjugation in Hungarian: A typological and diachronic analysis. Acta Linguistica Hungarica 35: 267–298.

Mikola Gyula 1950. A névelők használatáról. Magyar Nyelvőr 74: 438–442.

Peredy, Márta 2009. A stochastic account for the variation in Hungarian object agreement. Kézirat. MTA Nyelvtudományi Intézet.

Pléh, Csaba 1981. The role of word order in the sentence interpretation of Hungarian children. Folia Linguistica 15: 331–342.

Pléh Csaba–Brian MacWhinney 1985. Formai és szemantikai tényezők egyszerű magyar mondatok megértésében és a megértés fejlődésében. Pszichológia 5: 321–378.

Pusztai István 1957. A határozott névelő használata a Birk-kódexben. Magyar Nyelv 53: 109–117.

Rizzi, Luigi 1997. The fine structure of the left periphery. In: Liliane Haegeman (szerk.): Elements of grammar: A handbook of generative syntax. Dordrecht: Kluwer. 281–337.

Rubínyi Mózes 1901. Adalékok a moldvai csángók nyelvjárásához III. Magyar Nyelvőr 30: 109–116.

Sass Bálint 2006. Igei vonzatkeretek az MNSZ tagmondataiban. In: Alexin Zoltán–Csendes Dóra (szerk.): MSZNY 2006. IV. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia, Szeged: SZTE. 15–21.

Simonyi Zsigmond 1914. A jelzők mondattana. Nyelvtörténeti tanulmány. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

Sulán Béla 1941. Adatok a határozott névelő népnyelvi használatához. Magyar Nyelv 37: 141–142.

Szarvas Gábor 1874. A moldvai csángó nyelvről. Magyar Nyelvőr 3: 49–54.

Szende Aladár 1957. A határozott névelő elmélete és használata Sylveszternél. Magyar Nyelv 53: 382–396.

Tánczos Vilmos 2010. A moldvai csángók magyar nyelvismerete 2008–2010-ben. Magyar Kisebbség (új sorozat) XV. évf./3–4 (57–58): 62–156.

Vincze Krisztina 1986: Hiányjelenségek nyelvjárási szövegekben. Magyar Nyelv 82: 349–356.

Discourse function and definiteness: The distribution of the definite article and the grammatical encoding of referentiality in an archaic dialect of Hungarian

Abstract: The article outlines the distribution of the definite article in a Csángó sample of data, and compares it to Standard Hungarian, focussing on the choice of single marking vs. double marking strategies. The most striking aspect of the syntax of the Csángó noun phrase is that the lack of a definite article seems to be in correlation with the information structural role of the noun phrase: when used as the topic of the sentence, noun phrases tend to lack a definite article, and, in cases where it is the direct object of the verb that occupies the topic position, it frequently calls forth a definite conjugation on the verb. In view of the fact that – according to Marcantonio (1985) – the interaction of grammatical encoding and information structure in this segment of syntax was lost before Old Hungarian, these results may also pertain to research on the historical linguistics of Hungarian.

Keywords: grammatical encoding of referentiality; definite article; topic; single marking; the Csángó dialect of Hungarian

Főszerkesztői utószó

A jelen kötet szerkesztője, É. Kiss Katalin, pontosan rögzíti a Szerkesztői bevezetésben a tanulmányok keletkezésének folyamatát és célját, de – talán szerénységből – nem foglalja össze e kutatás hazai és nemzetközi jelentőségét. Mivel ez alkalommal a főszerkesztő hozzáértése nagyobb a tárgyalt témák területén, mint egynémely előző ÁNyT esetében, hadd teljesítsem én e feladatot.

A magyar nyelvtörténet kutatásának „fővonalában" hosszú ideig a hang-, morféma-, illetve lexématörténet állt, és sokkal kisebb teret kapott a szó- vagy mondatszerkezetek tanulmányozása, amit a témába vágó tankönyvek és kézikönyvek tartalomjegyzéke, pontosabban a fejezeteik egymás közötti aránya is tanúsít. Ugyanakkor a magyar nyelv története legalábbis a 13. század óta és különösen a többi uráli nyelvhez képest adatokban igen bőségesnek mondható, másfelől pedig a nyelv kutatásának utóbbi évtizedeiben egyre nagyobb súlyt kaptak a mondattan történeti aspektusai. Az É. Kiss Katalin vezette kutatócsoport eléggé nem méltányolható módon létrehozott egy nyilvánosan hozzáférhető és két nyelven is kutatható korpuszt (http://omagyarkorpusz.nytud.hu/) és alkotó módon használta fel a nemzetközi szakirodalom újabb elméleti eredményeit.

A kutatócsoport tagjai kezdettől fogva részt vettek és előadtak a témakör legjobb európai és amerikai konferenciáin, részeredményeikről egy információkban bővelkedő honlapon (http://www.nytud.hu/oszt/elmnyelv/mgtsz.html) számolnak be, kutatásaikat pedig jelenleg is több irányban folytatják. A szakma nemcsak a szigorúan szűrt előadáskivonatok elfogadásával és ennek révén a nagy konferenciákon tartott előadásaikkal ismerte el munkájuk értékét, hanem a legjobb folyóiratokban és kiadóknál megjelent cikkekkel, kötetekkel, illetve azok méltatásával (ez utóbbiban, be kell vallanom, magam is részt vállaltam). Az ebben az ÁNyT-kötetben publikált tanulmányok további fontos, esetenként vitatható, de mindenképpen izgalmas következtetésekkel gazdagítják tudásunkat a magyar nyelv mondattörténetéről és nemzetközi kontextusba helyezik megállapításaikat. Érdeklődéssel várjuk a szerzők, illetve a kutatócsoport további tanulmányait, monográfiáit.

Ezekben az utószókban rendszeresen, hogy úgy mondjam, „szolgálati közleményeket" is megjelentetek, azaz az ÁNyT helyzetéről, jövőjéről is tudósítok. Az ÁNyT évenkénti biztos megjelenése tette lehetővé, hogy az MTA folyóiratként ismerte el, és ezzel az állandó támogatású periodikák között tartja számon. Sőt hamarosan a kiadó is folyóiratként kezeli a saját honlapján. Mivel a hagyományunk tematikus kötetekre kötelez minket, évekre előre látnunk kell, milyen tárgyköröket szeretnénk lefedni, más szóval tudnunk kell, kik lesznek a kötetszerkesztők, akik a rendelkezésükre álló időkeretben kidolgozzák és megtárgyalják a főszerkesztővel a koncepciót, felkérik a szerzőket stb. Általában két évre előre érdemes tervezni, és örömmel tapasztaltam, hogy eddig soha nem utasított el a felkért szerkesztő, ami reményeim szerint az ÁNyT rangját is mutatja.

Ugyanakkor az a lehetőség is felmerült, hogy a tematikus kötetekben legyen egy „szabad sáv", amelyben aktuális, tudományosan jelentős, de nem a kötet tárgyához tartozó tanulmányok is megjelenhetnek. E lehetőségről igyekszem széles körben konzultálni, elsősorban a legilletékesebbekkel, a szerkesztő bizottság tagjaival, de szakterületünk meghatározó személyiségeivel is.

2015. szeptember

Kenesei István